

327.32 (497.11)

Раднички покрет у Бору и околини (до 1941. године)

22. VII. 1976

ЦЕНТРАЛНА БИБЛИОТЕКА БОР
СТУДИЈСКО ОДЕЉЕЊЕ
Инв. бр. 57 927

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ЗАВИЧАЈНИ ФОНД
Инв. бр. 1-11 55
БОР

10 JUN 2004

Бор, 1975.

11 JAN 2010

**РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У БОРУ И ОКОЛИНИ
(ДО 1941. ГОДИНЕ)**

Аутори:

Др **СТОЈАН КЕСИЋ** и **СЛОВОДАН ВОСИЉЧИЋ**

Издаје:

МУЗЕЈ РУДАРСТВА И МЕТАЛУРГИЈЕ „БОР“ — БОР

Директор:

ИЛИЈА ЈАНКОВИЋ

Главни и одговорни уредник:

ТОМИСЛАВ ПАЈИЋ

Технички уредник:

ИВАН РАИЧКОВИЋ

Лектор:

МИОДРАГ ЂУРЂЕВИЋ

Кофектори:

ЈЕЛЕНА ЛАЗАРЕВИЋ и **МИЛКА ВУКАШИНОВИЋ**

Тираж:

1 500 примерака

Штампа: ШТАМПАРИЈА — БОР, 1975. година

ПРЕДГОВОР

Од отварања Борског рудника до почетка другог светског рата раднички покрет имао је веома значајну улогу у развоју друштвених и политичких односа овога краја.

И у историјској 1941. години радничка класа Бора и његове околине дала је велики допринос припремама и даљем развоју ослободилачке борбе против окупатора.

Познавање развоја радничког покрета представља, због тога, не само неопходну потребу, већ и услов за разумевање и целовитије тумачење свих досадашњих друштвених и политичких збивања у овом крају.

Од тога је пошла и редакција монографије „Бор и околина“, када је припремајући садржај за прву књигу, ставила у задатак ауторима прилога о радничком покрету да у претходном истраживачком поступку напишу из ове области две шире историјске студије, које би се могле посебно уредити и публиковати.

Оба ова припремљена рада, поред извесних разлика у методу обраде изворне грађе и начину презентације истраженог садржаја, хронолошки се допуњују и дају целовит увид у развој радничког покрета у Бору и његовој околини, па је због тога и одлучено да се они објаве у јединственој публикацији.

Аутори и издавач дугују посебну захвалност Већу Савеза синдиката борске општине и Синдикалном одбору Рударско-топионичарског басена Бор за показано разумевање и пружену материјалну помоћ у припремању и издавању ове књиге.

Томислав Пајић

Др СТОЈАН КЕСИЋ

**Раднички
покрет
у Бору
и околини
до 1918. године**

Рудна богатства на подручју данашње Србије од давнина су привлачила пажњу разних племена и народа која су живела и смењивала се на овом тлу.¹⁾ Стварање независне српске државе већ је затекло изграђену рударску традицију тако да је она ту делатност прихватила и даље развијала. У развоју рударства у Србији у XIX веку врло значајна је година 1866, када је донет Рударски закон.²⁾ До доношења овог закона држава је углавном била ангажована у искоришћавању рудних богатстава. Одредбама овог првог рударског закона дата је могућност и приватним лицима, предузетницима, да узму учешће у експлоатацији. Додуше у закону је дата предност домаћим предузетницима, у односу на стране, и то са намером да се онемогући продор страног капитала. Међутим, то је била само привидна сметња страном капиталу, који се на разне начине пробијао у тадашњу србијанску привреду, па и рударство. Долази до оснивања првих акционарских друштава, која су својим капиталом помагала експлоатацију руда.³⁾

Сва ова друштва нису се показала способним за веће успехе, јер нису имала довољно средстава и стручног знања. Друштва су поновно оживела акцију почетком 80-тих година, али сада на вишем нивоу, јер ће добити помоћ страног капитала.⁴⁾

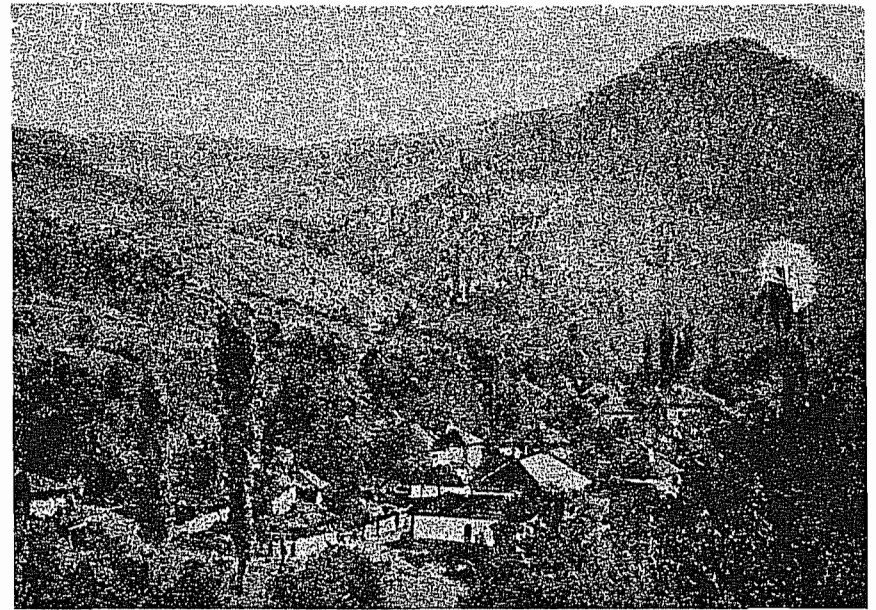
Рударски закон, донет 1866. године, са својим одредбама био је крајње реакционаран у односу на раднике. Због велике понуде радне снаге, власници рудника могли су да одређују висину зараде како је њима одговарало.⁵⁾ Поред ниских зарада радници су морали радити 10—12 сати дневно, не рачунајући одмор. У време од доношења рударског закона 1866, па до стварања ССДС 1903, цене су показивале сталну тенденцију пораста, а наднице тенденцију пада. Поред тога, цене животним намирницама у рударским насељима биле су много више него у суседним градовима. Рудничке продавнице продавале су и осталу робу скупље за 20—50 одсто.

Примена трук-система у рудницима утицала је на смањење реалне наднице радника. Да би се радницима одузео зарађени динар, осниване су рудничке кантине. Радницима су издаване специјалне хартије које су важиле само у рудничким продавницама тако су радници хтели, или не, морали ту пазарити. Добит таквих продавница делили су закупац и власник рудника. Поред свега тога, раднику је

закидано на разне начине и приликом исплата зараде. Радницима је посебно тешко падало то што су морали од својих зарада издвајати један део за набавку разних средстава за осветљење рудника, затим каписла и експлозива. Без обзира што су се рударски радници борили против ових обавеза, оне су се дуго одржале у рударском законодавству.

Према закону из 1866. године, а и пре њега, одређене су Братинске благајне, које су имале дужност да воде бригу о осигурању радника у случају повреда на раду, неспособности за рад, старости и смрти. Без обзира што су те одредбе биле тако постављене да заштите радника, оне су у практичном животу тако примењиване да радници од њих нису имали много користи. Од радника су редовно убирана средства и депонована у благајну, али кад је требало помоћи раднику, онда су тражени разни разлози да се то не учини, док су с друге стране са тим средствима чињене разне малверзације. Према прописима у Братинску благајну требало је да уђу и средства наплаћена од радника у облику разних казни, међутим, у већини случајева та средства су ишла у благајне власника рудника. Зато се слободно може рећи да братинске благајне нису биле рудничке институције, нити су служиле њиховим интересима.

Ако се детаљније изврши анализа рударског закона и разних уредаба и њихових примена, онда се може доћи до закључка да су они стриктно и ефикасно примењивани само кад су били у питању приватни интереси рудничких власника.

Бор-село пре отварања рудника (Музеј у Бору)

Са свим овим нерешеним проблемима рударски радници ће ући и у XX век, када су радници осталих струка у Србији успешно оснивали своје класно-борбене синдикалне организације, а они ће и даље живети под специфичним условима, под притиском власника рудника и полиције. Без обзира што је радничка штампа опширно писала о тешком положају рударских радника и о потреби њиховог организовања, они су тек касније, у односу на остале струке и са тешком муком стварали своје организације које нису успеваале да раде континуирано и да се одрже дуже времена.

Под таквим условима ће радити и организовати се и рударски радници у Бору и околини.

Оснивање рударских радничких организација и њихова делатност до доношења „Службеног реда на рудницима Србије“

Организовани раднички покрет није остао равнодушан према рударским рудницима који су се развијали под специфичним условима. Зато су СДС и ГРС предузимали различите акције да би их заштитили. Први посланик ССДС др Михаило Илић дигао је свој глас у Народној скупштини против експлоатације рудара у Србији, а посебно у Сењском руднику. Народна скупштина је том приликом донела одлуку да се одреди анкетна комисија, која би испитала стање и положај радника у Сењском руднику. То је била не само прва парламентарна, него, уопште прва, анкета за испитивање положаја радника у Србији.⁶⁾ У анкети су учествовали и представници ГРС, рудника и рударских радника. Потписана је тарифа којом је признато право удруживања и колективног представљања, заведен осмочасовни радни дан и регулисани многи други раднички захтеви.

Рудари су, дакле, први изборили осмочасовни радни дан, признат тарифом. То је, у исто време, и „прво признање права коалиције и колективног представљања, признање учињено пред Народном скупштином“.⁷⁾

Нешто касније та тарифа је изиграна. Отпуштени су сви радници који су се у тој акцији највише залагали, а организација, оставши без њих, угасила, да би се временом неколико пута обнављала и нестајала.

И ССДП и ГРСС било је јасно: ако рударски радници желе да постигну успехе морају се организовати. Зато је на њихову иницијативу основан, 20. децембра 1904. године, Савез рударских радника са централом у Београду, који је почео оснивати рударске пододборе по многим местима.⁸⁾

ССДП и ГРСС су постигли у 1905. години још један успех. Драгиша Лапчевић, соц. посланик, одржао је у Народној скупштини опширан говор, у коме је са доста аргумената показао какво је стање

рударских радника у Србији. После говора, он је поднео и Интерпелацију на министра привреде у којој је тражио да се оснује комисија, у коју ће ући и представник Савеза рударских радника Србије, која ће испитати стварно стање по рудницима.

Док је у енглеским рудницима 1906. погинуло на 1 000 рудара 1,42, у Србији је гинуло 1904. године 2,96, а 1905. 2,29.⁹⁾ Народна скупштина је одобрила покретање анкете. У одбор за анкету изабран је и Сава Ковачевић, члан ГРСС и члан Контролне комисије ССДС. Да би анкета што боље успела, ГРС је предузео акцију да се при сваком руднику оснује рударски пододбор, који ће бити у сталној вези са Савезом рударских радника у Београду. Поред тога, позване су све радничке организације у близини рудника да помогну рударским рудницима, како би што пре схватили потребу оснивања пододбора.¹⁰⁾

Анкета је била лепо замишљена, а њено провођење у дело било би од велике користи за раднике у Бору, којих је било много, а нису били организовани. Услови рада били су врло тешки. Површински радници, који су радили у разним борским фабрикама, радили су у просторијама које су више личиле на огромне шупе, него ли на фабричке хале, без заштите од сумпорних и осталих врста штетних димова.

Услови под којима су радили рударски радници били су још тежи: приликом копања руде дубоко су газили воду, а уређаји за убацивање свежег ваздуха нису уопште постављани. Овакви услови рада одражавали су се на здравље, како фабричких, тако и рударских радника. Било је и бројних жртава. Послодавци су врбовали нову радну снагу са села, обећавајући јој једну зараду, а исплаћивали другу мању, па чак и њу са великим закашњењем. Полиција је спречавала „Радничке новине“ да редовно стижу у Бор, а полицијски писар је претио „да ће побунити сељаке против наших другова (радника) уколико покушају да се организују“.¹¹⁾ Полиција је протерала из Бора Алексу Миљковића, столарског радника, јер је растурао „Радничке новине“ и радио на организовању борских рударских радника.¹²⁾ Због оваквог стања рудари су у великим групама напуштали Бор и прелазили у друге руднике, а посебно у Вршку Чуку и на тај начин чинили конкуренцију тамошњим, ионако лоше плаћеним рударима.

Поред рударских радника у Бору се осећала октивност и у другим струкама. Тако су столарски радници бојкотовали своје послодавце,¹³⁾ који нису редовно исплаћивали зараде својим радницима. О овим бојкотима обавештени су сви столарски радници у Србији преко „Радничких новина“.

Крајем 1906. године спомиње се Пододбор рударских радника.¹⁴⁾ То је била прва организација рударских радника у Бору заснована на принципима модерног синдикалног покрета. Његове акције полиција и послодавци су ометали удруженим снагама. Пододбор рударских радника жали се у „Радничким новинама“ на следећи начин: „Кад наш пододбор сазове збор или конференцију, шихтенмајстор Лудвиг Енгелхарт, који се нарочито осилио од кад заступа директора, иде за нама и цепа плакате. Ми смо опомињали господина Енгелхарта, али није помогло. Ми га опомињемо и овим путем и у интересу је

нашем и његовом да се он остави рђава посла, па макар да је у споразуму и са дирекцијом. Ми смо уверени да имамо по закону право да радимо, и не смејемо допустити да нам се оно против закона одузима.¹⁵⁾ Због овакве ситуације радници су били присиљени да своје зборове одржавају по приватним кућама. Али, полиција их ни ту није пуштала на миру.¹⁶⁾ Посебном малтретирању били су изложени радници који су се залагали око изградње радничких организација, као што је случај са М. Лазићем и Живуловићем. Овакви радници, ако нису отпуштени са посла, или протерани, били би постављани на најтежа радна места у руднику.

Постојао је још један вид пљачкања рударских радника. Управа рудника је својевољно разрезивала радницима порез и општински прирез без знања органа државне контроле. Приликом наплате „пореза“ радници нису добивали никакве потврде нити су у ту сврху биле уведене пореске књижице. Ако се узме у обзир да је велики број радника био са села, да су тамо имали поседе и да су на њих плаћали порезе општини, дошло је до тога да су за једну те исту ствар плаћали два пута.

Када су радници протествовали против отимачине ове врсте, управа рудника је уз помоћ полиције, протерала тројицу истакнутијих радника у други крај где су постављени на врло тешка радна места.¹⁷⁾

Акције Управе рудника и полиције биле су смишљене. Они су видели да је снага рудара у организацији и да их организоване неће моћи сломити и експлоатисати, зато су удруженим снагама настојали да организацију спрече у самом почетку. Због оваквих односа рударски радници су били присиљени да траже од Драгише Лапчевића, социјалистичког посланика у Народној скупштини, да поновно покрене питање рударске анкете.

Крајем 1906. године рударски пододбор у Бору одржао је скупштину и изабрао нову управу.¹⁸⁾ Новоизабрани одбор имао је да се ухвати у коштац са многим проблемима. Крајем 1906. и почетком 1907. појавила се велика беспослица међу рударским радницима, што је управа рудника искористила, и са жељом да се унапред ослободи организације, отпустила је десет најбољих радника, оснивача Пододбора рударских радника у Бору. Од девет отпуштених радника, двојица су (Јохан Планко и Лазар Костић) прешла у Бугарску и тамо се запослили. Тако је управа рудника још једном ставила на знање рударским радницима да неће поштовати и оно нешто рударских права, која су по закону била призната. „Радничке новине“ су биле у праву када су направиле следећу компарацију: „Они (послодавци — С. К.) старају се да од рудника у Србији начине казamate у којима ће радници радити под принудом, као што руски заточеници раде у сибирским рудницима. Ма колико да је чувен Сибир, у рудницима српским је горе но у рудницима сибирским“.¹⁹⁾

Без обзира на такве односе радничка организација у Бору успева је упорним радом да се некако одржи још кратко време. Последње отпуштање радника-рудара у Бору, било је повод да Илија Милкић, као представник Савеза рударских радника Србије, ступи у преговоре са Дирекцијом рудника и заједничким споразумом донесу тарифу.²⁰⁾

Одредбе уговорене тарифе имале су двоструко значење. Прво, управа рудника је присиљена да попусти. И друго, успеси који су постигнути, могли су да послуже рударским радницима у другим местима као сазнање да се једино путем чврсте организације могу постићи успеси. У овом моменту наметало се најважније питање: Како очувати организацију и уговорену тарифу?

С обзиром да су међу отпуштеним рударима били претежно чланови Пододбора рударских радника, то је организација била присиљена да фебруара месеца сазове ванредну седницу и изабере нови одбор.²¹⁾ И ова управа радила је под тешким условима, без обзира што је тарифа потписана и што је поднета представка министрима унутрашњих и привредних послова да обрате пажњу на своје органе и да их спрече у изигравању јасних законских одредаба. И поред тога, управа је стално примењивала нове начине борбе против организације. Ако је био заказан раднички због за недељу, онда је Дирекција одлучила да се те недеље ради. Неорганизоване раднике је постављала на радна места где се могло више и лакше зарадити и на тај начин правила јаз између неорганизованих и организованих радника и у исто време прве одбијала од организације. Радницима који су отпуштани са посла, Дирекција је давала оцену као нерадницима и бундијама, и они се нису могли лако запослити у другим рудницима. Дешавало се да радници са дугогодишњим радним искуством у руднику нису могли наћи посла само због тога што су били организовани, а послодавци су у исто време на њихова места запошљавали необучену радну снагу са села. Прогони ове врсте били су двоструко штетни. Прво, радило се о искусним рударима који су дуго времена радили у разним европским земљама, као и у Србији, где су се добро упознали са организацијама рударских радника и њиховим успесима. Друго, одласком ових искусних радника, у рудницима је чешће долазило до разних повреда и погубија.

Борба организованих рударских радника била је отежана још више, јер је грађанска штампа устајала у заштиту послодавца, а радничке акције проглашавала „спреченом слободом рада“, „терором“ и „насиљем“.

„Радничке новине“ су биле једине које су доносиле вести о положају радника у Бору и на тај начин обавештавала јавност. Зато је Управа рудника настојала на све могуће начине да их спречи. Да се не би директно упустила у расправу са „Радничким новинама“ њени службеници писали су чланке у својим канцеларијама, а после тражили неколико радника који су их потписивали и на тај начин доказивали како „Радничке новине“ не приказују реалну ситуацију.²²⁾ Редакција „Радничких новина“ упозорила је овакве раднике да својим поступцима наносе штету, и себи, и организацији, и да је несхватљиво да они шаљу исправке на захтев својих експлоататора.

Потребно је осврнути се: на неколико акција рудара у Мајданпеку и на Црвеном брегу, јер су утицале на мере које ће влада касније предузети.

Живот радника у Мајданпеку, а било их је близу 1 000, био је отежан тим више јер је рудник био удаљен и од града и од села, што је утицало на поскупљење животних намирница. Прехрамбени ар-

тикли у, то време били су скупљи у Мајданпеку, него у Београду. Радно време је било дуго, а услови рада и становања лоши.

По свему судећи да је радничка организација у Мајданпеку била прилично слаба, јер су раднички форуми често позивали рударе да приступе својој организацији, јер ће једино преко ње моћи да поправе своје несносно стање.

Рударски радници на Црвеном брегу били су мало активнији. Они су 1906. основали своју организацију и приступили Савезу рударских радника и после краћег времена поправили свој положај: смањено је радно време на 8 сати дневно, зараде подигнуте на 4,5 и 6 динара и, уопште, поправили су услове рада. Међутим, успеси су их успавали, заборавили су на организацију, што је управа рудника искористила и почела укидати једно по једно раније изборено побољшање.²³⁾ Управа рудника је и овде, као и у Бору, чинила све да би спречила приступање радника организацији.

Међутим, и овде се средином 1907. године осетила појачана радничка активност. Одржана су 3 збора и организовано око 250 радника. У овим акцијама посебно се истицао Илија Милкић, који је обавестио редакцију „Радничких новина“ о успесима, а уједно је замолио да упозори рударске и остале раднике да не долазе у Мајданпек и ометају акције својих другова.

Борски рудник у време првих радова (Музеј у Бору)

Пододбор Савеза рударских радника, кад се омасовио и ојачао, ступио је у одлучујућу акцију. Прикупљено је низ података о закидању радничких зарада, што је рударска делегација предала директору рудника, а овај им је обећао да се то више неће догодити. Овом приликом Милкић је упозорио управу рудника на следећи начин: „Успете ли да растурите Пододбор Савеза рударских радника, који је сада врло јак, онда ћете моћи пљачкање продужити. Али, пазите се! Заиграће мечка и пред вашом кућом. Радници чувајте вашу организацију, која ће моћи да вас спасе оваквих пацова.“²⁴⁾

Кратко време после оснивања, организација рударских радника отпочела је са штрајком, 4. јула 1907. године. Око 400 рудара ступило је солидарно у штрајк, захтевајући од компаније да се њихови захтеви испуне. Полиција је, по старом обичају, била на страни власника. Страним радницима је претила прогонством, а домаћим избацавањем из станова. Рударима-штрајкашима придружило се 150 радника који су копали земљу за постављење пруге, али ови су већ сутрадан почели са послом под полицијским претњама.²⁵⁾

Послодавци се нису придржавали обећања која су давали радничким представницима. Тако је надстојник Феранди — Француз, премлатио радника Драгутина Стаменковића и док је радник тражио заштиту од полиције и директора, настојник је од куће донео пиштољ и ранио још пет радника.²⁶⁾

После овог догађаја ГРСС упозорио је министра Народне привреде да је дужан, према одлуци коју је пре две године донела Народна скупштина на предлог Драгише Лагчевића, да прикупи податке о ситуацији у рудницима и предузме одговарајуће мере.

Не само да нису предузимане никакве мере, већ је положај радника био из дана у дан све тежи, што је довело до штрајка и у Борском руднику, 28. јула 1907. Прво су напустили посао неквалификовани радници — лауфери, а два дана касније рудари и остали радници који раде у руднику. У штрајку се нашло око 300 радника. Главни захтеви су били да се неквалификованим радницима повећају зараде, а осталима који раде на акорд, да се обезбеди минимум, да се регулише питање издавања рада на акорд и да се смени вођа смене, који је радницима дозлогрдио. Штрајк је трајао 6 дана, а затим је закључен против воље радника. Ако се штрајк анализира мало детаљније, може се закључити да није био добро припремљен. Захтеви које су радници поднели, били су више формалне, него стварне природе. Уместо да се тражи укидање акорда уопште, тражило се његово модификовање. Ни радници нису били добро припремљени за штрајк: после пар дана многи су се поколебали. Ако се овоме дода још велика активност полиције, онда је јасно зашто је штрајк пропао. Овај штрајк значио је још једно сазнање борским радницима: штрајк се не може добро припремити и успешно извести, ако нема чврсте организације.²⁷⁾ Шестог дана увече, када је у Бор стигао изасланик ГРСС, штрајк је већ био завршен, а он је успео да одржи две конференције са рударским радницима и оснује организацију. Касније су сви организовани радници протерани из Бора, тако да од организације није остало ништа.²⁸⁾

Неуспех штрајка условљен је следећим: Пододбор рударских радника у Бору основан је јула 1906. године, и тек пошто се мало средио, његова управа је хтела одмах да поведе штрајк. ГРСС је сматрао да је то сувише рано, јер организација није била још ојачала, а радници нису припремљени за штрајк. Због тога је ГРСС послао у Бор Луку Павићевића да саветује управу да одложи штрајк за повољније време, а да у пролеће 1907. добро формулишу своје захтеве и поднесу Дирекцији рудника. У међувремену, раднички провокатори су међу радницима проширили лажну вест да је Павићевић поткупљен од послодаваца и да је дошао да омете штрајк, у што су поверовали и неки из управе Пододбора рударских радника и почели да раде по свом нахођењу. Занемарили су организацију, слабо читали „Радничке новине“ или боље речено, вратили се на стари начин борбе који им дуго времена није донео већих резултата.

Тарифа, коју је 7. јануара 1907. године склопио представник Савеза рударских радника са директором рудника, није била од велике користи за раднике. Управа рудника, кад је осетила да је рударска организација слаба, хтела је и такву тарифу у потпуности да игнорише. Зато је ГРСС упознао рударске раднике у Бору „да треба добро да упамте да и најбоља тарифа неће вредети ништа, ако иза ње не стоје сви радници чврсто организовани и спремни да свакога часа бране оно што у њој пише и што је за раднике од користи.“²⁹⁾

Тарифе склопљене између радника и послодаваца обично су биле одраз снаге радничке организације. Снажна и добро постављена организација била је у стању да избори, и квалитетну, и за раднике кориснију тарифу. Рударска организација у Бору била је млада и слаба, па је морала да пристане и на себи одговарајућу тарифу. Чим је нестало организације, нестало је и тарифе. Ступило се у штрајк без организованих припрема, а изашло се из штрајка без икаквих успеха и без тарифе. Укратко речено, ово је била озбиљна опомена борским радницима да промене из темеља свој став према организацији.

И полиција је дала свог удела. Настојала је да из Бора и Мајданпека одстрани Илију Милкића, који је тамо често долазио и организовао раднике. Полиција је измислила да се није одазвао позиву регрутне комисије и присилно га спровела из Бора у Зајечар, премда тамо није постојала никаква војна регрутна комисија. Полиција није стала на оване. Двадесет првог августа затворила је без икакве кривице четворицу радника,³⁰⁾ а чим су ови издржали казну затворена је и друга група, такође од 4 радника.³¹⁾ Затвори су били до те мере влажни и нехигијенски да су радници тражили да им се казна затвором преиначе у новчану. Поред издржане казне, прва група радника је отпуштена и са посла.³²⁾

И из других рудника широм Србије стизале су сличне вести о полицијској самовољи која је затварала, кажњавала и прогонила раднике, ником није дозвољавала да им предаје храну, врбовала штрајколдомце, а остале раднике силом нагонила на рад. Полицији је издано помагала и грађанска штампа, која је упорно ширила лажи о радничком покрету као злу које је унето са стране. Дезинформације о рударским радницима често су и прихватане, јер су рударски

центри у већини случајева били удаљени од већих градова, па јавност није довољно у њих продирао. Једино је радничка штампа писала о правом стању рударских радника.

Због оваквих прилика у Бору, Мајданпеку, Светој Петки, Вршкој Чуки и другим рудницима, Савез рударских радника упутио је 3. IX 1907. оштар протест министру унутрашњих послова.³³⁾ У истом смислу поднео је Драгиша Лапчевић 2. октобра интерпелацију министру унутрашњих послова и привреде са питањем зашто се полиција са жандармеријом појављује приликом сваког радничког штрајка и редовно се ставља на страну послодаваца. Организација рударских радника у Бору била је и надаље слаба. С обзиром да немамо података о њеној бројној снази, послужићемо се податком да је за целу 1907. годину платила Савезу рударских радника 164,70 дин, што је врло мали износ,³⁴⁾ док је за 1906. годину уплатила 395 динара, што је евидентни доказ опадања снаге Пододбора.³⁵⁾

Његова слабост још више ће доћи до изражаја приликом штрајка који је почео 16. децембра 1907. године. Ни овај штрајк није био добро припремљен. Организација га је покренула самовољно, без сагласности Савеза рударских радника. Један од главних подстрекача овог штрајка био је полицијски комесар, а ситуација око штрајка биће још јаснија ако се наваде да га је подупирао домаћи свештеник, који је био највећи број класно свесних рудара. У штрајку су били ангажи, фузионаши, реакционарни попови и учитељи искористили су политичку и културну заосталост рударских радника и почели раширивати верску нетрпељивост према страним радницима. Ова акција била је смишљена, јер је била уперена против странаца, међу којима је био највећи број класно свесних рудара. У штрајку су били ангажовани сви појединци који су припадали српској националној струји, која је провоцирала страну рударску компанију на разне начине да напусти рудник.³⁷⁾

Управник рудника, по националности Француз, смењен је, а на његово место је дошао Србин. Међутим, ни овај није дуго остао. На његово место поновно је постављен Француз.

У овој спреси реакционарних снага полиција је учинила своје. Када је управник смењен, тада је начелник округа Васа Митић наредио радницима да се врате на посао, гарантујући им да ће за 15 дана решити неке њихове проблеме. Обећања су била лажна, радници су ступили поновно у штрајк, а тај исти начелник је против њих извео полицију, жандаре, па чак и војску. По великој зими радници су са фамилијама избацивани из станова и протеривани.

Борски радници су затражили од ГРС и од Савеза рударских радника да пошаљу своје представнике, а пошто су се Илија Милкић и Д. Лапчевић већ налазили у Вршкој Чуки, они су добили директиву да оду у Бор. Војска их је спречила да дођу у додир са рударским радницима.³⁶⁾ У овом штрајку дошле су до изражаја три групе радничке, која се са класних позиција борила за побољшање свог положаја; српска национална, која је желела да потисне стране компаније и полиција, која је желела из свега тога, на бази корупције, да извуче неку корист.

Тако су у року од 6 месеци у Бору била 3 штрајка, које су разни шпекуланти искористили у своје сврхе. Пропало је око 20 000 радничких наднаца, што износи у просеку преко 40 000 дина.³⁹⁾

Судећи према неким подацима, и у првој половини 1908. године било је мањих покрета у Бору о којима ми немамо директних података. Код Бољевца, у селу Илину, постојао је рудник каменог угља, кога је држао фабрикант Минх из Параћина. Овде је дошла једна већа група рудара из Бора — отпуштени штрајкачи, који су радили неколико дана, али чим је власник чуо да су учествовали у штрајку, одмах их је отпустио са посла бојећи се да радничка организација не продре и у ово мало место.⁴⁰⁾

Активност рударских радничких организација од доношења „Службеног реда...“ до 1914. год.

После неуспешно завршеног штрајка у Бору, Петар Радовановић је почео са агитацијом у Злоту. Први покушаји социјалистичког покрета у Злоту јављају се у пролеће 1907. Неколико активнијих рудара сазвали су на Ђурђевдан (6. мај) збор, на кога су позали и остале рударске раднике. На збору је јавно критикован рад домаће општине. С обзиром да збор није био пријављен, полиција је брзо реаговала и растерала раднике.

Убрзо после збора основан је Пропагандни одбор, чији су чланови растурали социјалистичку штампу и литературу и усмено ширили социјалистичке идеје. После тога су основане агитационе групе — кружоци, у циљу идеолошког уздизања и ширења социјалистичке свести код радника.⁴¹⁾

Штрајк у Вршкој Чуки, вођен 1908. године, имао је снажан утицај на стварање радничке организације у Злоту, јер је велики број рударских радника-штрајкача био из Злота. Пошто је штрајк био дуг и тежак, ови радници су у њему могли доста ствари да науче.

Организовање радника у Злоту почело је оснивањем Читаонице, у рано пролеће 1909. године.⁴²⁾

Одмах у почетку Читаоница је приступило 120 рудара и сеоских младића. Пошто је Читаоница основана, редакција „Радничких новина“ је упутила позив да јој се помогне. Убрзо је стигао велики број књига и листова од Социјалистичке књижаре, редакције „Радничких новина“ и Дружине типографских радника.⁴³⁾ ССДП је поздравила успех злотских рудара и позвала их да из своје средине пошаљу делегате на VII конгрес ССДП. Читаоница је прихватила позив и одредила свог делегата „који ће се са ССДП споразумети шта нам ваља даље чинити да бисмо имали што већег успеха у нашем започетом раду.“⁴⁴⁾ Привремена месна партијска управа одржала је 12. V 1909. године седницу на којој је дато пуномоћје П. Радовановићу да као њен делегат учествује на Конгресу.⁴⁵⁾ П. Радовановић је активно учествовао у раду Конгреса. Он је говорио о положају рудара

Из Унутрашњости

Експлоататори убојају.

Из Зајочера смо 28. св. м. добили овај телеграм:

У Бору проведена радничка аса. Једна година и петоро људи рањени. Работници, друштвени чланови, осигурање братвојери. Писмом осигурања.

Зар вам је, господине, мало овога радничкога, већ тражите и кро њихову?

Телеграм из Бора

31. јануара

Овде још полиција и војска. Кафана у колонији понова затворена, на пола сата пред наш долазак. Механиција и нико у срезу не сме да нас прими на преноћиште. Запреташћење и страх влада као на ратној територији. Доносимо страшне податке.

Radničke Novine br. 15 od 2-11-1909.

„Радничке новине“ о приликама у Бору почетком 1908. године

из целе источне Србије. Посебно је нагласио потребу стварања партијских и синдикалних организација које би обухватиле рударске раднике и сеоски пролетаријат.⁴⁶⁾ Злотски радници, окупљени око Читаонице и привремене месне партијске управе, захтевали су од ССДП да њен посланик у Народној скупштини иступи против драконског „Службеног реда на рудницима у Србији”, који је званично одобрио свирепу експлоатацију рударских радника и негирао им право борбе. У поруци се истиче да то траже „многбројне жртве рудника у Србији, то траже на првом месту нове и грозне жртве Борског рудника.“⁴⁷⁾

По повратку са Конгреса, Радовановић је поменуо питање оснивања сталне партијске организације. У том смислу је одржан 24. маја 1909. збор на коме је о раду Конгреса ССДП говорио Радовановић. На истом збору је поднела извештај о своме раду привремена месна партијска управа.

Сви чланови читаонице приступили су новооснованој организацији. Ово је била једна од малобројних партијских организација на селу, јер ССДП још није била донела одлуку о активнијем раду међу сеоским становништвом.

На овом састанку изабрана је следећа управа: председник Аца Миладиновић; секретар Милан Поповић, благајник Илија Трујкановић; чланови управе: Пера Јенић, Јован Јенић, Павле Балаш, Паун Маргитановић; контролни одбор: Благоје Пујицић и Петар Михаиловић.⁴⁸⁾

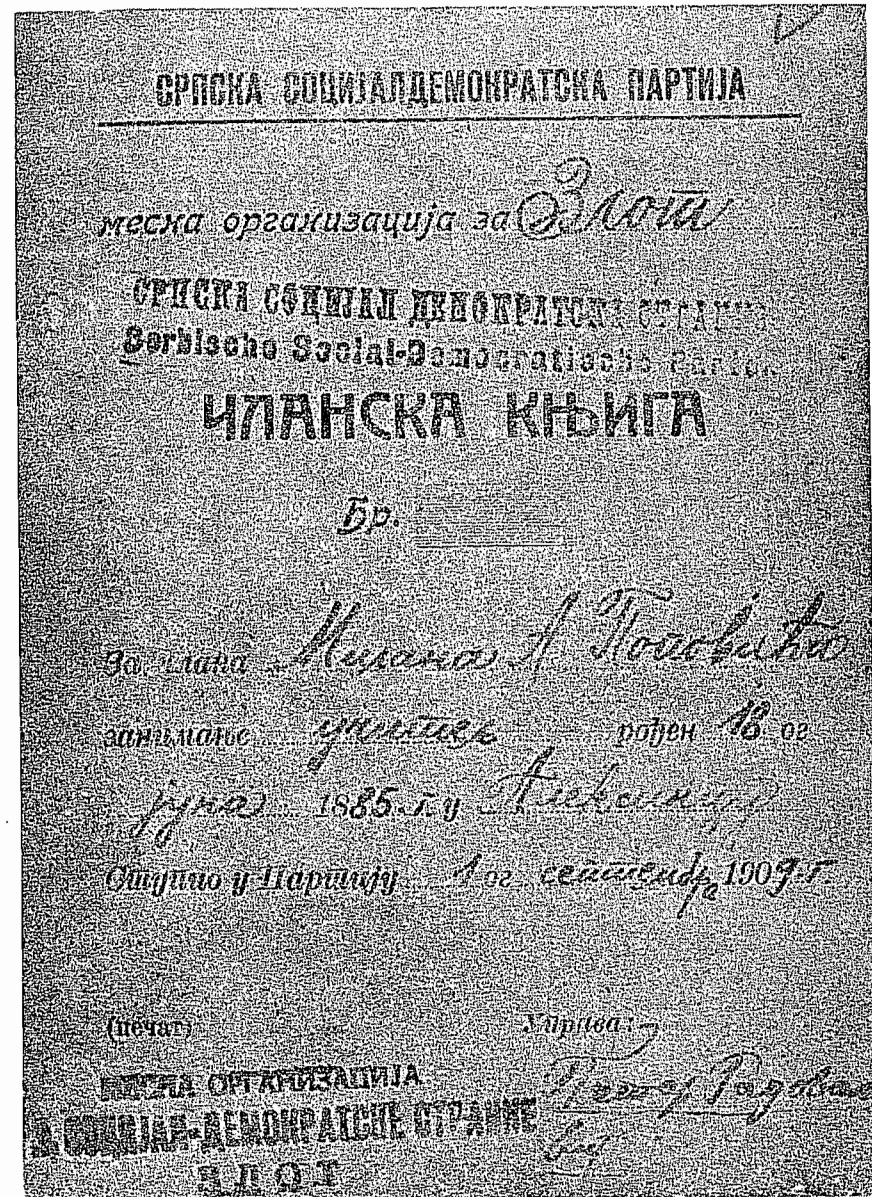
Крајем 1909. године злотска партијска организација бројала је 95 чланова, од којих су 73 имали право гласа, а било је 10 претплатника „Радничких новина.“⁴⁹⁾

После оснивања месне партијске организације, рударски радници су се договорили да оснују и своју синдикалну организацију. Двадесет седмог октобра 1909. изабран је и формиран Пододбор Синдиката рударских радника у Злоту. За повереника је изабран Паун Николић. Организацији је приступило око 105 класно-свесних радника.⁵⁰⁾

И следеће, 1910. године, постојала је партијска организација у Злоту. Двадесет деветог јуна одржан је састанак на коме је изабрана нова партијска управа, која је радила у следећем саставу: председник П. Радовановић; секретар Милан Поповић; благајник Павле Балаш; чланови управе: Павле Цветковић, Благоје Степановић, Благоје Пујицић, коларски радник, Стојан Барањ, земљорадник и Живко Голубовић, зидарски радник.⁵¹⁾

Партијске и синдикалне организације одржавале су и даље уске односе са ГРС и ССДП. И 1910. године, организација је изабрала своје делегате за VIII конгрес ССДП. Били су изабрани Петар Радовановић и Павле Илић, рудари из Злота, Петар Ђорђевић, рудар из Подгорца и Јован Пауновић, фарбарски радник из Валакоња.⁵²⁾ Међутим, од ових делегата, одустали су Павле Илић и Петар Ђорђевић, а на њихова места изабрани су Павле Цветковић и Благоје Степановић.⁵³⁾

И на овом конгресу, П. Радовановић се залагао да ССДП почне са агитацијом на селу, нарочито тамо где се развија индустрија и ствара сеоски пролетаријат и полупролетаријат.⁵⁴⁾

Прва страна партијске легитимације (ССДП) Милана Поповића, учитеља из Злота, 1909. године

Према изворима Злот је био центар преко кога су деловали на остале руднике ССДП, ГРСС и Савез рударских радника. Тако је управа Савеза рударских радника 11. септембра 1910. године послала писмо свом поверенику у Злот Пауну Николићу, у коме му је дала инструкције за организовање рударских радника у околним рудницама. Истовремено је затражила и његово мишљење. Изгледа да се он није журио са одговором, па се исти савез обратио и на управу социјалдемократске организације у Злоту да се заузме за извршење задатка, а „сваки застој нашег рада јесте назадак нашег циља и у том погледу ми социјалдемократи не смемо наше ствари ничим задржавати.“⁵⁵⁾

И ССДП је схватила улогу Злота у овом региону, па је нудила помоћ у виду једног агитатора који би из Зајечара обилазио околна места и усклађивао сарадњу између радничких организација. Поред тога, она се интересовала за број предузећа и радника на које би се могло рачунати приликом агитације за покрет.⁵⁶⁾

Вероватно је злотска организација послала тражене податке, јер је ускоро уследила и акција ГРС. Констатовано је у писму да је „број рударских предузећа и рударских радника нарастао и непрестано нараста, а наша рударска организација има врло незнатан број чланова. Међутим, за нашу класну борбу је изванредно важно имати што пуније организације рударских радника“⁵⁷⁾

ГРС је, такође, био свестан важности Злота и радничких организација у њему. Зато је строго инсистирао да се „безусловно и на сваки начин“ обнови Пододбор Савеза рударских радника, као и да се оснује у Бору и другим рудницама.

Поред Петра Радовановића, врло значајну улогу у злотској организацији играо је Милан Поповић, учитељ. Његово учешће у покрету било је врло значајно јер је он био једини интелектуалац у овој организацији, а обично је водио секретарске послове. Туцовић је оценио његов рад као врло „паметан и истрајан“.⁵⁸⁾

Према подацима видимо да је партијска организација у Злоту деловала 1912.⁵⁹⁾ и 1913. године. Осамнаестог августа одржана је ужа конференција у Злоту на којој је претресан обрачун за 1912. годину и обнављање рада. Одлучено је да се што пре оснује Пододбор Савеза рударских радника. У ово време из Злота је ишло око 700 рударских радника на посао у околне руднике.⁶⁰⁾ Бројно стање партијске организације у Злоту од 1908. до 1913. изгледало би овако.⁶¹⁾

1908— 9.	— 57
1909—10.	—117
1911.	— 10
1912.	— 21
1913.	— 39

Ваља рећи да табела која приказује број организованих рударских радника није веродостојна у потпуности, јер се број те врсте радника врло често мењао у току године. Организовани радници били су први на списку за прогањање, а осим тога и сами су захватани флукуацијом радне снаге.

Организовање рударских радника било је још више отежано пошто је Министарство народне привреде 22. јануара 1907. издало „Службени ред на рудницама у Србији“, којим је регулисало однос између рударских радника и управа рудника. „Ред на рудницама“ дошао је као последица низа рударских акција, изведених крајем 1906. и почетком 1907. године у Мајданпеку, Алексинцу, Бору и Вршкој Чуки, на које је поред полицијских појачања извођена и војска.⁶²⁾

Кроз „Ред“... је провејавао еснафски дух, јер је рађен према Рударском закону из 1866. године, тако да је постао анахронизам своје врсте. С једне стране власници рудника су настојали да модернизују производњу због веће добити, а с друге стране на раднике су примењивали застареле одредбе које су им одређивале статус покорних најамника. Један део одредби овог документа стајао је у противуречности са најосновнијим правима рударских радника, као што су право збора, договора и удруживања, а с друге стране омогућавао је рударским компанијама и предузетницима да безгранично експлоатишу и пљачкају рударске раднике. Ово је био типични антираднички акт, којим се држава отворено ставила на страну рударских компанија. Између осталог, од радника је захтевано да раде 12 часова дневно, а кад захтевају послови радиће се недељом и празником. Радник може бити отпуштен са посла без отказа, „ако се понаша рђаво према старијима и ако се не покорава наредбама својих претпостављених, ако наговара друге раднике, или се са другима дружи да не раде и да изнуде повишице плате или друге услове рада, или изазива неред међу радницима...“ итд.

Очито је да су ове одредбе биле уперене против организованих радника и њихове активности.

Због тога је Триша Кацлеровић, народни посланик, поднео интерпелацију Народној скупштини у којој је захтевао од министра Народне привреде да повуче „Службени ред на рудницама у Србији“, а да други изрази у споразуму са представницима рударских радника који би био на снази док се не изрази нови закон о заштити рударских радника.

Почетком маја 1909. године, због лоше заштите у Борском руднику је погинуло око 10 радника. ССДП је оштро дигла свој глас против министра привреде, који се, уместо да одреди сталну инспекцију за руднике, која би водила строго рачуна о примени нешто мало прописа из рударског закона, у корист радника, он је послао комисију да констатује колико има мртвих и рањених. „Радничке новине“ су писале: „Уместо да заштити раднике од погибје при раду, а да њих и њихове породице осигура у случају изнемоглости и смрти, држава ће, у најбољем случају, дати неку слепачку милостињу нејаким члановима породице изгинулих рударских радника, мизерну помоћ, која је само увреда за породице изгинулих хероја рада, а срам за једно друштво, чак и кад је оно капиталистичко и за једну државу, чак и кад је она српска!“⁶³⁾ Изложено је оштрој критици и јавно мњење, које се држало крајње индиферентно према радничким жртвама.

Пошто је „Службени ред“ ступио на снагу, радничке рударске организације су се нашле у тешком положају. Како се „Ред на рудницама“ штетно одражавао на радничке организације, види се из из-

вештаја ГР Савеза за 1909. и 1910. годину, који је поднесен синдикалном конгресу у коме се каже: „Савез рударских радника после издатог „Реда на рудницима“, што га је прописао министар Народне привреде и којим се рударским радницима онемогућава право коалиције, био се потпуно распао... Број чланова на крају 1910. године има 85.“⁶⁴⁾

Зато је и ГРС био присиљен да изгради нове начине борбе. Једини излаз био је изградити снажне рударске организације које ће бити у стању да се боре за побољшање положаја рударских радника. С обзиром да се није било допуштало слободно организовање, препоручено је стварање тајних организација, а позване су партијске и синдикалне организације у близини рудника да на себе морају примити обавезу да пропагирају социјализам, агитују за организацију и врше организовање. Све послове око ове акције преузео је на себе Савез рударских радника у Београду.⁶⁵⁾

С обзиром да су се и даље дешавале погибије, рањавања, пљачке и прогони рударских радника, ГРС је упутио протестно писмо министру Народне привреде у коме је захтевао да се укине „Рударски рад“ и да се изврши одлука Народне скупштине донета још 1905. године о спровођењу анкете у свим рудницима. С обзиром да су власти и управе рудника биле повезане заједничким интересима и да би продирањем истине о стању у рудницима у јавност штетило највише њима, и једни, и други су одговорили анкети. Здравствена заштита радника била је лоша. Исти лекови давани су радницима за различите болести. Радници у Бору, мимо свих осталих рудника, плаћали су сваки лекарски преглед по 5 динара. На здрављу радника управе рудника су штедиле. Поред тога, ни живот радника у јамама није био сигуран. Управа рудника, уместо да сваки дужински метар прокопа у руднику цимерује (подушире), чинила је то после 15—20 м, што је често изазвало обрушавања и доносило нове рудничке жртве. Од априла до 1. септембра, у Бору је тако погинуло 8 радника.⁶⁶⁾

Поред тога радници су и даље пљачкани путем начина исхране. По Рударском закону радницима су се морале давати животне намирнице по цени коштања. Међутим, тога се управа рудника није придржавала, већ је одговарајућим личностима давала у закуп ресторани и пекарне, а ове би монополисале животне намирнице и подицале цене од 30—100 одсто. Тако су радници били двоструко оштећени: и као произвођачи, и као потрошачи.⁶⁷⁾

Ништа није боље било ни са Братинском касом, са којом је рударска компанија располагала по својој вољи, а раднике на све могуће начине спречавала да ју не узму у своје руке. Радници су често кандидовали своје представнике за касу и када би били легално изабрани, управа рудника им је проналазила „друге грехе“ и отпуштала их са посла. Болесни и повређени радници нису добијали адекватну суму која им је по правилу припадала. Радник на боловању имао је право на помоћ у износу од пола своје наднице. Међутим, њему је исплаћивано мање па чак и једна четвртина.⁶⁸⁾

Поред тога, управа рудника је мимо свих прописа обустављала и један део зарада радницима. Зато је група од 60 рудара одлучила да напусти рудник и потражи посла на другој страни. Укидање на

САВЕЗ РУДАРСКИХ РАДНИКА СРПСКЕ СОЦИЈАЛ – ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ У ЗЛОТУ

одржаће 20. ов. мес. по подне у кафани код „Српског
Краља“ свој

ЗБОР

на коме ће говорити:

I. друг Паун Николић о НАРОДНОЈ КООПЕРАТИВИ и о ЖИВОТНИМ НАМИРНИЦАМА;

II. друг Петар Радовановић говориће о ОРГАНИЗАЦИЈИ свију радника у опште;

На овом збору вршиће се и упис нових чланова.

По свршетку збора биће у истој кафани или — према времену — у башти Журнића

И ГРАНКА

којој имаће приступа сви грађани без разлике.

Радници организујте се и ступите у борбу
у Злоту, свој.

УПРАВА

Плакат Савеза рударских радника (ССДП) у Злоту из 1909. године (Музеј у Бору)

зарадама радника било је срачунато на то да радници који су били незадовољни стањем, напусте рудник, а да на њихова места доведу „голаће“, који ће радити у руднику и топионици по много нижим ценама. Значи, циљ је био јасан: повећати профите и одстранити „непослушне“ раднике. Управа рудника је приликом примања нових радника строго водила рачуна да међу њима не буде организованих. У оваквим акцијама управа је имала подршку полиције и власти. Рударски радници који су долазили у Бор, нису могли непосредно тражити посао од рударске компаније, већ су се морали претходно пријавити полицијском комесару, од кога су добијали дозволу да могу радити. Међу документима која је комесар тражио било је и уверење о владању радника, које је издавала општина уз наплату од 2,50 динара.⁶⁹⁾

Када је једна група рудара хтела да пређе из Злота у Бор, тада је злотска општина послала управи борског рудника акт у коме ју обавештава да су злотски радници штрајкачи и бунтовници и да тамо не долазе због посла, него да раднике подстичу на штрајк. Управа рудника је прихватила „савете“ злотске општине, и не само да није примила њене раднике на посао, него је настојала да и оне Злоћане, који су већ ту радили, отпусти са посла. Прави разлог је у томе што је у Злоту постојала чврста организација рударских радника.⁷⁰⁾

ГРСС и Савез рударских радника осведочили су се неколико пута да са организовањем рударских радника иде врло тешко, зато су позвали у помоћ све организоване раднике: „Ми стога, и погледом на мучан живот наших рудара и с погледом на значај предузећа за целокупну индустрију и привреду, обраћамо се овим свим нашим друговима, да систематски и стално настоје на томе да и у руднике продре луча социјалистичког просвећивања. Нека ни један организован радник не пожали труда на послу око просвећивања и организовања рудара. Сваки радник коме се год пружи прилика ваља да се заузме, да проагитује код рударских радника, да лепо и лако изложи оне користи које очекују рудара, кад ступи у своју организацију... Ми апелујемо на све организоване раднике, да неће пропустити кад год им се прилика укаже, учинити своју дужност да и рударски радници у Србији једном прогледају својим очима и поставе границе душманском цеђењу њихове снаге и упропаштавању њихова здравља и живота“.⁷¹⁾

„Радничке новине“ су још чешће почеле доносити чланке о положају рударских радника упозоравајући их шта их све чека ако се не организују.

Године 1910., појавио се пројекат новог рударског закона. Раднички форуми су одмах реаговали на њега, захтевајући да се однос између радника и обделатеља, који је у пројекту чак гори него у старом закону, подреди одредбама Закона о радњама. Поред тога захтевано је да у нови пројекат уђу још неке специјалне одредбе о заштити, које изискује природа посла, а које Закон о радњама није никако, или их је недовољно истакао.

И док је у свима европским земљама Закон о радњама имао у виду и рударске раднике, дотле у Србији то чине на други начин. Под одредбе Закона о радњама не спадају рударски радници. Тако

је категорија радника, која је радила под изузетно тешким условима, избачена из сфере радничког законодавства.

Зато су рударски радници схватили да треба радити свим силама да рудници и рударски радници потпадне под Закон о радњама. Ти захтеви могли би се сажети у десетак тачака које следе:

1. Да обделатељи морају на рудницима подићи довољно здравих, прописних станова за раднике и њихове породице, да им станове не смеју рачунати у надницу, нити их иселавати без отказа на месец дана.

2. Да морају довести довољно здраве воде за пиће и остале потребе рударске колоније.

3. Да морају имати на стоваришту довољно свих животних потреба и продавати их радницима по цени коштања.

4. Да се на радничке зараде не могу стављати забране нити врштити какве обуставе.

5. Да се минимум зараде потребан за егзистенцију ослободи од пореза.

6. Да се установи стална инспекција од радника изабрана, која би стално функционисала на свакоме руднику, а коју би држава плаћала.

7. Да рударски радници имају сваке године 14 дана ферија.

8. Да обделатељи рудника не могу изрицати казне, нити материјал од радника наплаћивати.

9. Да се забрани дечји и женски рад у копаоницима и топионицима.

10. Да радно време не може бити дуже од осам часова, а да у копаоницама, топионицама и другим пословима који су опасни за здравље, оно мора бити и краће.

11. Правилнике, уколико би их било, имала би да израђују радничке и индустријске коморе, а не само обделатељи, па би их Министарство одобравало. Само ови правилници не би могли ни у колико скучавати заштиту и право радника.⁷²⁾

Рударски закон у Србији донет је 15. априла 1866. године и важио је, са мањим изменама и допунама, све до 1914. године. Одредбе тога закона које су се односиле на раднике, више су личиле на правилнике за робијашнице, него на одредбе које би требало да штите рударске раднике. Простор у овом раду не дозвољава да се више каже о томе закону, али обавезно се мора споменути његова одредба по којој се обичан раднички договор да повећају зараду сматра и кажњава као кривично дело. Овакве и сличне одредбе давале су још више подстрека рударским компанијама и полицијским властима да путем силе одвраћају рударске раднике од својих организација и на силно угушцују штрајкове.

По члану 152. Закона о радњама све државне и синдикалне организације су биле дужне да укажу помоћ органима Министарства привреде, као и корпорацијама предвиђеним овим законом. Радничка комора и њени чланови такође су признати овим законом. Међутим, полицијски комесар на Борском руднику није признавао ове прописе. Када је 9. маја 1914. дошао у Борски рудник члан Радничке коморе за Округ тимочки, ради посредовања у једном привредном спору,

пријавио се полицијском комесару, а овај га је без образложења протерао из Бора. Радничка комора је била присиљена да упути представку министру Народне привреде са захтевом да казни полицијског комесара због непоштовања Закона о радњама и расписа министра привреде од 6. марта 1914. године.⁷³⁾ После ове интервенције, у Борски рудник је послата комисија која је имала задатак да испита све незаконитости које су учињене према радницима.

Положај рударских радника био је отежан још више тим што до краја 1913. године нису били изабрани Судови добрих људи у Бољевцу, Краљевом Селу, Бору, Злоту, Вршкој Чуки, Боговини, Лубници, Звездану и Рготини.⁷⁴⁾ Непостојањем Суда добрих људи, рударских радници нису имали коме да се жале. Зато је и Радничка комора, међу осталима, тражила од Министарства привреде да се укине Службени ред у рудницима, а да се радницима дозволи право удруживања и бирање судова добрих људи.⁷⁵⁾

Тек половином 1911. године почела је комисија са провођењем анкете. Комисија је била састављена од 3 члана: један рударски инжењер, представник ГРСС и представник рудника у који по реду дође комисија.

Комисија, изузев представника ГРС, била је крајње необјективна, а њени поступци били су управо онакви, како је то захтевала рударска компанија. Због тога су представници ГРС често улагали протесте на рад таквих чланова, или у знак протеста напуштали комисије. За борску комисију био је одређен Илија Милкић, али он је одустао кад је видео њен састав.⁷⁶⁾

Анкета је по свом програму рада имала чисто информативни карактер, да прикупи податке о стању рударства који ће послужити за уређење односа између радника и послодавца. Материјал је требало да послужи као база за израду савременијег рударског закона у Србији. Посао је обављен нормално у 15 рудника који су били мали, или тек у отварању, али потешкоће су наступиле кад су на ред дошли већи рудници као што је Крупањ, где су били акционари Никола Пашић и Милован Миловановић и друге истакнуте политичке личности, директор рудника је затворио врата пред комисијом. Комисија је позвана од министра привреде да прекине рад док се не реше приговори, које су поднели рударски концесионари. Приговоре су поднели сви већи рудници: Борски, Мајданпечки, Вршка Чука, Алексиначки и др. Дакле, анкета је морала прекинути рад. ГРС је уложио протест код Министарства привреде и решено је опет да комисија продужи са радом. Међутим, на ову одлуку концесионари су се жалили Државном савету, који је такође успоравао решење.

Током 1911. године Радничка комора је упутила захтев Министарству народне привреде да објави да више не важи „Службени рад на рудницима у Србији“, који је издат 1907. године, јер губи своју важност пред Законом о радњама, који јасно признаје свима радницима право на организацију и борбу. Овај захтев је поднет да Министарство важност Закона о радњама прошири и на рударске раднике.⁷⁷⁾

Без обзира што агитација међу радницима никад није ни престајала, организовање рудара је напредовало врло споро. Због тога су

социјалистички агитатори почели обилазити села око рудника и стварати везе с појединцима.

Без обзира што су села око Бора била пасивна и заостала, ипак је временом новчана привреда, близина рудника и развијање трговине почело да врши дубоке промене у начину живота ових људи. И поред свега тога, овај крај је и даље остао претежно сељачки, велики део становништва још увек је ишао у печалбу у Румунију, јер их рудници још нису успели увући у привредне односе и везати их чвршћим везама. Али, баш из такве средине регрутовано је доста радника који су радили у рудницима. Захваљујући баш овим радницима, социјализам је продирао на село. Акција је појачана за време боравка Д. Туцовића у Зајечару када су Лазић, Милановић и Петар Радовановић обишли многа места: Метовницу, Слатину, Брестовац, Бор, Оштрељ, Кривељ, Рготину и Трнавац, где су успостављали везе са људима и постављали поверенике. Циљ овакве акције био је да се придобију радници из околине да би се касније што лакше продрло у центар.⁷⁸⁾

Социјалдемократи из Бора и околине користили су изборе, било општинске, или за Народну скупштину, за агитацију међу рударским и осталим радницима. Године 1908. социјалисти су пошли у акцију, бојкотовали су општинске изборе, тако да су фузионаши у Злоту, који је имао 1600 бирача, добили општинску управу за свега 70 и нешто гласова. На овај успех указала је ССДП, да би се на њега могао угледати чак и пролетаријат великих градова.⁷⁹⁾

Када је ССДП донела одлуку да учествује у скупштинским изборима 1912. године социјалисти из Тимочке крајине ступили су у предизборну активност. Успостављен је извршни агитациони одбор за спровођење избора. Акција је појачана за време боравка Димитрија Туцовића у Зајечару, када су Марко Лазић, Милановић и Петар Радовановић обишли следећа места: Метовницу, Слатину, Брестовац, Бор, Оштрељ, Кривељ, Рготину и Трнавац. Ступали су у везу са бирачима и тражили одговарајуће људе за своје поверенике.⁸⁰⁾

У 94 општине и гласачка места у Тимочком округу одбор је успео да добије своје представнике и заменике у 88 општина или гласачких места, а добио је поред њих и своје поверенике за одржавање веза у 90 општина, или гласачких места.⁸¹⁾

За Тимочки округ били су кандидовани: Димитрије Туцовић, новинар из Београда, Илија Милкић, трговачки помоћник из Београда, Петар Радовановић, рудар из Злота, Сретен Марковић, пушкар из Краљева, Марко Лазић, димничар из Зајечара, Миљасав Милановић, опанчарски радник из Зајечара.

Квалификовали су се:

Анта Урошевић, адвокат из Неготина,

Тоша Милојевић, архитекта из Београда.⁸²⁾

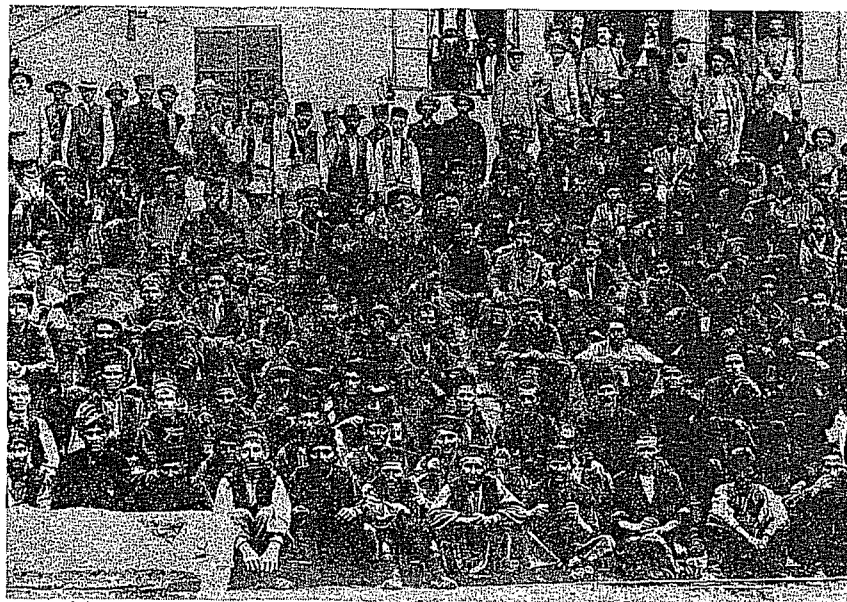
У овој предизборној агитацији посебно се истицала управа Борског рудника. Она је ангажовала велики број шпијуна и платила велики број агената да прате кретање социјалистичких агитатора и расположење маса у селима око Бора.

Ни ова врста агитације није се могла водити без потешкоћа. Агитаторима су прављене разноврсне сметње, почев од ометања збо-

рова, отказивања соба за преноћиште, па до избацивања из возова који су pripадали рударским компанијама. У Бору су „сва врата била затворена пред нашим друговима и све мере предузете да рударски радници не дођу на збор“⁸³) Поред тога, сав административни апарат рудника ступио је у акцију: рудари су појединачно позивани на са слушања, забрањено им је узмати и читати радничку штампу, као и предизборне материјале. Посебно је скренута пажња рударским радницима из села око Бора да не смеју долазити у додир са истакнутим социјалистичким борцем и агитатором из овог краја Петром Радовановићем. Када је заказан други збор у Бору, управа је наредила рударима смене, која у то време није радила, да не смеју напуштати радничку колонију. У исто време у сред колоније грађанске странке су неометано држале своје предизборне зборове.

Док се тако с једне стране поступало са радничким представницима, с друге стране власти су се благонаклоно односиле према агентима рударских компанија. Сима Јовановић, агент рударске компаније, дуго времена је држао у својим рукама монопол снабдевања борских радника животним намирницама. Безобзирно је пљачкао раднике продајући намирнице по високим ценама. Драгиша Лапчевић је на заседању Народне скупштине, 21. јуна 1912. године, указао на њега као бескрупулозног зеленаша и радничког непријатеља. Међутим, нешто касније министар Народне привреде одликовао је тог истог Јовановића орденом „Св. Саве“⁸⁴)

Драгиша Лапчевић је у Народној скупштини приказао Симу Јовановића следећим речима:

Група рудара 1912. године (Музеј у Бору)

„На Бору је Сима Јовановић, који има некакво неограничено право трук-система.

Тамо не може доћи нико са својим производима, а да га Сима не отера ма на који начин. Тамо се не може задржати нико са продавањем животних намирница, а да не буде отеран ма на који начин.

Сима Јовановић је бог Бора и бог оних радника. Он им даје за храну шта оће и наплаћује колико оће, а на својој страни има Рударско одељење, које га ништа не спречава и полицијске комесаре, који су готови уапсити, истући и протерати свакога онога који се противу његовог дахиског и пљачкашког трук-система подигне“⁸⁵)

Маја месеца Савез рударских радника преселио се из Београда у Зајечар одакле је појачо своју делатност. Одатле се могло много лакше и успешније агитовати и стварати организације међу рударским радницима у Пожаревачком, Крајинском, Тимочком и Моравском округу. Ускоро је секретаријат овог Савеза позвао све пододборе у Србији да му обавезно пошаљу извештаје о стању организација. После тога је у Зајечару основан ужи одбор, који је привремено вршио функције синдикалног већа, док се ово не буде касније конституисало из пододборских управа. Главни задатак одбора био је да систематизује и омогући пун рад на стварњу нових и обнављању старих синдикалних организација.⁸⁶)

Власници рудника, када би осетили да радничке организације јачају, предузимали су контрамере уз помоћ полиције. Користили су јаку флукуацију рударске радне снаге. Отпуштали су организоване раднике, а са стране доводили радну снагу и плаћали је јефтиније.

Тако је доведена једна група рудара из подринских рудника у Бор. Међутим, када су од прве зараде платили стан, алат, материјал, Братинску касу, кантину Симе Јовановића и остало, нису могли издржати, напустили су Бор и отишли даље.⁸⁷)

Управа Борског рудника желела је да искористи и територијално проширење Србије после балканских ратова, па је у те крајеве слала своје агенте да врбују јефтину радну снагу. Врбованим радницима је обећавала надницу од 3,50—5 динара, али кад је дошло време да се обрачунају зараде, исплаћене су им дневнице од 2,20 — 3,50 динара. Преварени радници су у знак протеста напустили рудник, а управу тужили суду.⁸⁸)

Случај македонских радника изнео је и Д. Лапчевић пред Народну скупштину на следећи начин: „Па не само да су они побегли него су, господо, побегли и Македонци, који су пре неколико месеци дошли тамо, а позната је издржљивост и жилавост Македонаца, који су у стању под најтежим привредним режимом да живе и раде. Па кад су и они морали побећи, онда можете имати јасну слику: какво је тамо стање и како се са рударским радницима поступа!“⁸⁹) Судске одлуке нити су биле брзе, нити одлучне, тако да су се сличне ствари и даље понављале.

Тако је један од агената стигао у Пожегу и тамо сакупио око 20 лоше обавештених радника, обећавајући им наднице 4—8 динара и бесплатан превоз. Радници су били претежно са села и нису много знали о односима радник-послодавац. Међутим, кад су организовани радници из Пожеге чули за ово, послали су Стеву Станојевића међу

ове раднике, а он им је објаснио каква је ситуација у Бору, да и тамо има довољно радне снаге, али да је управа рудника избегава, јер се боре за своја права. Поред тога, кад су радници чули да су обећања лажна, вратили су се својим кућама, а агент борског рудника, такође, у Бор необављена посла.⁹⁰⁾

Политика управе Борског рудника била је потпуно јасна. Домаће раднике и раднике из ближе околине елиминисати из рудника јер већ знају за организацију, штрајкове и често подносе захтеве за побољшање свог положаја, а на њихово место довести недовољно обавештене раднике, који ће поред тога радити и за нижу надницу.

У септембру, октобру и новембру 1913. Савез рударских радника је констатовао да је дошло до општег кретања међу радницима и о томе обавештава ГРС. Основане су синдикалне организације по многим рудницима, али је ускоро терор полиције и рударских управа све то уништио. Поводом тога „Радничке новине“ су писале: „Где год се појави тежња код радника да створе своје заштитне организације, ту одмах настане дивља хајка противу њих. Тада полиција прима наређења из канцеларија рударских управника, кога радника треба ухапсити, кога протерати... Та хајка увек успева да у клици угуши зачетке организације, после чега настаје пуна слобода пљачке и упропаштавања радника.“⁹¹⁾

Залагањем Петра Радовановића у Злоту је 26. децембра 1913. одржан народни збор који је осудио политику српске владе у односу на учеснике у балканским ратовима. Влада је све успехе приписивала официрима награђујући их обимно и унапређујући мимо закона, док, с друге стране, није нашла за сходно да донесе закон о инвалидима и да збрине израђивање и исцрпљене ратнике. Збор од око 2 000 људи поздравно је излагање, иначе вештог говорника, Радовановића. После збора одржана је ужа конференција на којој је изабран Пододбор рударских радника.⁹²⁾

У овој организацији били су претежно искусни радници, који су још раније радили по рудницима и стекли искуства за рад у организацијама. Половином 1914. Злот је давао рудницима у суседству око 800 радника, од тога је било 52 члана Месне партијске организације и 41 члан Синдиката.⁹³⁾

Нешто касније, такође уз помоћ Петра Радовановића, основана је у Подгорцу Месна социјалдемократска партијска организација. Подгорац је, после Злота, давао највећи број радника за руднике у источној Србији. У организацију су били учлањени, поред рударских радника, и сељаци.⁹⁴⁾

У априлу месецу Радовановић је одржао још један збор у Злоту, на коме је пред око 2 000 људи говорио о привредној и војној политици српске владе. Сличан збор одржао је и у Шарбановцу пред 350—400 људи.⁹⁵⁾

Рударске организације у Бору и околини, час су постојале и деловале, да би ускоро из објективних разлога нестајале. Процес постојања и нестајања био је актуелан од оснивања првих организација па до 1914. Снажнији напор за обнављање покрета учињен је 1. јуна 1914. приликом одржавања Окружне конференције у Књажевцу. На конференцији је Илија Милкић истакао да је на овом

подручју био велики број рударских радника и да ће се он још више повећавати отварањем нових рудника, али да није било довољно чврстих организација. Он је позвао ССДП и ГРС да се још више заузму за организовање рударских радника.

На конференцији је закључено да се учврсте постојеће, обнове бивше и оснују нове радничке организације, како би се оне могле организационо чвршће везивати у одређен систем са центром у Зајечару. Поред тога, одлучено је да се по селима отварају социјалистичке читаонице у којима би радници и заинтересовани сељаци могли да читају.⁹⁶⁾

Међутим, то све је остало као добра замисао коју је први светски рат спречио да се реализује.

Колико су рударске радничке организације биле слабе види се из следеће табеле статистичких података о учињеној помоћи.⁹⁷⁾

Год.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.
месних група	—	—	—	—	—	8	3	7	1	—	—	—	—
Чланова	—	—	—	—	—	136	20	15	85	184	250	28	—
1902.	1903.	1904—5.	1905—6.	1906—7.	1907—8.	1908—9.	1909—10.	1910—11.	1911—12.				
Укупно радника	28	80	100	1 450	—	729	917	909	19 413	938			
						1912—13.	1913—14.						
						1 366	275						

Без обзира што у Европи није било много великих рудника бачка, ипак је постојала конкуренција на тржишту. Зато су власници Борског рудника били присиљени да усавршавају производњу с једне стране, и да запослену радну снагу цеде до максимума, с друге стране, како би остварили економичну производњу која доноси власницима добит.

Према укупном броју радника, радничке организације биле су малобројне и слабе. Број радника је растао из године у годину до балканских ратова, да би после њих па до првог светског рата били у опадању. И производња изражена у динарским вредностима расла је до балканских ратова, што се види из следећих података:⁹⁸⁾

Год.	Дин. вредност.
1905.	2 325 257
1906.	4 948 927
1907.	7 830 420
1908.	10 955 203
1909.	12 009 930
1910.	13 296 705
1911.	14 990 271

Српска социјалдемократска странка и Главни раднички савез Србије схватили су важност оснивања радничких организација које би окупљале око себе рударске раднике. Да би се то спровело што ефикасније, основан је Савез рударских радника. Акција је донела

непотпуне резултате. Основани су пододбори рударских радника у неким рудницима, међу којима и у Бору. Пододбори су водили низ штрајкова, од којих су неки били добро, а неки лоше припремљени. Живља активност рудара у Бору и околини осећала се до доношења „Службеног реда на рудницима Србије“. После доношења „Службеног реда“ рударски радници улазе у фазу у којој је било још теже оснивати и одржати организацију. Због реакционарних одредби „Службеног реда“ рударски радници нису имали права ни на оно што је радницима у другим савезима (струкама) било признато. Чак, Закон о радњама у Србији није се односио на рударске раднике. Ако се томе дода још да су рударски радници живели у забаченим крајевима, где је радничка штампа тешко стизала, онда се донекле може схватити због чега су рударске радничке организације радиле с времена на време. Зато се не може тачно одредити када су оне осниване, колико дуго су деловале, када су престале са радом и када су поновно осниване. Због недостатка извора о радничкој класи у Бору и околини до 1914. године, не могу се расветлити многи проблеми, који би били од интереса.

Први светски рат прекинуо је у потпуности нормалан ток живота у Србији, а раднички покрет и ССДП преживљавали су тешке дане. Међу мобилисаним војним обвезницима нашао се један део организованих радника као и руководиоца партије и синдиката, док је други део био у избеглиштву и интернацији. Партијске и синдикалне организације престале су да делују, а погибијом Димитрија Тучовића Српска социјалдемократска партија доживела је један од најтежих удараца у току првог светског рата.

Док се већина европских социјалдемократских партија II интернационале изјаснила за сарадњу са својом буржоазијом и помагале њену ратну политику, дотле је ССДП остала верна начелима пролетерског интернационализма и придржавала се антиратних одлука конгреса II интернационале у Штутгарту и Базелу. Посланици ССДП су се изјанили против рата тражећи његово обустављање и закључење мира. И поред тешке ситуације поједини представници ССДП развијали су живу акцију, одржавали везе са револуционарним крилом међународног радничког покрета и учествовали на II цимервалдској конференцији иступајући јасно са својим антиратним ставовима.

Србијанска привреда је ратом разорена, а окупатори су применили најцрњи метод пљачке и терора. Становништво је немилосрдно истребљивано и слато у логоре. У окупираној Србији владала је немаштина и глад, а заразне болести косиле су без милости.

Положај рударских радника и раније је био лош, а у окупираној Србији још више се погоршао. Окупатор је настојао свим сна-

Рудари на Површинском копу 1917. године (Музеј у Бору)

гама да се не обустави производња у рудницима. Због тога су све затечене, или заробљене, рударе војне патроле насилно спроводиле на посао. Поред рудара, у рудницима је коришћена и остала радна снага. Радно време износило је 12—14 сати дневно. Окупационе управе рудника нису водиле рачуна ни о најелементарнијим мерама заштите радника рудара. Основна рударска правила у производњи била су занемарена, а једини циљ био је производити што више. Због тога и због необучености радне снаге биле су честе појединачне и масовне погибије. Рударски радници који су покушали да пруже отпор било какве врсте завршавали су на стратиштима, или вешалима, која су била подигнута близу сваког рудника. Оваква судбина није заобилазила ни рударске раднике у Бору.

У јесен 1918. године, окупатор је приликом повлачења рушио индустријска постројења у Србији. Многи рудници као Костолац, Вршка Чука, Мајданпек, Сењски рудник и други доживели су сличну судбину. Са Борским рудником то се није догодило. Пред повлачење окупационих снага борски рудари су се наоружали и спречили уништење рудника и рудничких постројења. Тако су борски рудари спасили свој рудник и наоружани дочекали српску и француску војску.

СЛОБОДАН БОСИЉЧИЋ

**Бор
и раднички
покрет
1919—1941.
године**

Раднички покрет у Бору и околним селима у раздобљу између два рата вукао је корен из богате револуционарне праксе Српске социјал-демократске партије и синдиката, који су у целој Тимочкој крајини, поготову у Злоту и околини, имали врло снажан утицај. У легалном периоду делатности КПЈ то се у овом крају одразило и у избору једног комунистичког посланика за Конституанту, а у време до увођења шестојануарске диктатуре деловала је илегална партијска организација, неко време и Независна радничка партија Југославије — НРПЈ, а поготово Независни синдикати. Рударски радник из Злота код Бора, Петар Радовановић, био је душа тог целог покрета, бескомпромисни, идејно уверени борац и трибун радничких и сељачких маса овог рударског подручја. Незадовољство и покрет потлачених сељака — радника израсли су првих година после диктатуре у огромни једномесечни бунт претежно сељачких маса, које су 1935. године овладале Борским рудником, варошицом и околним селима, паралишући производњу и власт. Четворонедељни штрајк у 1938. години био је опет претежно раднички допринос у заједничком отпору израбљиваних маса Борског рудника и околних села. У ова ова масовна покрета, комунисти су, сразмерно приликама, учествовали у акцији, предводили побуну у 1935. години, помагали наставак штрајка 1938. Праскозорје II светског рата означено је у Бору организованим дејством КПЈ и СКОЈ-а на ширем политичком плану.

Посебна заинтересованост домаће и стране буржоазије за што ефикаснију експлоатацију високопрофитног рудника бакра у Бору условили су и посебности у режиму рада, односима у предузећу, стању локалних органа власти, у односима између француских капиталиста и југословенских владајућих кругова. Повлашћен положај страних експлоататора доводио је у повољан и посебан положај и домаће органе управе, мрвице од богате трпезе стизале су тек до уже групе најстручнијих радника, а огромне масе радиле су за ниске наднице. Привидни мир није могао битисати дуже. Стално је погресан штрајкачким, тарифним, или другим акцијама радника, тешко подриван огорчењем сељачких маса са околног уништеног пољопривредног региона, које је кулминирало у рушењу целе француске „државе у држави“ 1935. и 1938. године. Најзад, миниран је и изнутра свађом око поделе плена између француске и српске буржоазије. Ни стални

покушаји режима да се преко реформистичких синдикалних организација заведе, или корумпира део радништва, а уз помоћ грађанских политичких партија умире незадовољни сељаци, поготово у периодима замирања шире револуционарне борбе, нису успевали да прекину континуитет отпора угњетених маса, па и праве провале бунта радника и сељака.

То је све израстало у неку врсту посебне компоненте борбе маса у Бору. Ако већ говоримо о израстању бар делом и неке „борске компоненте“ борбе маса, онда је неминовно уочити да је рад КПЈ у Бору и околним селима делујући претежно у одређеној повезаности радничког покрета целе Тимочке крајине, поред општих елемената, имао и своје изразите специфичности. Једна од њих је, свакако, одвојеност од већих центара као што су Ниш, Београд, географска забаченост. Овде ваља споменути и фактор „борских прилика“, повољнији економски положај Борског рудника у односу на многе друге руднике, због чега се добијање посла у Бору често сматрало одређеном привилегијом. Специфичност је, свакако, то што уобичајени принцип „има организација КПЈ — има револуционарног рада“ — овде није увек важио. Наиме, и опште прилике у КПЈ, и њен рад у ближој или даљој околини Бора, и светске прилике — итекако су утицале на токове радничког покрета у Бору, без обзира да ли је у самом руднику увек постојала ћелија КПЈ, или неки револуционарни синдикат, или нека акција. Уосталом, и сама личност радника — револуционара Петра Радовановића, или сељачког вође, комунисте, Станоја Миљковића, који су деловали често и по интуицији, сналазећи се у посебним борским приликама, одлучујући понекад и према схватањима времена у коме су израсли као револуционари, говори у прилог оцени и о неким посебностима радничког покрета у Бору и околини.

Најзад, важно је до каквих револуционарних домета је у периоду између два рата доспело радништво и сељаштво у Бору и околини, јер живот и борба текли су често и мимо званичних политичких ставова одређених друштвених снага, што ће се видети и из чињеница датих у овом рукопису.¹⁾

По завршетку првог светског рата и у Тимочној крајини, посебно у ближем реону Борског рудника, оживљују радничке организације. Утицај победе Октобарске револуције осетио се одмах и у овом крају.²⁾ У једном документу управе рудника Подвис стоји да ће „синдикат и социјализам да зарази и нашег сељака рудара“. Реч је о времену из 1919. године, када су у овом руднику, у коме су радили и бројни повратници из војске, из разних крајева наше земље, управо припремали штрајк.

Партија и синдикати брзо нарастају у Тимочној крајини.³⁾ У Књажевцу се децембра 1918. године и јануара 1919. активира Социјал-демократска партија (ССДП), а фебруара 1919. бира се њена месна управа (председник Сретен Марковић, пушкарски радник, предатрни раднички борац). У прва три месеца 1919. Месно синдикално веће у Књажевцу већ обједињује кројачке, опанчарске, обућарске, дрводељ-

ске и металске раднике. Књажевачка организација усмерава свој рад на економске, политичке и културне акције радника. Оснивају се радничке задруге, одржавају културне приредбе, помаже пропагирање комунистичких идеја и по селима око Књажевца.⁴⁾ Марта 1919. створена је партијска организација у Зајечару (председник Марко Лазих, димничар, ранији социјал-демократски активиста), у чему је знатну улогу имао и рудар Петар Радовановић из Злота, истакнути раднички борац овог краја. Раднички покрет у Зајечару карактеришу у току 1919. године (као и пре рата)⁵⁾ многи истуши трудбеника у борби за своја права. Најактивнији су били синдикално организовани обућарски радници. У Зајечару је 1919. радио и партијски курс — школа, Културно-уметничко друштво „Пролетер“, и Читаоница „Димитрије Туцовић“. Уз помоћ зајечарске организације Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), СРПЈ (к), у току 1920. створене су партијске организације и у неким од оближњих села. (У селу Шљивару је нпр. било 18 чланова партије)⁶⁾ На прослави 1. маја 1919. у Зајечару је учествовало око 2000 људи. Нешто доцније, крајем 1920. створена је партијска организација у Бољевцу.

Партијска организација у Неготину обновљена је маја 1919. Затим су створене синдикалне подружнице кројачких, кожарских, обућарских, дрводељских и металских радника, као и Културно-уметничко друштво „Абрашевић“. У првој половини 1919. образоване су синдикалне подружнице обалских радника дуж Дунава: у Доњем Милановцу (овде је образована и партијска организација), Брзој Паланци, Прахову и Радујевцу.⁷⁾

Међу најзначајније акције рудника у овом крају, 1919 — 1920, спадају оне у рудницима. У рудницима је експлоатација била најсуровија, отпор радника добијао је најбурније форме, а за нека елементарна права, већ изборене у већим радничким центрима, овде се морало испочетка борити.⁸⁾ Упоредо са стварањем синдикалних, или партијских организација, у тимочким рудницима, покретане су и веће акције рударских радника.⁹⁾ Централну привремену управу Савеза рударских радника Србије, образовану марта 1919. са седиштем у Зајечару, центру највећег рударског реона Србије, чинили су поготову од јесени 1919, углавном раднички борци из Тимочке крајине (председник: рудар Петар Радовановић). Синдикални пододбори у рудницима Бору, Мајданпеку, у Сењским рудницима (везаним за руднике овог краја), у Боговини, на Ртњу, Тресисаби, Аликсару (код Брзе Паланке), на Српском Балкану, Вршкој чуки, у Доброј срећи и другима, били су носиоци борбених акција радника. Почетком 1920, јануара месеца, рудари Тресисабе покушавају да штрајком изнуде боље услове рада и живота. Пред рудничком јамом стражарили су рудари са рударским секирама како би спречили да неко уђе у рудник и настави рад. Овај покушај им делом полази за руком, скраћено је радно време на 8 часова, дошло је и до извесног повећања примања.¹⁰⁾ И рудари Боговине, крајем 1919, после упорних захтева постижу извесно побољшање надница. У суседном руднику Ртањ, где су услови за рад били врло тешки, поткопи несигурни, наднице мале (50 одсто радника примало је дневно по 7,5 динара, док је кило-

грам хлеба коштао 2,5 дин.), дошло је марта 1920. до 11-дневног штрајка рудара. Они су тражили повећање надница, побољшавање услова рада, исхране и становања. Штрајк је добрим делом успео, иако су жандарми безобзирном акцијом покушали да разбију рударе.¹¹⁾ Обе ове акције, и у Боговини и на Ртњу, упорно је подржавао Синдикат рударских радника. Крајем августа 1920. и у руднику Аликар, код Брзе Паланке, где је радно време износило и свих 12 часова, избио је штрајк чији је резултат био скраћење радног дана на 10-часовно време. Мајданпечки рудари, код којих су синдикална и партијска организација створене убрзо после рата, водили су у ово време више политичко економских акција.¹²⁾ Слично и рудари са Вршке чуке и Ртња, где су, према неким подацима, још јануара 1919. избили штрајкови.¹³⁾

У Тимочкој крајини, као што се види, акције радника нису у овом раздобљу престајале. Ишло се из борбе у борбу. Поред ангажовања у ондашњим опште-политичким акцијама радничке класе целе земље, као што су подршка совјетским републикама Русији и Мађарској (нпр. на јулском збору у Зајечару 1919),¹⁴⁾ прикупљање прилога за гладне у Русији, затим учешће у општинским и скупштинским изборима (о чему ће посебно бити речи), радничка класа Тимочке крајине су у периоду легалног рада СРПЈ (к), односно КПЈ, посебно истакла у штрајку тимочких железничара.

Овај штрајк је имао шири одјек у земљи и зато и износимо његов ток.¹⁵⁾ Синдикат железничара (створен је у Зајечару, марта 1919, обухватио је већи број железничких радника са пруга Зајечар — Прахово, Зајечар — Обрадова Столица (Параћин) и Зајечар — Књажевац. Пододбор железничара важио је 1919. за најјачу синдикалну организацију у Зајечару. Материјални положај железничких радника био је тежак. Најниже наднице износиле су 6,5 динара, а највише 15,5 динара. И оваква примања често су довођена у питање, тако да, на пример у јануару 1920, зајечарски железничари нису добили децембарску исплату. Пододбор синдиката железничара у Зајечару (председник: Станко Анђелић) запретио је штрајком, који је и отпочет 21. јануара 1920. У штрајк су ступили готово сви железничари. Пододбор је остварио дневно руковођење штрајком. Дозвољен је промет само војних возова (привремено). Штрајкачи, њих 620, узели су под своју контролу целокупан железнички апарат на тимочким пругама, постављајући штрајкачке страже. Штрајкачки одбор је практично преузео руковођење саобраћајем. То је јединствен пример, за ондашње прилике, да радници преузимају и неке функције државне власти.¹⁶⁾

Радни народ Зајечара свестрано је подржао штрајкаче и на збору од 22. јануара 1920. манифестована је пуна солидарност са овим штрајком. Штрајкачи су затражили помоћ партије и синдиката широм земље, а влада је наредила војсци да штрајк сломи мобилизацијом железничара за вежбу. Војска је запосела железничке станице, штрајкачи су мобилисани, и 25. јануара војном силом натерани на посао. Зајечарски пододбор железничара („Ми гаравци, службеници и радници...“) је истог дана, 25. јануара, издао плакат — саопштење

„Јавности и војсци“ у коме се истиче да се „... правда и наше идеје не могу угушити...“¹⁷⁾

Централно партијско веће СРПЈ (к) у Београду, издало је протестни проглас, но ускоро су у Зајечару похапшени организатори штрајка (председник Пододбора железничара Станко Анђелић, секретар Пододбора који је био и секретар Месног већа СРПЈ (к), Фрања Копарец и још 8 железничара). Београдски пролетаријат је у знак протеста 5. фебруара 1920. обуставио рад. Стао је сав саобраћај, затворене су радње, заустављена је електрична централа, графичари су одбили да штампају новине. Похапшени зајечарски железничари спроведени су стражарно у Београд, поздрављани дуж пруге од својих другова железничара, дочекани шпалиром од 12.000 радника на улицама Београда (похапшени железничари су после 6 месеци затвора пуштени, али су истерани са посла). Тимочки железничари су се убрзо затим прикључили масовном штрајку југословенских железничара, који је одржан априла 1920, због чега су њих 21 осуђени на затвор.

Јануарски штрајк тимочких железничара био је својеврстан „излет у небо“, висок продор револуционарне праксе на нашем тлу.¹⁸⁾

Ова бурна кретања међу радницима источног дела Србије, у првим недељама, месецима и годинама после првог светског рата, говоре о снажном полету радничке класе, илуструју интензитет и широк фронт борбених акција радника, акције које се нису гасиле, него су снажно, свакодневно, потресале ондашњи друштвени живот, не само у Тимочкој крајини.

Учешће радничке класе Тимочке крајине у политичкој борби приликом општинских избора, као и избора за Уставотворну скупштину, конституанту, употпуњују слику радничког покрета у овом крају из периода 1919—1921. године. У кампању за општинске изборе, у августу 1920, КПЈ је, на пример у Зајечару, ушла доста организовано. Покренута је цела организација, посебно синдикални пододбори. Одржано је више зборова и конференција на којима је изложена политичка платформа комуниста. КПЈ је у Зајечару за председника општине кандидовала обућара Ристу Тошића (добио 28 гласова). Уочи самих избора, Месна управа КПЈ у Зајечару је, уз помоћ професора Михаила Тодоровића (тадашњег секретара Радничке коморе у Београду), издала посебан проглас грађанима.¹⁹⁾ Сличних примера било је још у Тимочкој крајини.²⁰⁾ Избори за Уставотворну скупштину (новембра 1920) донели су прву велику победу КПЈ и у овом крају.²¹⁾ Кандидат КПЈ Михаило Тодоровић изабран је у Конституанту.²²⁾ Листа КПЈ је у Тимочком округу добила 3 687 гласова, и од пет листа заузела друго место. У крајинском округу КПЈ је добила 1 562 гласа. Комунисти су овом приликом победили у селима: Алдинацу (150 гласова), Берчиновцу (116), Грабовници (143), Горњем Зуничу (55), Горњој Каменици (101), Доњој Каменици (128), Жлну (189), Жуковцу (72), Папратни (37), Радичевцу (59), Трговишту (125), Црвењу (177), Јелашници (92), Прлити (100), Николичеву (54), и у вароши Књажевац (244 гласа). Затим и у Крајини: Љубичевцу (80), Малој Каменици (92), Купусишту (40), Чубри (143), Брестовцу (33),

Мосни (53), Топоници (58) и Доњем Милановцу (413). Такође и у неким селима „Буцака“ као што су Кална, Балта Бериловац, Црни Врх, Јања и др.²³⁾

Комунисти су овом приликом у целој Југославији, као трећа странка по броју гласова, добили 128 463 гласа и 59 посланика.

У оваквим приликама у земљи и тимочком рударском басену развијао се раднички покрет у Бору и најближој околини.

Борба борских рудара 1919—1921. године

После повлачења окупационих трупа, у Бору се, крајем 1918. нашло на раду нешто преко 1 000 радника. Они су живели и радили под врло лошим условима.²⁴⁾ Мада је радно време у Борском руднику званично износило 8 до 10 часова, власници рудника су постављали радне норме као за ранији дванаесточасовни рад. Рудничка постројења су под окупацијом дотрајала, алати недовољни. Слаба исхрана и смештај, а тешки радни услови, доводили су до масовног обољевања радника. Цене појединих животних артикала биле су у несразмери према примањима.²⁵⁾

Већ у јануару 1919. Французи су, журећи да учврсте своју власт у руднику, отпустили са посла већи број пре рата синдикално организованих радника. Према неким изворима, Месно синдикално веће из суседног Зајечара је борским радницима, због очито посебних прилика које су владале у овом руднику,²⁶⁾ тада саветовало да тајно створе синдикалну организацију, мада је синдикат у то време био легална институција радничке класе.²⁷⁾ Године 1919. у Бору је створена и партијска организација (председник: машин бравар Љуба Вучковић, секретар: бравар у јами Андра Гашпаревић).²⁸⁾ Званично и јавно оформљење синдикалне организације објављено је у Бору 26. маја 1919. на збору, где су, у присуству великог броја рудара, говорили рударски радник Петар Радовановић из Злота и раднички активиста Марко Лазић из Зајечара.²⁹⁾ Према извештајима радничке штампе, на овом збору је „учествовало, такорећи, сво борско радништво“, а говорило се „по свим дневним питањима наше синдикалне и политичке борбе“. Такође се истиче да су „излагања говорника саслушана и примљена са непрекидним одобравањем и бдушевљењем“. Том приликом основан је и Синдикални пододбор рударских и металских радника у Бору.³⁰⁾ Према неким ондашњим написима у радничким листовима,³¹⁾ стање је у Бору, у лето 1919, било следеће: „... Другови рудари су организовали већи број рудара и металаца у Борском руднику и онемогућили дирекцију рудника да ма шта учини против, и поред тога што је најмилиа још поодавно неколико типова да организовање рудара, но увек узалуд, омета. Доцније, кад је организација почела и јавно дејствовати, дирекција није имала куражи да ма шта против предузме...“. О великом збору који је одржан 26. маја у овом напису се истиче: „Не смејући после овога да предузме ма шта са уобичајеним методима насиља у угу-

шења организације, дирекција се латила средстава обмане да би организацију омела. Она сада, на пример, „свесрдно“ нуди радницима осмочасовни радни дан; додатке жењенима 3,50, а нежењенима 3 динара, али, само да нису организовани! Но та јој пушка неће упалити, јер некако су и рудари, после ових седам година рата, све научили да отму, од непријатељских позиција, па до већих надница, осмочасовног радног дана, и свега остало што им по праву припада...“ У чланку се још наводе и ондашње цене намирница у Бору, односно, висина надница.

У овом истом чланку каже се на крају: „... Последице тешког рада и сасвим слабе исхране најбоље се огледају у изнуреном изгледу лица, и мршавим, погут костура, телима радника и радница... (који ће) продужити организовање и борбу за захтеве које ће сами истицати и сами извојевати, неполажући ништа на данајске поклоне дирекције“.

У Бору се, очигледно, ушло у жесток окршај са буржоазијом. Њој, „данајцима“, није се могло веровати, ни када поклоне даје...“ Све се полагало у организованост рудара, у борбу за оне захтеве које ће рудари сами, и истицати, и изборити.

Борски рудари су сада и званично поднели захтев дирекцији рудника за повећање надница, а дирекција је, у намери да онемогући синдикално организовање радника, обећала да ће им изаћи у сусрет, уз услов да напусте синдикалну организацију.³²⁾ Радници су одбили овај услов, ФДБР је запретило да ће тражити и војну мобилизацију рудара, но, Синдикат рудара је остао чврсто при свом захтеву. У јулу 1919. тријумфовали су рудари (синдикалну организацију напустио је само мали број рудара, они са великим бројем деце, који би били тешко погођени отказом): дирекција рудника повећала је наднице, а осмочасовно радно време је озваничено за све раднике Борског рудника.³³⁾

Углед организације новоосноване Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) — СРПЈ (к), и синдиката, је после овог радничког успеха и у Бору знатно порастао. Па ипак је полиција успела да забрани збор СРПЈ (к) заказан у Бору, за 13. август 1919. Но збор је одржан, и то у Бор — селу (дан раније збор је одржан у Злоту), уз учешће великог броја радника и сељака. Ови зборови су овако изгледали: „Друг Пера Радовановић, у свом лепом говору, изнео је страшне последице светског рата и потпуно разумљиво и јасно оцртао ситуацију у којој се данас налазимо... „... Уколико су год они са своје стране вршили јачи притисак (полиција — пр. С. Б.) утолико су наши зборови, и у Злоту и у Бору, били знатно бројнији, импозантнији и свечанији. Референти су утолико оштрије и са више аргумената говорили, утолико су масе биле револуционарније...“³⁴⁾ Према истим изворима („Радничке новине“ (бр. 196. од 20. августа 1919) „... ова два дана су били два црвена дана за Злот, Бор и Брестовац, када су се покренули сви они који трпе тешку експлоатацију, како они доле, у утроби земље, тако исто и они по њивама и ливадама, који су пришли црвеној застави са заветом да је прате до наше коначне победе“. Овом приликом су борски рудари сигнализирани да је после отпуштања радника Петра Николајевића, Ди-

митрија Мунђана и Љубомира Ранчића сад „на реду још шест наших најбољих другова, које ће кроз најкраће време отпустити... мислећи да ће на тај начин угушити наш покрет...“ Рудари су, као у одговор, истицали: „... Како се грдно варају! Уколико су год прогони и хапшења чешћи и јачи, утолико су и наше организације свуда, па и код нас, јаче. Ми се данас више ничега не плашимо“ (подвукао С. В.) Борски рудари су у ово време одиста били у офанзиви, чим су и поред полицијске забране одржавали зборове.

ФДБР, после ових догађаја, отпустило је са посла неколико најагилнијих радничких организатора. У Бору је, 14. новембра 1919. године, избио велики штрајк рудара.³⁵⁾ У овом штрајку, који је почео на позив пододбора Савеза рударских радника, „да нико од радника не обнови своје обавезе са рудником“, рудари су деловали врло организовано. Постављене су страже штрајкача да би се избегле провокације и оштећења постројења, као и спречили могући штрајколомци. На збору је захтевано да се отпуштени раднички борци врате на рад. ФДБР је реаговало на најбруталнији начин: жандарми су почели присилно спроводити групе радника на рад, око 40—50 радничких породица, са близу 150 чланова избачени су, по зимском времену из станова на улици, а са посла је отпуштено 40 радника. И осталим штрајкачима забрањено је истим мерама. Но, радници су (учествовало је у штрајку 560 рудара) остали при својим захтевима. Штрајк је настављен.

Уследила је онда интервенција Радничке коморе и Централног синдикалног већа из Београда, а анкетна комисија Министарства за социјалну политику је, после испитивања у Бору, саопштила између осталог, да се у Бору морају „одмах обуставити прогони радника“.³⁶⁾ У ствари, избачене рударске породице враћене су у баракe, обустављено је даље истеривање радника са посла, али основни циљеви, враћање на посао раније отпуштених радника и повољнији услови исплата додатка на скупоћу, нису постигнути.³⁷⁾ Овај штрајк борских рудара покренуо је бројне акције осталих рудара Тимочког рударског базена.

Следећа година, 1920, за раднички покрет у Бору била је карактеристична и због политичке акције у вези општинских избора избора за Уставотворну скупштину. На овим последњим је у Бору у кутију КПЈ бачено мало гласачких куглица (11). ФДБР је отпустио 30 најсвеснијих рудара (Александра Гурана, Ивицу Марковића и друге) протерујући их сасвим из Бора.³⁸⁾ (О овим изборима познато је још, према поменутиим сећањима Љубе Вучковића, да су одржани у општинској згради у Бору чланови КПЈ су пред зградом агитовали за кутију КПЈ, он (Љ. В.) био је чувар кутије КПЈ, а сматра да је у кутију КПЈ дато око 50 гласова. Према раније поменутиим сећањима Милорада Стеленовића, кутија КПЈ била је у Бору постављена на последње, најнеповољније, место.)

Године 1919. и 1920. биле су за раднички покрет у Бору године снажног организовања радничке класе, у непрекидној класној бици за своја права, покушај да се и легалним путем учврсте извојеване тековине, створе услове и за корак даље у револуционарној борби. И то у условима жестоких репресалија од стране француских ка-

питалиста, удружених са државним властима, који у Бору нису поштовали ондашња легитимна права радничке класе.

Према постојећим изворима³⁹⁾ у Бору се 1921, после увођења „Обзанане“ (29 — 30. XII 1920), којом је забрањен рад КПЈ и синдиката, поново покушало са јачањем синдикалне организације, као и са захтевима за повољније услове рада. У штрајку су рад напустили прво рудари, демонстрирајући пред дирекцијом ФДБР. Жандарми су већ увелико растеривали рударе када су радници и из осталих погона напустили посао. Али овако разједињене, лакше их је било разбити. Пошто је овај штрајк грубо угушен, власници рудника отпустили су са посла око 250 рудара. ФДБР је у 1921. све више учвршћивало свој привилеговани положај, а месне власти сервилно су излазиле у сусрет свакој жељи француских господара Бора, готово када је била реч о борби против заједничког противника — Комунистичке партије и класних синдиката.

Раднички покрет у суседном Злоту, одакле су бројни рудари сваки дан долазили на рад у Борски рудник, саставни је, али и специфичан, део борбе радника Бора. Већ у јесен 1918. у Злоту се на иницијативу предратних радничких активиста, ствара „Социјалистичка народна кооператива“, са циљем да се народ овог великог рударско-сеоског насеља брзо и јевтино снабдева робом широке потрошње.⁴⁰⁾ Убрзо се у Кооперативу уписало око 300 људи, затим близу 600, плаћајући и чланарину и посебне уделе. Чланови Кооперативе имали су предност да дођу јевтиније до неопходне робе, која је довлачена често директно из фабрика. Ово је био велики успех злотских социјалиста-комуниста. Међу ауторима правила Кооперативе налазио се и Петар Радовановић, рудар. Кооператива је деловала под притиском власти која је са сумњом гледала на ову акцију и вршила сталан надзор над управом Кооперативе. Најзад, на жељу погођених сеоских ђифти и трговаца, Кооператива је морала да обустави рад, обнављајући га као Злотска земљорадничко-набавно-продајна задруга. Проглашењем „Обзанане“ она је забрањена, као „легло комуниста“. Рад ове Кооперативе је изузетан пример иницијативе комуниста овог краја — села, у периоду легалног рада КПЈ.

У Злоту је месна организација ССДП, доцније СРПЈ (к) и КПЈ, руководила свим акцијама (под руководством партијске организације у Злоту деловао је и Месни одбор солунских ратника, створен у првим месецима 1919), окупљајући у своје редове преко 200 чланова КП. Чланови ове јаке сеоске партијске организације, једне од најјачих у Србији, били су и многи рудари Бора. Плаћали су редовно чланарину из својих скромних средстава (један грош месечно), а оснивач и председник ове партијске организације у Злоту био је рудар Петар Радовановић (секретар: Љубица Поповић, жена учитеља Милана Поповића, предратног истакнутог социјалистичког борца). Петар Радовановић у априлу 1919. године, као делегат борске, злотске и зајечарске партијске организације, учествује у Београду у раду Конгреса Уједињења радничких партија, на коме је остварена Соци-

Из мапе „Крваво злато“ Б. А. Куна (Музеј у Бору)

јалистичка радничка партија Југославије (комуниста). Петар Радовановић је и међу делегатима Другог конгреса КПЈ, одржаног у Вуковару јуна 1920.⁴¹) Бор је, дакле, у периоду илегалног деловања КПЈ 1919 — 1921. био представљен на оба њена конгреса.

Злотска организација Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), затим КПЈ, своју активност посебно исказује кроз

синдикално организовање злотских рудара. Пододбор рударских радника у Злоту учлањивао је у ово време око 100 рудара. Један од најпознатих успеха злотских комуниста био је раније поменути масовни политички збор, одржан у селу, 12. августа 1919. Овај збор су месне власти узалуд настојале да омету. Говорници на збору били су Петар Радовановић и још неколико његових другова — сабораца. Поводом овог збора радничка штампа⁴²) бележи следеће: „Издали смо плакате и позвали рударе и земљораднике да дођу на овај збор. Полиција се одмах дала на посао да нам у почетку омете збор... Рудари и сељаци из околних села својим бројем напунили су дупке салу... „Као што је раније речено, сутрадан су исти говорници одржали збор у Бору, а тог истог дана увече и у Брестовцу, селу крај Бора⁴³)

На општинским изборима 1920. комунисти у Злоту, где је кандидат за председника општине био члан КПЈ Петар Радовановић, добили су 190 гласова и то агитујући за „празну кутију“, јер су судске власти махинацијама спречиле излаз на изборе листи КПЈ као „неблаговремено поднето“. Празна кутија побрала је у ствари више куглица — гласова, но, део је, по тврђењу савременика, отишао у кутију радикала. Комунисти су иначе овде реално имали све услове да добију општинску управу у своје руке. На изборима за Уставотворну скупштину, новембра 1920, злотски комуниста Петар Радовановић, рударски радник, био је, као што је то раније речено, кандидатом за Уставотворну скупштину, професору Михаилу Тодоровићу (Тодоровић је овом приликом изабран за једног од 59 комунистичких посланика). Овом приликом је листа КПЈ у Злоту добила 183 гласа од укупно 550 гласача.⁴⁴)

Раднички покрет у периоду 1921—1929.

Раднички покрет у Бору и околним местима има, у периоду после забране рада КПЈ па до увођења Шестојануарске диктатуре 1929. године, мање-више све оне карактеристике прилика које су у ово време владале у целој земљи. Ово је у Бору посебно био и период изузетног јачања монополистичке позиције Француског друштва Борских рудника, ФДБР.

После „Обзнане“, од краја децембра 1920. и доношења Закона о заштити државе, почетком августа 1921. Комунистичка партија и Јединствени синдикати, као организације којима је даљи рад био забрањен, долазе и у Тимочкој крајини у тешку ситуацију. Посебно се онемогућава њихова активност у Бору, где ФДБР, скупа са полицијом, сада користи прилику да замете у корену сваку радничку акцију, а комунистима да сасвим онемогући рад. Тако у писму полицајског комесаријата у Бору (комесар: Димитрије Вучићевић), упућеном Француском друштву Борских рудника 20. априла 1921. стоји: „Поводом интерпелације народног посланика комунисте др Симе

Марковића и осталих због Обзнане, Кр. Владе од 22. 12. 1920. год. господин министар Унутрашњих дела дао је свој одговор и Уставотворна скупштина, не само што је одобрила мере предузете против комуниста и њиховог покрета, већ је тражила да се те мере, допуне и прошире. Достављајући предње Француском друштву ради знања, комесаријат има част молити Друштво, да од сада, па у будуће, сваки комунистички покрет који се буде појавио у Друштвеном предузећу, па ма и најмање мере, био, изводи достављати овом комесаријату, који ће са истим даље поступити по надлежности.⁴⁵⁾ И у суседном Злоту, где живи већи број борских рудара, спроводи се права хајка на комунисте, плени партијска имовина, забрањује рад.⁴⁶⁾ Сличне су мере предузете према комунистима и у осталим градовима, рудницама и селима овог краја.

Напори сада илегалне КПЈ да одржи стечени утицај међу овдашњим радницима, били су усмерени на реон Тимочке крајине у целини, са посебном улогом његовог центра, Зајечара. Радило се често и о одржавању бар најосновнијих пунктова за везу. У презентирању збивања за период 1921—1929, неопходно је узети горње околности у обзир, и размотрити раднички покрет у ширем реону, не само у Бору. Најдоследнији су, одмах ваља истаћи, и у новим, врло отежаним условима борбе, рударски радници овог краја. Али комунисти утичу на низ борбених акција и других радника, затим сељака, па и осталих слојева становништва. Реч је о бројним тарифним акцијама, штрајковима, првомајским и сличним манифестацијама, о политичкој борби на изборима, о покушајима да се легализују неке радничке организације. И то све у отежаним условима размиолажења у самој КПЈ, у току фракцијских борби у партији радничке класе, а посебно у приликама растућих опортунистичких тенденција у многим радничким организацијама, једном речју — у условима опште осеке радничког покрета.

Ово је, иначе, и почетак периода брзог пораста производње у неким рудницама. Тако је у Бору од 1920. до 1928. производња бакра порасла за 6 пута, у Мајданпеку (пирит) 20 пута, али је било и примера застоја, нарочито у неким угљеним рудницама, на пример у Вршкој Чуки. Често се до повећане производње долазило још грубљом експлоатацијом радника (поред извесних модернизација после рата), који су сада остајали још више обесправљени, те је зато истичано да је „Тимок више црвен радничком крвљу, него што се злати својим огромним подземним богатством“.⁴⁷⁾ Послодавци су се осилили; поново је увођено понегде 10 па и 12-часовно радно време, радничке наднице су обаране. У целој земљи реалне наднице чиниле су у периоду 1922—1924. свега 52 одсто од надница из 1914. године, уочи рата. Тако су наднице у руднику Боговина износиле 15—30 динара, у Бору већина радника (а то су приучени рудари), није имала више од 21 динар, а у Вршкој Чуки се почињало са 16 динара. Системом новчаних казни власници су често закидали ионако мизерне наднице, и радници су, да би некако одржали живот, често морали радити и прековремено. Услови рада и живота постали су у ово време све тежи.⁴⁸⁾ Становало се по празним баракама,

Из Кунове мапе

у којима је на поду било набацано мало сламе, постојећа купатила могли су да користе само надзорници, исхрану су у својим рукама држале месне гуликоже: за једноличну храну, без меса, месечно се плаћало 150—220 динара.⁴⁹⁾ Зато је већина борских радника живела на сувој храни, хлеб, луку и сир. Већина рудара становала је по околним селима.⁵⁰⁾

4 Раднички покрет у Бору и околини (до 1941. године)

Према ондашњим написима у делу радничке штампе⁵¹) станови рудара су: „... дугачке постављене куће, близу самих топионица, и ту, сем патоса, нема ничег другог. Ова раја што долази уморна са рада обично се простре по патосу, покрије својим капутићем, који је танак и сиротињски... и она ближе један другом, те се тако загревају... Но, зато треба видети на супрот овом, на другој страни, станове за Французе, управу и чиновнике, за њихове људе, мајсторе. То су чисте, лепе, мале виле.“

О надницама радника у Бору „Радничке новине“⁵²) пишу: „Сами радници, рудари, са изузетком радника Француза, који су скоро сви добро награђени и на добрим положајима, ... домаћи радници врло бедно и очајно живе. Пре свега, раде често много дуже него што закон о заштити радника и рударски „Службени ред“ прописује. По 10 и 12 часова дневно у радионицама, док у шахтама код вађења бакра сељаци раде и до 16 часова дневно, а прековремени рад плаћа се као и редован. Наднице су ниске до невероватности: млађи радници и помоћници рударски имају 8 динара „таксу“ и 7 динара „додатак на скупоћу“ — свега 15 динара дневно. Старији радници и рудари, којих је највећи број, имају 12 динара „таксу“ и 9 динара „додатак на скупоћу“ — свега 21 динар дневно. Један квалификовани радник, железнички машиниста, са положеним машинским испитом који на овом руднику ради још од 1912. године, води се као дневничар и има таксу по 30 динара и „додатак на скупоћу“ 9 динара — свега 39 динара дневно, и то само у оне дане када ради. Када се, при том, има у виду да од ове зараде дотични мора да плати порез на надницу, разне прирезе и осигурања код братинске благајне, најмање око 150 дин. месечно, онда је лако замислити сву ову мизерију у којој се ови људи налазе, заједно са својим породицама. У случају да се неко од ових људи усуди да затражи мало већу надницу, или томе слично, такви се одмах оглашавају за „буџтовнике“ и без милости их одстрањују са рудника. Најчешће су те судбине старији радници, којима се примакло време за пензију, а који се за најмању „кривицу“, па често и без икакве кривице, отпуштају, само да им управа рудника и Братинска каса, у коју су они годинама улагали, не би морали плаћати пензију...“

Такве су биле околности у којима су се нашли обесправљени борски рудари.

У овим тешким условима искра борбе је планула, у суседном руднику каменог угља, Ртњу.⁵³) Готово сви рудари овог рудника, њих 216, у коме је сурово израбљивање радника од стране власника, браће Минх, дошло до крајњих граница, ступили су 10. маја 1921. у штрајк. И то организовано и одлучно. Штрајкачке страже сместа су запоселе све улазе. У току пуних 25 дана штрајка сузбијен је покушај власника да из другог свог рудника, Сисевца, доведе нове раднике. Ти радници вратили су се када су чули зашто их воде на Ртањ. Штрајк је завршен победом радника, повећане су им наднице, смањене су цене неких животних намирница.⁵⁴) Но власници рудника нису дуго трпели последице овог уступка, убрзо су испустили с посла организаторе штрајка, и уз помоћ полиције, протерали их са Ртња, а вратили тарифе и цене на раније границе.⁵⁵) Радничка

штампа је протествовала: „Тако данас обесправљене рударске раднице рударске управе пљачкају... а полицијске власти, забрањујући удруживање рударима, омогућују и потпомажу управе рудника да још боље експлоатишу рударе“.⁵⁶)

Локалне организације новообразовних Независних синдиката, створених 1921. на иницијативу илегалне КПЈ, као и Радничка комора у Зајечару, помагале су, у границама својих малих могућности, борбу радника у новим условима. Упорна настојања (пре свега, стално прогоњеног радничког лидера овог краја Петра Радовановића)⁵⁷) да се обнове синдикалне организације, давале су одређене резултате. Тако је више покушаја да се обнови пододбор рудара било, пре свега, у Бору. Овде су постављани и одређени услови радника послодавцима за повећањем надница, али се то обично завршавало истеривањем са посла и полицијским протеривањем из Бора.⁵⁸) Особито су били тешки услови рада у оближњем руднику угља Боговини, о чему је онда више пута писано у радничкој штампи, која је упозоравала капиталисте: „Ваш сан узнемирује сам звек злата и тресак тешких окова на ногама радничке класе“.⁵⁹)

Илегална КПЈ упорно настоји да у Бору и околини подржи локалне политичке и друге револуционарне акције.⁶⁰) КПЈ организује 1922. године прикупљање прилога за гладне у Русији,⁶¹) а на скупштинским изборима, у марту 1923. године, у овом крају на листи Независне радничке партије Југославије, НРПЈ (основане јануара 1923. као легална радничка партија којом би у ствари руководила илегална КПЈ), појавио се као кандидат комунистички посланик који је био овде изабран 1920. године, Михаило Тодоровић, професор. Његови заменици били су углавном проверени радничко-сељачки борци овог краја: Петар Радовановић, Сретен Марковић и други.⁶²) Власти су, иако је листа НРПЈ имала мало изгледа да у полицијским условима избора постигне успех, све предузеле како би јој онемогућили бољи резултат. Тако је Петру Радовановићу забрањено кретање изван Зајечара, чак и по околним селима, а у самом граду постављена му је полицијска пратња.⁶³) НРПЈ је у Злоту ипак добила 43 гласа, у Бору само 3, Брестовцу 9.

Организација Независне радничке партије Југославије у Зајечару, уочи ових мартовских избора 1923. издаје проглас: „... Радницима, сељацима, железничарима, писарима... свима који пате под данашњом скупоћом и бедом, ...“ да „свесно, без полића, паклића и цванцика“ гласају за кандидате НРПЈ, позивајући: „Радници! Баците своју гумену куглицу за своје праве кандидате... Гласајте против реакције, против Закона о заштити државе, против офанзиве послодавца, против нових крвопролића. Гласајте за мир са Совјетском Русијом, за независну Радничку партију Југославије...“⁶⁴) Тимочки округ био је један од 15 изборних округа у целој земљи, у којима је НРПЈ уопште могла истаћи своју листу. Иначе, образовању Независне радничке партије Југославије, јануара 1923. у Београду, присуствовао је и Петар Радовановић, у име радничких бораца овог краја. Према поменутиим сећањима Петровог брата Јована Радовановића, Петар је убрзо после Оснивачког конгреса НРПЈ, (прво је ухапшен у Београду) у Злот донео партијски материјал,

маркице за чланарину, затим око 100 чланских књижица, што све на свој начин говори о плановима и могућностима комуниста да у новим условима делују у Бору и околини. (У целој земљи НРПЈ је крајем 1923. имала 95 организација са око 3.500 чланова).

После забране рада Независној радничкој партији Југославије (средином 1924) и Треће земаљске конференције КПЈ (од јануара 1924.), у време када у читавој Југославији није било више од 1 000 чланова КП (почетком 1925. око 2 300), комунисти овог краја настоје да ангажовањем на листи такозваног „Радничко-сељачког блока“ (реч је о покушају КПЈ да легално учествује у изборној борби као „Радничко-сељачки републикански савез“) и на скупштинским изборима у фебруару 1925. наставе са својим утицајем на масе радног народа. Петар Радовановић је истакнут као носилац поменуте листе за округ тимочки. ФДБР је оштро реаговало и истерало са посла све раднике који су били на листи „Радничко-сељачког блока“. (Кандидат „Блока“ за председника општине у Бору био је Петар Костадиновић.)⁶⁵⁾ На листи Петра Радовановића срески кандидат је био Сретен Марковић, пушкар из Књажевца, а његов заменик Станко Петровић, земљорадник из села Локве. Познато је да је у бунтовном Злоту, код Бора, ова листа добила 37 гласова у Бору 7, у Шарбановцу 16, а у целом Тимочком округу 464 (у целој земљи 3 126).⁶⁶⁾

Упорни Петар Радовановић 1925. године организује и растурање првомајског, такозваног „Мајског списка“, у овом крају.⁶⁷⁾

Изнети подаци на свој начин говоре о упорним, па и успешним, настојањима комуниста овог рударског краја (са Бором као гигантом експлоатације радника, и гигантом потенцијалног радничког отпора) да издрже у суровим условима, истрају у борби за праведне захтеве маса на политичком и економском плану.⁶⁸⁾

Пошто је у самом руднику брзо постигнута предратна производња, 1923. је подигнута мања лабораторија, пуштена је у погон нова извозна машина из јаме, 1924. отворена је жичара за довоз кречњака са суседног кривељског камена, 1926. почело се са проширивањем топионице, изграђена је електрична централа, а мала, пробна, флотација постављена је 1929.⁶⁹⁾ У периоду 1919—1925. чиста зарада ФДБР износила је 54 милиона, не плаћајући, у том времену, никакав порез држави на ову суму.⁷⁰⁾

У времену од 1925. до 1929. у целој земљи се даље, нагло, погоршава положај и радничке класе и сељака.⁷¹⁾ Падају цене пољопривредних производа (једна метричка цента пшенице са 417 динара у 1924. силази на 240 динара у 1928. години), пењу се сељачки дугови, повећава се број економских емиграната, расте незапосленост радника. Страни капитал у земљи заузима све снажнији положај. Он диктира услове привређивања: експлоатацију и извоз сировина, на пример, а увоз скупих индустријских прерађевина и машина. Обезбедивши велики утицај на привредни развој земље (држао је под контролом 51 одсто индустрије и 65 одсто рударства), страни капитал је онда могао остварити значајан уплив, и на спољну, и на унутрашњу политику владајућих врхова земље. На унутрашњем плану то се посебно огледало у репресивним мерама према класном радничком покрету. Друштвене прилике које су владале у целој земљи

у ово време, имале су свој одраз и у тимочком крају. У Тимочној крајини, поред гиганта Бора, кога је држало Француско друштво Борских рудника (ФДБР), страни капитал био је ангажован и у многим угњеним рудницима.

Период 1925 — 1929. године ваља, када је реч о радничком покрету у Бору и околини, сагледати и са становишта прилика у организацији КП, СКОЈ-а и Синдиката у нешто ширем региону, на истоку па и југу Србије. Истичемо да је 1925. године КПЈ у Србији била подељена на две партијске области: београдску и нишску. Од укупно око 600 тадашњих чланова КП у Србији, 200 се налазило у нишкој партијској области.⁷²⁾ Од тога је у Бору било 8 чланова КП,⁷³⁾ у суседном Зајечару 17, на руднику Ртањ 5 чланова КП. Ти подаци се мењају у 1926. години, када, на пример, у Зајечару има 12 чланова. На III конгресу КПЈ, који је одржан у Бечу маја 1926, између укупно 48 делегата Конгреса, из нишке обласне организације КПЈ присуствују њен секретар Душан Димитријевић, металски радник и Петар Радовановић, рудар из Злота.⁷⁴⁾ (Радовановић је тада, највероватније, био члан Обласног — окружног комитета КПЈ Ниш.) У надлежности ове обласне организације КПЈ налазиле су се и организације КПЈ у Тимочној крајини, дакле у Бору, Зајечару, Књажевцу, Неготину и другим местима и рудницима.

Од 1926. године, према сећањима Грге Јанкеза, који је тада дошао на синдикални рад у Тимочку крајину, у Зајечару је постојала и организација СКОЈ-а од 5 чланова, чији је секретар био фри-

Борски Рудник Бакра (Главна Плана)
Mine de cuivre a Bor (Place principale)
Kupferbergwerk Bor (Hauptplatz)

Центар Бора из времена 1920—1930. године (Музеј у Бору)

зерски радник Ђорђе Стевовић.⁷⁵) У Тимочкој крајини је од пролећа 1927. године деловао и Мијо Орешки, члан ЦК СКОЈ-а, служећи у Зајечару војни рок. Орешки је већ тада био астикнути активиста радничког покрета, те је, иако сада у униформи наставио са револуционарним радом, у којем му је Г. Јанкез био један од помагача у овом крају.⁷⁶) Посебно је бринуо око проширења организације КП по рудницима.

Јула 1927, пошто је Јанкез лично, а у договору са Орешким, који је иницирао ову целу акцију, претходно обишао комунисте и симпатизере у Брестовцу, Бору, Злоту, Подгорцу, Боговини, Ртњу, Бољевцу и Великом Извору, одржано је у Зајечару партијско саветовање, уз знатну помоћ искусног Петра Радовановића, с којим је млади Орешки тада блиско сарађивао, и у сагласности са ОК КПЈ Ниш (који је обавештен преко Јосипа Колумба, секретара ОК СКОЈ-а). У присуству 25 — 30 чланова КП, на овом саветовању је изабран и Басенски комитет КПЈ, у који су ушли Петар Радовановић, рудар из Злота, земљорадник Станоје Миљковић из Брестовца код Бора (активиста радничког покрета још из периода пре Првог светског рата), Манојло Ђорђевић — Фати, радник из Зајечара, један сељак из оближњег Великог Извора и Грга Јанкез као секретар Комитета. Одласком Грге Јанкеза у Загреб, крајем лета 1928, секретар Базенског комитета постаје Манојло Ђорђевић.⁷⁷) Према истом извору („Записи илегалца“) у току 1927. образоване су партијске ћелије у Великом Извору (7 чланова) у Злоту (7 чланова), у Шљивару (9 чланова), да би 1928. године порасла на 18 чланова у две организације), у Брестовцу (6 чланова), у Подгорцу (3 члана), и у Књажевцу (5 чланова). Почетком 1928. године у целом Зајечарском округу делује неколико група чланова КП.⁷⁸) По подацима из октобра 1928. Благоја Николића, председника Покрајинске конференције КПЈ за Србију, у Зајечарском округу је тада било 9 партијских ћелија,⁷⁹) према 6 које Јанкез наводи за 1927. годину.⁸⁰) А др Нада Јовановић, аутор рада „Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926 — 1928“, каже да су у то време чланови КП у Бору били углавном рудари, што наводи на то да је у Бору и 1927. постојала организација КП. О постојању организација КПЈ у лето 1928. у Зајечару⁸¹), Неготину, Прахову и Бору⁸²), сведочи и акција око спровођења „Отвореног писма члановима КП Југославије“, упућеног од стране Коминтерне. (Реч је о акцији превазилажења нездравог стања у КПЈ.)

Према свему судећи, постојала је дакле организација КПЈ у Бору у годинама 1925, 1926, 1927. и 1928.⁸³) Грга Јанкез, у поменутој изјави овом аутору, истиче да је реч претежно о члановима КП, борским радницима из околних насеља, који су деловали у Бору као комунисти.

Рад КПЈ у Бору у периоду од 1929. године делом се може да прати и из сећања неких савременика Петра Радовановића.⁸⁴) Тако Жика Пецарски, ветеран радничког покрета из Ниша, тврди да су 1923, у време илегалности КПЈ „са Бором имали тесну везу, са Петром Радовановићем, рударским радником, који је у то време био и члан пленума Централног радничког Синдикалног већа Југосла-

вије и секретар Савеза рударских радника“. Воја Јанкићевић, такође партијски активиста, у вези упутства ЦК КПЈ из половине 1924. године за стварање партијских ћелија по предузећима каже: „У Бору смо имали Петра Радовановића, рударског радника, који је радио са рударима и свршавао послове... па нисмо имали потребе... да се и ми мајемо око тог посла, јер нам је често слао извештаје о тамошњем стању, о томе како он тамо ради...“. Светозар Јовановић, који је 1927. кооптиран у Обласни комитет КПЈ, у вези са тадашњим акцијама око јачања Синдиката каже: „... У Бор нисмо ишли због тога што је друг Петар Радовановић био у Бору, он као искусан функционер и револуционар није могао да учини ништа, и онда је јасно да и ми нисмо могли“. (О томе колико је Петар Радовановић радио међу радницима, долазећи у сам Борски рудник, посебно ћемо рећи.) Говорећи о спровођењу „Отвореног писма“ Коминтерне у организацијама КПЈ, Жика Пецарски истиче да је Петар Радовановић „имао задатак да обиђе Зајечар и Неготин до Прахова... Први пут смо онда добили директиву за рад на селу, и то на изричит захтев Петра Радовановића, рударског радника и какве пароле истицати за рад на селу...“

Почетком септембра 1928. у Нишу је, после посете секретара Привременог политбироа ЦК КПЈ Ђуре Ђаковића, одржана Обласна партијска конференција, у присуству 40 делегата. На овој конференцији, на којој је и званично прихваћено „Отворено писмо“ Коминтерне, упућено члановима КПЈ, делегат комуниста Бора био је Петар Радовановић.⁸⁵)

Комунисти овог краја, а посебно Бора и Злота, доживели су највеће признање на IV конгресу КПЈ, одржаном октобра 1928. у Дрездену. Петар Радовановић (који, изгледа није присуствовао овом Конгресу, а присуствовао је на сва три претходна,⁸⁶) изабран је овом приликом за члана ЦК КПЈ, коме је на челу био као политички секретар Јован Малишић (Мртиновић), а организациони секретар, Ђуро Ђаковић. У ЦК су још изабрани Филип Филиповић, Ђуро Салај, Јосип Чижински (М. Горки) и други.⁸⁷)

У међувремену, док се у споменутим условима организациони рад КПЈ развијао споро, на ужем плану, али континуирано, Синдикат је, под вођством Петра Радовановића и његових другова, у овом крају покушавао да и даље делује на ширем плану, легално, све до забране и Независних синдиката 1929. године. О томе сведочи и писање радничке штампе из тог времена. Износећи случајеве страховите експлоатације радника, лист „Организовани радник“, од 1. августа 1926. године пише, између осталог: „Пример такве бестидне експлоатације радника пружа нам Мајданпечки рудник, на коме је запослено две-три стотине радника, већином руских избеглица. Наднице се крећу од 20 — 50 динара за осам часова рада. Али има примера где суровост експлоатације младе радне снаге превазилази сваку уобразиљу. Пред нама је листа младог радника Павла Цепењора, који је запослен на „штацији“. Из његове платне листе види се да је за 26 радних дана у мају месецу зарадио 185,50 динара. На месечну зараду извршени су му одбици: братинска каса 11,25, основни фонд 9,37, кирија за кућу 14 динара. Јасно је да са овом зарадом не може

ни хлеба купити. Станове подижу радници својом радном снагом. Управа рудника даје им потребан материјал, али доцније присваја те станове подигнуте крвљу и знојем радника... Овакво стање на рудницима омогућено је отуда што данашњи жандармски режим онемогућава сваку одбрану радничке класе путем економске борбе. Радници су неприступачни радничким агитаторима. Често пута они се премлаћују тамо где се појаве, као што је случај са другом Петром Радовановићем. Али, баш ови примери удружене полиције и капиталистичких бандита, треба да покажу радницима нужност организације и борбе кроз њу, ради бољих услова живота и коначне победе над капитализмом.“ (Подвукао С. Б.)

Раднички активисти овог краја су и у условима очите осеке радничког покрета и плиме експлоататорских снага, указивањем одлучно на пут борбе као једини излаз за раднике, и то кроз своју организацију, борбе за практичне циљеве („бољи услови живота“), а и за крајње домете („победа над капитализмом“).

Континуирана борба за радничка права укључује овде и опоре против опортунистичких струја у властитом радничком покрету. Не располажемо подацима о утицају реформиста на раднике Бора и околине у ово време (Социјалистичке партије Живка Топаловића и Главног радничког савеза Југославије који делују још од 1921. године, односно Уједињеног радничког синдикалног савеза — УРС-а, који делује од 1925. године). Али писмо, које Петар Радовановић упућује 1926. уредништву „Радничког покрета“ у Сарајеву (часопис под утицајем реформистичких синдиката), најбоље говори о ставу најугледнијег комунисте и радничког борца из овог краја.⁸⁸⁾ У том писму од 10. августа 1926. године, између осталог, стоји: „Примио сам ваш часопис „Раднички покрет“, VII свеску, од месеца јула ове године. Прочуо сам ваше писмо и могу вам рећи да се са њим ни најмање не слажем...“

Радничка класа у овом крају наставља и у годинама уочи увођења диктатуре упорну борбу. Тако се листа Републиканског савеза радника и сељака за парламентарне изборе од септембра 1927. појављује у Тимочком округу, опет на челу са рударским радником Петром Радовановићем — добивши 357 гласова. (Носилац листе за Београд је, нпр. секретар ЦК КПЈ др Сима Марковић, за смедеревски округ члан ЦК Рајко Јовановић, итд.)⁸⁹⁾ КПЈ у овом периоду организује и прикупљање новчаних прилога за легални орган Независних синдиката, лист „Организовани радник“ при чему предњаче раднички борци из борбеног Злата, браћа Радовановић и другови, одвајајући од уста не мале своте. У чланку датираним из Зајечара са паролом „Октобар је месец Организованог радника“ и „Они који га воле и подупиру“ стоји: „У име 20 000 рудара гордо уздигнута и ведрата чела, кличемо: Живела слобода штампе, и шаљемо овај скромни прилог нашем борцу „Организованом раднику“, са жељом да истраје у борби, јер је он једини пионир који је у стању да продрма хиљаде рудара у Тимоку који стварају огромне милионе другима, а сами трпе глад. Они спавају дубоким сном. Напред!...“⁹⁰⁾

Раднички борци из овог краја, дакле, не клону духом, иако запажају да већина рудара тада гладује, али „спава дубоким сном“. Борба се наставља и по рудницима где, „они који копају злато за друге, не добијају ни хлеб“, како јављају маја 1928. раднички борци из Злата.⁹¹⁾

Штрајкови током 1928. године стакларских радника у Зајечару и обућарских радника у Неготину говоре о тим сталним борбеним кретањима у радничкој класи овога краја.

Посебан догађај је одлазак Петра Радовановића на Конгрес ПРОФИНТЕРНЕ (Синдикалне интернационале) у Москву, у пролеће 1928. где Радовановић остаје неколико месеци, на самом Конгресу, и у обиласку СССР-а, о чему мора бити и посебно речи.⁹²⁾

Борбе у рудницима овог краја, у ово време, постају све анонимније за ширу јавност. Режим се спрема за најсуровији обрачун. Због значаја политичке платформе коју раднички лидер Петар Радовановић износи у јавност у оним тешким временима, објављује мо већи део једног од његових чланака из јесени (септембар) 1928.⁹³⁾ „... Рударским радницима не исплаћују већ четири месеца њихову крваву зараду, али полиција није никад интервенисала код ових послодаваца да се радницима исплати... и када они то неће, радници ће их снагом својих синдикалних организација (подвукао С. Б.) на то натерати. Офанзива капитала и полиције не престаје над целом радничком класом и, благодарећи владајућем режиму, из дана у дан се поопштрава. Владајући режим пуном паром заступа интересе кождера, сопственика рудника, а на штету сиромаш-

Група радника из Мајданпека 1927. године (Музеј у Бору)

шних сељака и радника који раде на руднику... Ми ћемо и даље радити на томе да се радници економски организују и поведу борбу за своје побољшање. Ја ћу и даље остати веран тим принципима, и без икаквог страха неуморно ћу радити на томе да се радницима зарађена надница исплати на време и кроз њихове организације њихово стање поправи.

„Економске организације друге врсте које не припадају Независним синдикатима су изигране код радника, и радници немају поверења код њих, јер представници тих организација не штите интересе радника, већ послодавца. Сем тога ти представници нису избрани од радника већ су постављени декретом владајућег режима. Ја сам изабран од самих радника (подвукао С. Б.) и тај мандат могу ми само радници и одузети. Сва паковања кривица, због чега сам неколико година одлежао затвор, неће на мене утицати, већ и даље остајем на своме месту. Живели независни синдикати! Петар Радовановић, секретар рудара на Тимоку”.

Са Радовановићем се, макар и доста усамљеним борцем за радничка права, кога су сами радници изабрали, очито, није се нимало лако излазило на крај! Ни полиција, ни власници рудника, нису могли онемогућити овог комунисту, који остаје, веран принципима и без икаквог страха...“.

Поводом учешћа Петра Радовановића на IV конгресу Профинтерне, у Москви, марта-априла 1928, овом аутору били су доступни и следећи подаци (према АРПЈ, Фонд Профинтерне, Микрофилм 185/717): Петар Радовановић путовао је у СССР са пасошем бр. 7 797, л. 282 издатом у „Морави“ (?) 6. X 1926, на име Душана Поповића (у СССР-у је носио илегално име Јован Јовановић). У упитнику бр. 323. стоји да је делегат овог Конгреса (испуњен је на руском, штампана питања била су на енглеском, потписан је српскохрватски „Петар Радовановић“) из Зајечара, 40 година стар (имао је већ 46 година), да говори руски и румунски, па је члан Синдиката (рудара) од 1906. године, да је на функцији заменика секретара Покрајинског синдиката, да је члан КП од 1918. године (вероватно је рачунао и своју активност у Партији одмах по доласку из рата — СРПЈ (к) је створена 1919), да је члан ССДП од 1904. године, да је био две године у затвору због синдикалног рада, да је сада члан Независних синдиката Србије, да локална организација синдиката којој сада припада (по свој прилици рудари из Тимока — пр. С. Б.) има 80 чланова и да је та организација илегална. Упитник је испуњен 19. марта 1928. године.

На основу података из истог фона може се утврдити да је Југославију на овом Конгресу представљало 12. делегата, Мандатна комисија Конгреса је, вероватно на бази пропорционалности према другим земљама, усвојила пет са пуним правом гласа, пет са саветодавним и један „као гост“. Петар Радовановић је уврштен у оне са саветодавним гласом. (Има неколико варијанти о овом распореду права гласа.)

Карактеристично је међутим, да је Петар Радовановић имао 3. априла 1928. на преподневној седници Конгреса, као једини југословенски представник, реч поводом главном реферата Лозовског на

Конгресу. Реч је о подужем излагању о економско-политичким приликама у Југославији, борби радничке класе и улози Синдиката — реферату који је потписан 31. III 1928. од свих 11 југословенских делегата. (Радовановић је на српскохрватском језику прочитао овај реферат.)

Организовани рад КПЈ и Синдиката у самом Бору, био је у годинама уочи 1929. готово сасвим онемогућен.⁹⁴⁾ Реч је и о дефинитивној превласти положаја ФДБР, и о слепој покорности општинских и полицијских органа према Француском друштву.⁹⁵⁾ Али, реч је и о очитом настојању ондашњих, и онако слабих, организација КПЈ и Независних синдиката, да се не излажу директним ударцима. Зато се утицај на борске раднике у ово време претежно спроводи преко околних села, где их је већина живело, и одакле су свакодневно одлазили на рад у Борски рудник. Није ни мало случајно што је тако искусни револуционар и очито неустрашив борац, какав је био рудар комуниста Петар Радовановић, изналазио у ово време често заобилазне путеве утицаја на раднике у Борско руднику.

Петар Радовановић, далеко најистакнутији и најпознатији комуниста у Бору и околини, био је одлично познат већини радника и сељака, али и већини жандармеријских и полицијских испостава, као и управама свих овдашњих рудника. То је, поготово, био случај када је реч о Бору. Стална хапшења Петра Радовановића, протеривања и малтретирања, били су свакодневна појава. Као што се види, из до сада изнетих података, само његово појављивање на Ртњу, у Боговини, или у Зајечару, изазивало би репресалије од стране власника рудника или жандарма. Он се у Бору није могао ни случајно запослити, а сам долазак у насеље Бор значио је за њега увек велику опасност. Настојећи да што активније делује, да, неодступајући од својих принципа свакодневне борбе, када је год то могућно, ипак избегне хапшење, Петар Радовановић је, разумљиво, мање долазио у Бор. Уосталом, када Грга Јанез, који је овде био потпуно непознат, изјављује „да није смео јавно отићи у Бор“⁹⁶⁾ онда поготово ни Петар Радовановић. Но Петрово стално присуство у свим акцијама борских рудника је такође више него јасно, што показује и до сада изнета документација. Уосталом, битан је био укупан резултат његовог деловања, а не јаван долазак, или неприсуствовање у Бору, поготово у годинама после забране КПЈ, а Независни синдикати у Бору и тако нису никада имали дозволу за рад. Избор Петра Радовановића у ЦК КПЈ на крају овог периода илегалног рада КПЈ од 1921—1928, као најистакнутијег комунисте и радничког борца Бора, Зајечара и околине, најбоље илуструје поверење Партије које је она имала у укупан његов рад.

Личност Петра Радовановића ⁹⁷⁾

Премда је у досадашњем тексту о радничком покрету у Бору и околини било често речи о најистакнутијем човеку тог покрета, рударском раднику Петру Радовановићу, неопходно је, завршавајући обраду периода 1919—1929, још сликовитије упознати личност Петра Радовановића, да би се лакше сагледала његова укупна улога у ре-

волуционарним борбама радника и сељака овога краја, у времену до увођења диктатуре 1929. године. Реч је и о неким најнужнијим биографским подацима, и о револуционарној делатности до 1919. (најкраће), а нарочито су карактеристични његови написи у радничкој штампи после 1919. године.

Петар Радовановић (отац Јанко, мајка Ана) рођен је 13. јула 1882. у селу Злоту, које се налази између Бора и Бољевца. У селу је завршио основну школу, показујући изразито интересовање за књигу. Једно време бавио се земљорадњом. Пошто му је породица била врло сиромашна, а у кући је било шесторо ситне деце, он, најстарије дете, још као 15-годишњак одлази у село Бор да служи код сељака Адама Бекерановића. Радећи овде само за храну и одело најтеже послове, он после годину дана, 1898. одлази у Сењски рудник, како би обезбедио неку помоћ и породици. У Сењском руднику, тада једном од највећих у Србији, запошљава се на послу простог радника, „лауфера“, гурача вагонета у јами. Прилике у којима је радио у овом руднику биле су тешке: дванаесточасовни рад, ниске, често закидане, наднице (око 2 динара), непроветрена и несигурна рудничка окна, влажни станови, обесправљеност радника. У овај рудник су тада почеле стизати и поједине радничке новине, које су нападале послодавце због таквог стања. Све је то утицало да се млади и паметни Злоћанин, определили за раднички покрет, за класну борбу. У Сењском руднику је, иначе, и створена једна од првих синдикалних организација у Србији (13. јуни 1903), у коју је учлањено око 200 радника.⁹⁸) На покушај управника рудника да отпусти истакнуте радничке борце, сви рудари, њих око 600, ступили су 6. августа 1903. у штрајк.⁹⁹) Млади Петар Радовановић био је већ члан штрајкачког одбора. Штрајк сењских рудара, први организовани рударски штрајк у Србији, у оно доба је узбуркао целу друштвену јавност у земљи. Петар Радовановић сада одлази на шестомесечно одслужење војног рока у Зајечар. После војске, он се, 1904, враћа у Злот, жени се девојком Станом Бакајуревић, која је и сама била из сиромашне породице. Петар је 1906. године добио близнаке, од којих је једно (Јова) умрло у првој а друго (Милан) у другој, или шестој години живота, у условима беде која је тамо владала.¹⁰⁰) После нису имали деце. Петар Радовановић, у оскудици средстава за живот, убрзо после женидбе, одлази на рад, овога пута у рудник Вршка Чука, код Зајечара. Он се 1904. године учлањује у Српску-социјалдемократску партију, и са рударима, браћом Првуловић из оближњег села Прлите, одакле су бројни људи радили на Вршкој Чуки, почиње са организовањем радника на овом руднику. Ствара се одбор, касније поверенство рударских радника, који је углавном он руководио, а седиште одбора је у суседном Зајечару. Петар на Вршкој Чуки живи и ради под тешким околностима, отац му сваких 15 дана доноси храну и веш а односи највећи део зарађеног новца, како би се одржала велика, сиромашна, породица. Једно време, 1906. године, Радовановић ради у Алексиначким рудницама, затим, 1907. на Ртњу и истражним радовима код села Рујишта, а затим око Метовнице између Зајечара и Бора. На Вршку Чуку опет се враћа 1910. године. Читав овај период Петар Радовановић је неуморни социјалистички

агитатор, ноћу обилази рударе, носећи разне брошуре и радничке новине које набавља дајући често и последњи динар, сам се задовољавајући са мало сира и хлеба које носи у сељачкој торби. У личности Петра Радовановића радничка класа овога краја све више добија свог најбољег представника. Послодавци га, међутим, свуда прогоне на послу, истерују, тако да је приморан да се краће време опет врати земљорадњи у Злоту.

С пролећа 1907. Петар у свом родном Злоту оснива „Пропагандни раднички одбор“, који развија широку агитацију међу радницима и сељацима. Радовановић је 1908 — 1909. на челу основане „Социјалистичке читаонице“ (учлањено 120 рудара), а 1909. у Злоту се оснива организација Српске социјалдемократске странке — ССДП (председник: Петар Радовановић, секретар: Милан Поповић.)¹⁰¹) У овој организацији је већ 1910. године 117 чланова, од чега 2 жене, 77 рудара, 30 земљорадника, 1 зидар, 1 клесар, 1 учитељ и 5 „других занимања“. Реч је о организацији која убрзо постаје једна од најјачих база ССДП у Србији, на селу.

У међувремену, Петар Радовановић је један од организатора штрајка рудара у Борском руднику (јула 1907), скупа са Станојем Миљковићем,¹⁰²) као и у Вршкој Чуки (августа 1907). Као секретар Пододбора рударских радника Петар Радовановић знатно утиче и на све остале борбене акције рудара у овом крају, посебно у Мајданпеку. Петар је стално у личној опасности, на основу ондашњих прописа који су предвиђали „отпуст без претходног отказа, . . . ако наговара друге раднике, или се са другима удружује да не раде и да изнуде повишицу плате, или друге услове рада“, па чак и „подлеже полицијској казни“.¹⁰³) Но, он смело наставља рад, сада већ често илегални. Петар Радовановић је код сељака и радника у свом крају врло популаран, у Београду га многи познају са скупова Главног радничког савеза, или Конгреса ССДП, на којим је учествовао. Радовановић је у овом првом предатном периоду у Тимочком округу на парламентарним изборима 1912. заменик на листи Димитрија Туцовића, лидера ССДП.

Петар Радовановић је, по сећању савременика, био средњег раста, темељно грађен, у прво време ишао је обично у сељачким чакширама и гуњу, на ногама је имао цокуле. Шешир је носио само када је долазио у Београд. Побуђивао је интерес међу свим делегатима разних конгреса и скуповима. Кретао се слободно, отворено, иступао врло непосредно, умео ванредно лепо да говори о положају рударских радника и њиховим борбама. Према сећањима радничког активисте Јанка Петаковића,¹⁰⁴) Димитрије Туцовић, желећи да види Петра Радовановића, позвао га је у Крагујевац на конгрес Главног радничког савеза 1905. године. „Пера се понашао као да је целог века по конгресима ишао. У друштву делегата причао је о животу рудара (говорећи): — За рударске компаније рудар је јевтинији него подупирач. Из наших мишица ваде злато, а не одваја им се динар да осигурају наш живот . . .“

Иако је био из једног од најзаосталијих крајева Србије, брзо се, мада се оскудним школским образовањем, уздигао као способан организатор рудара. Имао је свуда велики ауторитет. Брзо је схватао

оно што је у револуционарној борби најважније, смело се одређивао за ону акцију која је најбоља, одлучно је реаговао на грешке. Према писању „Радничких новина“¹⁰⁵) које описују један политички збор у Злоту: „Интересантно је било посматрати када је узео реч друг Радовановић, особито када је почео на влашком језику да им објашњава гледиште наше партије... На лицу сваког слушаоца могла се приметити извесна радост... Радовановић је међу заосталим влашким становништвом, његовим сународницима, имао посебно поштовање. Рудари и сељаци су се са свих страна обраћали Петру за помоћ. Он, лично скроман, политички реалан, и далековид, одговарајући једном приликом на писма радника, каже:¹⁰⁶) — „Другови рудари, ваша писма са свих страна редовно добијам и разумем тешкоће које се над вама врше. Ја се не могу свуда вашим позиву одазвати нити вам могу што помоћи. Треба разумети да снага није у личности, но она лежи у целини. Зато вам могу и поново казати да је наш спас од експлоатације у организацији. Јер само тиме можемо створити једну силу... То вам је савет од мене. Читајте, агитујте и организујте се“. Он се посебно залагао за побољшање положаја сељака говорећи на Осмом конгресу ССДП, јуна 1910.¹⁰⁷) „Сељачке масе у разочаране, оне су обмануте од буржоаских партија, оне су сурване на најнижи степен експлоатација...“ Петар Радовановић је одлично схватио улогу сељачких маса у револуционарном кретању, те је у читавом свом раду стално деловао и међу сељацима, а посебно је настојао да приликом изграђивања политичке платформе у партији сутерише и акције међу сиромашним сељацима.

Петар Радовановић је уживао велики углед код већине ондашњих истакнутих социјалдемократских бораца, Туцовића, Лапчевића и других. Одлазећи у балканске ратове и у I светски рат, Радовановић је оставио у Тимочкој крајини густу мрежу и организација ССДП, и Синдиката и личних „повереника“, цео сплет, преко којег су напредне идеје класног радничког покрета продирале, у масе, давале резултате.¹⁰⁸)

Петар Радовановић по завршетку балканских ратова борави краће у Злоту. Он 18. августа 1913. обнавља рад злотске организације ССДП, а у село је стигао 15. августа, дакле то му је била прва брига. Септембра 1913. запошљава се у Сењском руднику, одакле га убрзо опет мобилишу на вежбу због побуна на албанској граници, а затим, новембра 1913. демобилишу. Петар Радовановић по повратку у село, као кандидат ССДП на изборима за председника злотске општине 19. јануара 1914. добија 145 гласова, уствари губи и запошљава се у Вршкој Чуки. Он овде наставља са организовањем радника и 1. маја 1914. спроводи велику мајску прославу, скупа са зајечарским радницима, због чега добија отказ са посла. Радовановић је 13. марта 1914. изабран за члана Радничке коморе Србије (81 рудар са Вршке Чуке гласао је за Петра).¹⁰⁹) После поновног краћег боравка на вежби Петар Радовановић учествује у припремама ССДП за скупштинске изборе у јулу 1914, но нови рат прекида све мирнодопске токове. Том приликом, 1. јуна 1914, а збору у Књажевцу (и Окружној конференцији ССДП), поред осталих, говори посланички кандидат Димитрије Туцовић а као његов заменик, Петар Радовановић.¹¹⁰)

Петар Радовановић затим све четири и по године проводи у првом светском рату, од 1914—1918. као борац 4. чете 1. батаљона 20. пешадијског пука Тимочке дивизије (као и у балканским ратовима), а затим, као војник 2. јуришног вода 3. чете 2. батаљона 13. пешадијског пука. Према сећању Живка Пајкића из Шљивара, Петар је наставио своју активност још у балканским ратовима, и код Пирота, на месту званом Турске ливаде, делио је поверљивим војницима летке на којима је писало: „Доле империјалистички ратови!“ Петар је, према сећању његовог брата Јована,¹¹¹) 1912. године оптужен од командира чете да „шири социјалистичке идеје у војсци“. Био је оптужен при опсади Једрена, где су хтели да га предају преком војном суду. Одбранио га је командант батаљона Милорад Јовановић, који је рекао „да је Петар Радовановић најхрабрији и најбољи у чети и батаљону, и ако шири идеје, нека ради шта хоће, он је добар борац и храбар“. Радовановић се посебно гнуша рата са Бугарима („наши власници... своју глупу политику о подели плена бацили су на леђа бугарском и српском народу“), али, ратује. Петар Радовановић је имао неприлика и у септембру-октобру 1913. године, када је био позван на вежбу ради побуна на граници Албаније.¹¹²)

У повлачењу преко Албаније Петар се налазио у једном од заштитних батаљона. Пре тога, он октобра 1914, на фронту у Мачви (атар Прњавора) среће „омињеног нам друга Димитрија Туцовића и с њиме разговара о ситуацији...“ Када је са осталим војницима најзад стигао на острво Крф, из Париза, где је привремено деловала Радничка комора Србије са којом се Петар повремено дописивао, тражено је да се он, као члан Радничке коморе, ослободи и упути у Париз. Али, према поменутом сећању Јована Радовановића, командант пука Властимир Николић одговорио је: „Пера је најбољи војник, дођите сви из Париза па да ослободимо Србију, а онда да се вратимо у Париз и наш славни Београд“. Петар Радовановић је, по истим сећањима, добровољно дошао у јуришни вод где се већ налазио његов брат Јован Радовановић. Борио се у бомбашком одељењу, где је био и поручник Новица Ракочевић. Ракочевић је знао француски језик и преводио је Петру чланке из листа „Попилер“ који му је стизао из Париза. Радовановић је учествовао у свим најтежим борбама за пробој солунског фронта, и то међу бомбашима. Одбио је за време рата да прими предложени подофицирски чин. Петар Радовановић за време рата, после повлачења у Албанију, прикупља податке о угроженим радничким породицама око Бора, Зајечара, Мајданпека, и Радничкој комори, која се тада налазила у Паризу, шаље спискове ради пружања помоћи породицама радника. Он посебно од Коморе тражи да му на фронт шаљу социјалистичку штампу.

Када је у Русији избила Октобарска револуција, Петар Радовановић је свесрдно поздравља, пишући из самог рова, 29. априла 1918, Радничкој комори Србије у Паризу, Драгославу Максимовићу, између осталог: „... Сад сам у јуришном воду и већ сам спреман бомбом у руци закуцати на врата... само она олуја са севера може очистити ово данашње ђубре. Тек ће тада ведро чела људски геније корачати слободно ка цивилизацији и ослободити се данашњих варвара...“¹¹³)

Петар Радовановић по завршетку рата демобилише се и као рударски радник упућује на рад у рудник Боговину.

Живот и рад Петра Радовановића у периоду 1919 — 1929. пратили смо кроз опис појединих фаза радничког покрета у Бору и Тимочкој крајини. Но неопходно је још боље упознати његову активност, да би се оформила цела слика о улози Петра Радовановића у борби радника овога краја. Ваља овде изнети и неке детаље који још пуније илуструју личност Радовановића. Пошто нам је већ позната улога Петра Радовановића у образовању првих организација СРПЈ (к), односно КПЈ у Злоту, околини Бора и Зајечару, интересантно је упознати Радовановићев став из времена очи стварања СРПЈ (к), из јануара 1919. Он из Злота 15. јануара 1919. пише учитељу Милану Поповићу, свом предратном саборцу, који још није био демобилисан:¹⁴⁾ „Ја сам био пун наде да ћу вас затећи овде, али вас још ни до данас нема!... Ја сам пун енергије за наш заједнички рад... Ваш долазак овамо не очекују само деца и сви ваши, него и сви други наши, јер будућност нашег покрета зависи од вашег доласка. Коло-салан рад развиће се овде, а потребни су нам људи, и то такви који имају спрему и вољу за рад...“

Није нађено више података о Радовановићевом учешћу на Конгресу уједињења, априла 1919. Али зато у „Радничким новинама“ из лета 1919.¹⁵⁾ налазимо напис „Двадесети и 21. јули у унутрашњости“ са текстом из Зајечара, од 20. јула: „После подне, у 4 часа, одржан је величанствени велики протестни збор у најпознатијем локалу „Вожду“, на коме је било близу 2 000 посетилаца. Пошто сви нису могли стати у кафани, маса света је била на пијаци пред кафаном. Референти су били другови Марко Лазић, Петар Радовановић, Драгољуб Степановић и Фрања Копарец. Збор је трајао пуна 2,5 сата. Референти су саслушани са највећом пажњом, одобравањем и бурним аплаузима... После свршеног збора узвици — Живела Совјетска социјалистичка Русија и Мађарска — проламали су ваздух и одјекивали свим улицама...“ Петар Радовановић је у центру пажње и написа у „Радничким новинама“ од октобра 1919.¹⁶⁾ под насловом „На брзу руку — уредио ко Кристан руднике“, у коме се, критикујући изјаву министра Кристана, према којој: „... ја ћу уредити одмах да рудници дају више него и пре рата...“, долази коментар: „Чуо друг Пера Радовановић за то и мило му било, бог зна како, па поздравио г. министра да дође мало до њега да удешавају руднике и помало колицима. Каже, спремио му дивна колица са ишараним ручицама. И сви га рудари жељно очекују да га свечано упрегну мало и у колица, да виде колико ће се истерати угља за дан“. У истом броју сам Петар Радовановић пише чланак „Из тимочких рудника“ у коме о руднику Боговини, између осталог, стоји: „Бедан положај и услови рада и живота радника... виде се из следећег стања у Боговинском руднику. Тамо ради око 250 радника, већином сељака из оближњих села, наднице су им, рударима, од 6 до 8 динара, надничари-ма од 4 — 5 динара, без икаквих додатака на скупоћу. Ради још веће експлоатације над рударским радницима, даје им се и рад у акорд — на парче, без довољно алата и експлозива, те не могу да зараде више од 10 — 12 динара, уз велике, управо убиствене фи-

Петар Радовановић, рударски радник-комуниста из Злота (Музеј у Бору)

зичке напоре, те им то, као оптерећеним, једва достигне за хлебац. Па и оно што се тако криво заради, не исплаћује се као што треба, јер се мери од ока и плаћа колико и како послодавци хоће... Рудник није прописно регулисан, нема ископаних канала да би се вода цедила, атмосфера је у окнима неиздрживо загушљива, да се не може опстати... У руднику раде и деца испод 15 година... Нека се сада процени могу ли рудари са овим бедним наградама опстати... На то треба да даду одговор сами рудари из овог рудника својим приступањем организацији и сталном борбом кроз њу“.

Петар Радовановић у чланку под насловом „На претње и неваљалства радничких дахија“, објављеном новембра 1919, пише:¹¹⁷⁾ „Сопственици рудника, ђифте, заленаши и цео онај паразитски свет по рудницима у источној Србији околио се на наше истакнуте другове рударе који тамо подижу један јак и солидан покрет рударског робља, којег они деценијама несметано сисају и цеде. Сада им, наравно, не иде у рачун што то рудари више не дозвољавају, те су се нарочито окомили на друга Петра Радовановића, секретара нашег Рударског савеза... Оптуже га да је држао „бунтовничке и бољшевичке“ гласове. Петар је изјавио да ће такве „бунтовничке и бољшевичке“ гласове увек држати и да је за њих увек готов одговарати“...

Утврђено је врло активно учешће Петра Радовановића у новембарском штрајку борских рудара (1919), штрајковима рудара у Вршкој Чуки, у Подвису, на Тресибаби и Аликсару, као и јануарској побуни тимочких жељезничара (1920) и њиховом штрајку у априлу исте године, но нисмо дошли до нове документације која би проширила познавање и овог периода активности Петра Радовановића. Али марта 1920. у „Радничким новинама“¹¹⁸⁾ се појављује чланак са насловом „Полиција премлаћује штрајкаче“, у коме између осталог стоји: „Двадесет осмог марта, у пола ноћи, изопијана оружана полиција напала је штрајкаче кундацима... У одбрани живота од напада полиције штрајкачи скидају са себе одговорност...“ Следи потпис: Петаковић — Радовановић, из Сокобање. У чланку даље пише: „Тражимо од владе господина Стојана М. Протића да се изјасни: идентификује ли се она са управом рударског предузећа Ртањ, кад његове пљачкашке интересе својом полицијом овако хајдучки штити?... Владо! Ми тебе чинимо за све одговорном, јер твоји органи провоцирају и премлаћују јуче, да би можда већ данас, или сутра, пуцали у гладне рударе! Знајте да ћемо своје другове на Ртњу бранити и рачуне о свему од вас тражити. Живела борба рударских радника!“

Нема засада детаља ни о већ утврђеном учешћу Петра Радовановића на Вуковарском конгресу КПЈ у Загребу, јула 1920, сем у његовом говору рударима Вршке Чуке (22. августа 1920.)¹¹⁹⁾ на коме је, говорећи о раду Конгреса у Вуковару, истицао потребу да се и у Вршкој Чуки створи партијска организација као и синдикат, Савез рударских радника. Његове су предлоге радници подржали поклицима „Живели подземни хероји“ и „Живела пролетерска револуција“. У сећањима Павла Балашевића и Јове Радовановића помињу се држања делегата после II конгреса (Ј. А. Зајечар, М. Г. Бор и Зајечар). Петар Радовановић се јула 1920.¹²⁰⁾ преко новина обраћа „Ру-

Из Кунове мапе

дарским радницима источне Србије“, где између осталог каже: „Капитализам преко својих верних слугу сваљује цео ратни цех на леђа истог народа који је пропао и изнемогао. Финансијска криза и неспособност буржоазије поглавито погађа широку сеоску масу која се из дана у дан пролетаризује. Онако заморена и ратом упропашћена маса, под бичем капитализма оставља своје цветне ливаде, њиву и сру-

шену кућицу, и силом околности одлази у најам сеоским богаташи-ма, у фабрике, а највише у руднике. Рудници источне Србије преплављени су највећим бројем сеоским радницима. Ти бедници раде најтеже послове, а за најмизернију награду, и као такви из незнања сносе јарам бездушне експлоатације... Код неких сталних рударских радника почиње да се осећа негодовање насупрам сеоских радника, јер мисле да су ови последњи криви данашњем несносном стању свих рударских радника на свим рудницима!... Другови рудари! Пружимо братску руку тим широким сеоским масама, оствестимо их, упућујмо их у разумевању нашег покрета, помоћу зборова, конференција, предавања, и растурања комунистичке штампе. Стварајмо код њих симпатије према нашем покрету. Тако, и само тако, можемо покренути акције ширег стила, а и положај рудара ће се бар донекле поправити... Најзад, не заборавимо да смо ми позвани да будемо истрајни на трновитој стази, да те масе обрадимо и да им откријемо откуда долази беда која их урнише... Ако тако будемо радили, није далеко дан када ћемо све те раднике имати под црвеном заставом комунизма, када ћемо стрести окове који нас стежу. И правда ће тријумфовати... Живела класна свест рудара. Петар Радовановић, секретар рудара на Тимоку“.

Очигледно да је „секретар рудара на Тимоку“ и те како добро у оно време схватио потребу окупљања пролетаризованих сељака, стварања савеза са радничком класом и неуморног рада на том широком политичком плану. Боље него и многи онда најистакнутији партијски и синдикални руководиоци у земљи. Он у томе види перспективу, победу комунизма рушење капиталистичких окова и система експлоатације. Он зато апелује на „класну свест рудара“, да би боље сагледали путеве борбе.

Овај Петров видовити и пламени позив не остаје само „теоретски“. Он се бави и даље и најпрактичнијим питањима експлоатације радника, пишући у „Радничким новинама“ у лето 1920.¹²¹⁾ „Зашто продукција угља нагло опада?... Ако је који квалификовани рударски радник примљен, или ако се од раније затекао на послу, онда бездушни експлоататори гледају да га се чим пре отресе и да га са посла најуре. И знате ли зашто они то чине? Само зато што су квалификовани радници организовани у своју организацију Савез рударских радника, у коме једино могу поправљати свој бедан положај... Капиталисти су прибегли врбовању сеоских радника, јер се ови лакше дају обманути, поробити и експлоатисати... Сада је настала сезона пољског рада те су они напустили руднике и отишли да посвршавају своје послове око легине. Стога је на Боговинском руднику браће Савића, чија је продукција била око 50 хиљада тона дневно, данас ова опала на 25 — 30 хиљада дневно.¹²²⁾ То је дакле последица капиталистичког начина руковања са рудницима и њиховим свакодневним смањивањем запослених радника... На руднику Ртањ, код браће Минх, исти је случај. Кад су увидели да су радници организовани и да преко својих организација траже боље и човечије услове за живот, онда су их почели отпуштати без икакве кривице... На рудницима: Пашићевом, „Тресобаба“, на Вајфертовом, „Подвису“, на рудницима код „Српског Балкана“, „Генчићев

рудник“ итд... управа избегава примати сталне и квалификоване рударске раднике из истих разлога... Што се тиче нас, рудара, ми поручујемо да у том послу успети неће. Притиснуто јаче, на више скаче, и уколико бруталније и безобзирније рударски капиталисти буду поступали са својим хранитељима и творцима свога огромног богатства, утолико ће пре сами себи ископати гроб у коме ће се за навек смирити. Време у коме живе почело је да их изневерава. Један поглед на север довољан је да их увери у томе. Другови радници са села, дођите у наше организације у којима ћете извојевати бољи живот, и у којима ћете најбржим путем доћи онамо, што је циљ борбе сваког радника и сељака, сваког друштвено продуктивног члана — до комунизма. Живела класна борба рудара! Живела социјализација свих рудника! (Подвукао аутор.) П. Радовановић, секретар рудара на Тимоку“.

Петар Радовановић, упирући са пуно наде поглед „на север“ (у Совјетски савез), позива тимочке рударе у ново организовање, у борбу за комунизам, чак у борбу за преузимање, или, како он каже, „социјализацију“ свих рудника. У томе му у ово време очигледно није лако било наћи равнот, међу многим овдашњим радничким борцима, па и у ширем региону.

Он је и октобра 1920. у центру пажње радничке штампе.¹²³⁾ Реч је о збору рудара у Сењском руднику од 10. октобра 1920, где поред Пера Цветковића, говори и Петар Радовановић о програму Комунистичке партије Југославије „...Сада ће у свим забаченим колибицама сиротих сељака одјекнути глас слободе, као и у мрачним подземним ходницима борских рудара. Они су дошли до уверења да је једини спас под црвеном заставом комунизма, која носи слободу, братство и јединство. Само на рушевинама трулог буржоаског друштва, може бити речи о зидању новог комунистичког друштва, које ће извести радни народ на светлост из царства мрака...“ Рудари су на овом збору клицали: „Живела Балканско-подоунавска Совјетска Република! Рат — рату! Живео комунизам!“

Ове паролe у бурном времену, какво је било 1920. године, свака за себе значиле су целу политичку платформу. Посебно је занимљива парола — захтев за Балканско-подоунавску Совјетску Републику, као и позив на рушење буржоаског друштва.

Петар је истовремено присутан и у малим рудницима где се, као на пример 17. октобра 1920. у руднику Звездан крај Зајечара (близу 100 км удаљеног од Сењског рудника, где борави пре тога), бира синдикални пододбор.¹²⁴⁾ У новембру исте, 1920. године, неуморни Петар Радовановић шаље писмо из Мајданпека (а сада преко 100 км даље од Зајечара значи он стално дејствује, преваљујући за оне прилике огромне путове), у коме сликовито приказујући прилике, између осталог стоји:¹²⁵⁾ „У овом руднику ради око 350 радника, већином домородаца, са врло малим бројем оближњих сељака. Радници овог рудника, може се рећи, да су потпуно робље и то много горе него у старо феудално доба. Награда су им 8 — 15 динара дневно, а женскињу, којег је око 50, и које ради тешке спољне послове, плаћају 5 динара дневно. Од тих мизерних награда радницама се одбија за стан, осветљење и огрев!... Шиканирање са стране

појединих шпијуна над овим робљем је бескрајно! Само зато што су се радници почели да организују и да се не дају више обмањивати, власти у Доњем Милановцу, у споразуму са властима у Мајданпеку, оптужују те беднике, те их стално по партијама зову на двомесечну вежбу, на којој их држе више месеци... И док југословенска влада непрестано труби да је мајка јунака са Цера, Суворора, Доброг поља и Кајмакчалана, итд., дотле породице погинулих радника на руднику, као и оних који су изгубили своје хранитеље на фронту, многе ни до данас не добише ни оно мало потпоре... Наш збор, који је сазват 21. овог месеца увече, сјајно је посећен и дивно је одржан. Присуствовало је све радништво Мајданпека... Сада су радници увидели своје право место и употребиће све силе да скидају јарам беде којег не могу више носити на грбачи... 23. октобра сазват је поново велики политички збор... на којем је популарно оцртан програм Комунистичке партије..."

Можемо са одређеном сигурношћу рачунати да је Радовановић, поготово говорећи, без рукописа, сасвим упечатљиво „оцртао програм КПЈ“ мајданпечким рударима.

Учешће у новембарским изборима 1920. за Уставотворну скупштину је за Петра Радовановића само још једна дужност више у револуционарној борби, јер се он после високог кандидовања, уствари, често мора да бори за сам голи живот. Тако у „Радничким новинама“ од 28. децембра, уочи Обзнане стоји:¹²⁶⁾ „Агенти радикала и демократа, који су у служби рударских капиталиста у Тимочком округу прете другу Пери Радовановићу да ће га „прогутати помрчина“ (да ће бити убијен), ако и даље буде агитовао и „бунио“ рударе против њихових експлоататора. Ми бележимо и ову претњу тек толико да се зна каквим се све очајним и глупим средствима служе они којима комунизам не да мирно да спавају. Али, преко те претње прелазимо са подсмехом. Знајући да кучка која лаје не уједа..."

На Петра је у време после доношења Обзнане вршен жесток притисак да се одрекне Комунистичке партије. Његов брат Јован Радовановић сећа се да је Петру онда у бољевачком затвору говорено да треба да се „одрекне мандата, да приђе било којој другој ситно-буржоаској партији, да су сви комунистички посланици дали изјаве, итд. Петар је, међутим, према Јовином сећању само казао да се „политиком мање бави, јер је на дужности секретара Савеза рударских радника за Тимочку област и да ће се бавити, искључиво, радом синдикалне природе“. Петар Радовановић је, види се, умео и да доследно остане на линији КП, али и да нађе легалне Форме рада у масама, што ће се итекако повољно одразити у каснијим годинама. Из тог доба у једном строго поверљивом списку Одељења државне заштите Министарства унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца стоји:¹²⁷⁾ „Петар Радовановић, рударски радник из Злота, срез бољевачки, опасан комунистички организатор на рудницима, буни мирне раднике против власти и послодаваца, и међу њима шири комунистичке идеје. Сматра се као вођа злотских комуниста. Члан је Радничке коморе за Округ тимочки“. Уосталом, велики штрајк рудара са Ртња, од маја 1921. године, тешко да би се могао и замислити

QUESTIONNAIRE

FOR DELEGATE TO IV CONGRESS OF RED INTERNATIONAL OF LABOUR UNIONS.

- Name and Surname in Full Радовановић Петар
(по пасошћу Петровић Душан) год. 1904. Маја
- Country Југославија
- Town Задар
- Age 40
- Education српски и руски
- What languages do you know? српски и руски
- Trade and Speciality рудар
- How long have you been a member of a trade union and what trade union? с 1906.г.
Профсоюз рударских радника
- What is your position in the Union and where do you work? Бив. секретар
Профсоюз рударских радника
- How long have you been a member of a political organization and exactly what organization? Српски
револуционарни с 1918.г. и сав. уни. с 1904.г.
- Did you ever suffer repression or persecution because of your revolutionary activities? он 2 годе
суда в. Јаковина
- What organization delegated you and by whom were you elected (Congress, Conference, National Committee or other body)? Мас. профсоюз рударских радника Србије
- What is the membership of your Organization? 80 чл.
- What are the conditions under which your trade union work is carried on—legal or illegal? не легално

Signature
Петар Радовановић

Упитник кога је потписао Петар Радовановић приликом боравка у Москви 1928. године

без Петра, а полицијске власти у Бољевцу су га зато и ухапсиле. Када је Петру Радовановићу било суђено у Зајечару, о чему је било у ранијем тексту речи, Петар је једном лажном сведоку повишеним гласом рекао да мора говорити истину, други сведок се сам искомпромитовао, те је на крају саопштена пресуда да се Петар Радовановић пушта на слободу. (Овом приликом као бранилац Петров појавио се адвокат Угљеша Јовановић из Београда према одлуци руководства КПЈ.)

Из краја 1921. године потиче апел Петра Радовановића против полицијског малтретирања (објављен 5. јануара 1922. у „Радничким новинама“¹²⁸) под насловом „Кабадахлук тимочке полиције“), у коме се поред осталог истиче и следеће: „... Изгледа нам да смо у режиму турских кабадахија, а не у уставној држави. Ако није ово, онда се је тимочка полиција одметнула од власти и на хајдучки начин земаљски устав и законе... Полицијска власт овог краја, као орган управа рудника, беспштедно хапси, кажњава, прогони све оне рударске раднике и представнике који се усуде и најмање искористити уставно и законско право — организовање у радничке синдикалне организације... Познати кабадахија и варварин Боговинског рудника М. Савић ових дана поново је денуцирао друга Петра Радовановића, секретара Савеза рударских радника, по чему га је полиција бољевачка казнила са 15 дана затвора, или 150 динара... Поводом овог безакоња и забране рада на синдикалном покрету... ми енергично протестујемо и тражимо од надлежних да овом кабадахиљуку учине крај“.

Петар Радовановић је највероватније писац и чланка у листу „Организовани радник“ (орган Независних синдиката), из августа 1922,¹²⁹ који говори о богатству и насиљу у рудницима источне Србије, нападајући посебно пљачку власника Боговинског рудника: „Да би сачували ову пљачку г. г. Савићи опколили су се масом шпијуна и под видом опасних комуниста протерују сваког радника који би затражио право на живот... Двадесет првог јуна ове године када је друг Радовановић својим послом пролазио кроз Боговину, напали су га агенти г. г. Савића, тукли га моткама и песницама, тако да је друг Радовановић умакао благодарети једино радницима који су га узели у заштиту... Да би били сигурни за своју пљачку г. г. Савићи најмили су Врангеловце за надзорнике, који немају појма о томе послу... Спавајте мирно капиталистички бандити Југославије, јер Закон о „заштити државе“ омогућава вам пљачку над стотинама хиљада пролетера. Ваш сан узнемирује само звек злата и тресак тешких окова на ногама радничке класе. Али ће ускоро морати доћи дан када ћете и ви морати полагати рачуне о вашем прљавом рачуну“.

Раднички борац надахнуто бележи тешке услове борбе и упозорава годину дана од доношења Закона о заштити државе, да ће „ускоро доћи дан“ за коначни обрачун.¹³⁰

„Организовани радник“, августа 1922,¹³¹) поводом поновног хапшења Петра Радовановића кога је власник Боговинског рудника оптужио властима у Бољевцу да је „псовао краља“, истиче: „... друг Радовановић поново је постао жртвом капитала удруженог са мрач-

њачком реакцијом. Његова породица од 9 чланова остаје изложена глади, као и он сам“. А у броју од 31. августа 1922,¹³²) поводом хапшења Петра Радовановића, под насловом „Посвећено господину министру унутрашњих дела“, каже се између осталог: „... Износећи на јавност невино хапшење друга Радовановића... ми тражимо од господина министра унутрашњих дела да се друг Радовановић одмах пусти на слободу а среског начелника узме на одговор за извршену освету над Радовановићем за рачун г. Савића“. Поводом овог хапшења, Петра Радовановића у радничкој штампи пише, између осталог:¹³³) „... после 134 дана издржаног затвора, а пошто ни Министарство унутрашњих дела у оптужби друга Радовановића није нашао да постоји увреда за краља, и пошто је Зајечарски суд такође нашао да не постоји дело оптужбе по Закону о заштити државе, то је Зајечарски суд 5. овог месеца, на претресу, пустио друга Радовановића испод суђења. Иако је друг Радовановић лежао 134 дана у хрђавом затвору, носећи велике тешкоће и малтретирања, живећи о парчету сува хлеба, и ако му је лице бледо и испијено од тамничке мемле, ипак је изашао с пуном гордошћу и с пуним уверењем да пролетаријату без жртава нема победе“.

Петра Радовановића очигледно ништа није могло сломити. У овом случају радило се о 4,5 месеци тамновања под најгорим условима, а спреман је на нове жртве и борбу.

Радовановића посебно прогоне и због његове активности у Независној радничкој партији Југославије, преко које је забрањена КПЈ настојала да настави свој политички утицај, а на чијој је листи Петар Радовановић кандидат и 1923. и 1925. године. Тако у органу НРПЈ „Радник“ из марта 1923,¹³⁴) под насловом „Интернирани посланички кандидат“ стоји, између осталог: „Јављају нам из Зајечара да је тимочки велики жупан једним својим решењем забранио кретање изван вароши другу Петру Радовановићу, рударском раднику и посланичком кандидату на листи НРПЈ. Њему је под претњом затвора забрањено да иде у агитацију и у најближа села у околини Зајечара. Полиција пази на сваки његов корак и не да му да се у самом Зајечару слободно креће...“ При крају чланка се каже да се ово бележи „да пролетаријат добро упамти сва безакоња и насиља која се над њим врше. Само нека је све унето у тефтер — требаће кад дође рок плаћања“. И из овог чланка видимо већ добро познати Петров начин изражавања, чврсту решеност за борбу до истраге.

Делујући као члан Обласног руководства Независних синдиката, Петар Радовановић се у марту 1926. појављује на збору у руднику Равна река (Сењски рудници), где је према чланку под насловом „Буђење рудара“ у „Организованом раднику“¹³⁵) „... Збор био изванредно посећен, са преко 400 радника, ... кад се одједном указа командир жандармеријске станице и у име „закона“ позва друга (Вучевића — пр. С. Б.) да прекине са говором, а присутним нареди да се разиђу... Пошто је другу референту било онемогућено више да говори, устао је као други референт друг Петар Радовановић, бурно поздрављен од присутних... Друг Пера је подвукао насиље које се данас спроводи над радницима и позвао присутне да продуже свој посао на подизању и снажењу свог Савеза да се не плаше ничега и

никога, јер радник мора и треба да буде јунак... Узвици „Живели говорници“ и „Доле полиција“, орили су се кроз кафану. На крају крајева полицију је другове Вучевића и Радовановића стражарно спровела комесару полиције у Сењски рудник... Другови рударски радници — смело изграђујте свој Савез... Колико снаге толико и права!... У организацију другови!“ (Чланак је потписао М. Вучевић.)

Радовановић априла 1926. шаље писмо редакцији „Организованог радника“ под насловом „Обест државних органа“ у коме између осталог пише:¹³⁶) „Девог овог месеца позват сам у поглаварство среза Болевац... поглавар среза позвао ме у његову канцеларију и без икаквог саслушања напао ме и почео опасно тући песницама по лицу, па најзад ударао ме столицом у прса и ребра, опсовао ме и најбаналнијим изразима изгрдио... (Марш у Русију, мајку ти комунистичку, итд.) Запретио ми је отворено да ће ме отерати у гроб, или у гору, јер вели тако му је наређено... Ова ме животиња неће утлашати, ни овим његовим животињским поступцима, да не радим на синдикалном организовању рудара, што је једини разлог тог бруталног гоњења... Ја сам иструлео у затвору већ две године само због тога и сада ће ми се исто тако слично па можда и горе десити... Можда ћу ја и страдати само зато што браним интересе наших радника и наших грађана... Нека ово упамте рударски радници овог краја да без њихове солидне и чврсте организације и без њихове високе класне свести и крајњег пожртвовања не може се доћи до бољих услова за живот. (Подвукао С. Б.) И што ме они туку, пребијају и гоне, а можда ћу платити и животом, то није атак лично надмном, већ над хиљадама њихових породица гладних живота. Да живи савез рударских радника! Да живи непомирљива класна борба гаравих рудара! Доле тиранија над голим животима тих бедника! Петар Радовановић, секретар рудара на Тимоку“.

Петар Радовановић очигледно долази у све тежу ситуацију, атакује се и на његов живот, али он уопште не посустаје. Напротив, он позива на организовање радника, он је спреман да лично, „плати животом“, али апелује на непомирљиву класну борбу. Као што је познато, овако изванредни раднички борац је 1926. године делегат и на III конгресу Комунистичке партије Југославије, одржаном у Бечу, маја месеца. О овом његовом боровку у Бечу аутор није нашао детаљније податке, сем пре изнетих. (У раније цитираој изјави Грге Јанкеза, стоји да је П. Радовановић говорио Јанкезу о свом учешћу на овом конгресу КПЈ у Бечу.)

О активности Петра Радовановића у раду партијске организације у Тимочкој крајини посебно у Зајечару и Бору и околним местима, поготово у рудницама, речено је већ прилично у овој књизи. Занимљиво је још навести сећања његових савременика — сабораца из тог времена. Уочи увођења Шестојануарске диктатуре 1929, Жика Пеџарски, његов саборац из Ниша, у својим сећањима¹³⁷) каже за Петра Радовановића да је „био трн у оку буржоасије тог доба... Он је више био без посла него што је радио... Код њега су налазили уточиште сви гоњени другови...“ Када је 1928. године загребачка организација КПЈ са Јосипом Брозом на челу покренула борбу против нездравих,

фракционашких, тенденција у КПЈ, Обласна организација КПЈ за област нишку, у чијем се руководству налазио и Петар Радовановић, сместа је подржала ову акцију. На Московски конгрес Међународне, црвене, синдикалне интернационале (ПРОФИНТЕРНЕ) из Југославије је у пролеће 1928. године пошао и Петар Радовановић, као истакнути раднички борац.¹³⁸) У његовом крају су само његов брат Јован и учитељ из Злота Милан Поповић знали куда је Петар отпутовао. (Због путних трошкова је, по неким изворима, Петар морао продати краву.) Ишло се преко Беча (одакле је Петар свом брату Јови наводно послао карту). Према сећању Јована Радовановића,¹³⁹) коме је Петар по повратку описивао овај пут, са Петром су ишли још и Жика Пеџарски, а у Бечу им се придружио Филип Филиповић (од кога је Радовановић добио лажни пасош на име Јована Јовановића). И Лазар Дедијер, раднички ветеран из Ниша, сећа се тог пута:¹⁴⁰) „Са нама (Дедијер, Лаза Стефановић и Сима Марковић — пр. С. Б.) из Србије путовали су... Петар Радовановић, Рудолф Викнер... Пошто смо стигли у Москву, сутрадан су нам предали нарочите пропуснице за Конгрес Црвене синдикалне интернационале... После Конгреса требало је да ми, Југословени, останемо у Москви и на Политичкој конференцији о питању фракционашког рада у КПЈ... Пера Радовановић није присуствовао конференцији јер су га Руси одвели да обиђе руднике, пошто је он био рударски радник...¹⁴¹) О овоме се Јова Радовановић даље сећа Петровог описа: „Када су дошли у Москву, била је парада црвене војске... обилазили су рударске центре у Донском базену... Обилазили су руднике куд су могли да стигну, а затим колхозе и совхозе. У Русији је био три месеца...“ Месне власти су, иначе, Јову Радовановића пропитивале где је Петар, али је сам Петар благовремено припремио алиби. Набавио је уверење трговца народног посланика из Хрватске Луја Валтера, код којег је радио Петров сестрић Богољуб Јенић, у Јасеновцу.¹⁴²) Према овом уверењу, Петар се сва три месеца налазио код сестрића“. Петар је цело време боровка у Совјетском савезу обилазио руднике, а на Конгресу рудара СССР-а говорио је у име рудара Југославије и том приликом добио буран аплауз. Често је прекидан одобравањем: „Не треба преводити! Све разумемо! То говори радник радницима, из срца“, — чули су се повици, када се после Петровог говора појавио преводилац да преведе.

По повратку из СССР-а Петар Радовановић најактивније учествује у спровођењу „Отвореног писма“, које је усвојила Коминтерна после поменутог политичког саветовања у Москви са представницима КПЈ и упутила члановима КПЈ (о чему је било речи у ранијем тексту). Петар је, према сећању његовог саборца из рудника Вршка Чука Првула Првуловића¹⁴³) имао по повратку из Москве вербални дуел на Прикуштини Радничке коморе у Београду 1928. године са познатим цетрумашом и ликвидатором радничког покрета Живком Топаловићем, коме је на провокативну упадицу: „Перо, ти си сада дошао из Москве“, Петар одговорио: „Нисам ја из Москве, него из Србије“.

О читавом овом бурном периоду до 1929. године, у коме, су се и многи највиши партијски руководиоци различито држали у разли-

читим ситуацијама, у Партији разједаној фракционашким борбама, у условима жестоког обрачуна буржоазије са револуционарним радничким покретом, Петар Радовановић, живећи и борећи се доста усамљен, у једном релативно географски издвојеном крају, остао је доследан борац, веран својим класним идеалима, близак радничкој класи, разуман у изналажењу начина да опстане и делује, принципијалан и одлучан. Када је, сећа се поменути његов саборац из Ниша Жика Пецарски,¹⁴⁴) још јануара 1920. Петар енергично подржао познати штрајк тимочких железничара, у радикалну акцију, у којој су радници преузели и власт на железници, и за коју, по свој прилици, нису имали сагласност Централног партијског већа или Синдиката, Петар Радовановић је као партијски и синдикални руководилац „пао у немилост“ јер „нису одобравали тај његов... анархистички иступ...“ а био је „најпопуларнији човек од Грамаде до Зајечара и од Зајечара до Ђуприје, пре рата, као рудар“. Жика Пецарски се сећа и тога да је Петар Радовановић тражио детаљно образложење од Ђуре Ђаковића уочи IV конгреса КПЈ (на Покрајинској конференцији у Београду, октобра 1928. — пр. С. Б.) у вези оцене КОМИНТЕРНЕ о подједнакој одговорности и леве и десне фракције. Петрови ставови су, вероватно, утицали да Ђуро Ђаковић, који је на IV конгресу изабран за организационог секретара ЦК КПЈ, учествује у одлучивању да и Петар Радовановић уђе у ЦК.

Такав је био овај најзначајнији период рада и живота рудара борца, комунисте и лидера радничког покрета Бора и целог овог краја, Петра Радовановића.

Године после диктатуре

Социјалне и националне противуречности, које су крајем десетогодишњег периода постојања Краљевине СХС дошле до врхунца, угрозиле су основне интересе буржоазије. Краљ Александар је да би учврстио своју личну превласт, искористио постојећу кризу и 6. јануара 1929. извршио државни удар. Распустио је Народну скупштину, и постајући „носилац све власти у земљи“, увео диктаторски режим. Поред већ забрањене КПЈ, сада се забрањује рад и свим другим политичким странкама укидају њихови листови, распуштају се све општинске управе. Војска постаје главна полуга краљеве политике. Грађанске стране се сасвим повлаче са јавне позорнице, политички активнији делови становништва пасивизирају се. Главни ударац диктатуре пада на комунисте, на револуционарни раднички покрет. Забрањује се рад Независним радничким синдикатима, почињу најсуровији обрачуни са члановима илегалне КПЈ. Нереално процењујући ситуацију и односе снага у земљи, ЦК КПЈ фебруара 1929. позива раднике и сељаке на „оружану револуционарну борбу...“ Услови за оружани устанак у то време није било. Позив на устанак значио је авантуру. Малобројни, Партији одан кадар комуниста, изложен је још жешћим репресалијама режима. Априла 1929. убијен је секретар КПЈ Ђуро Ђаковић јула 1919. секретар ЦК СКОЈ-а Мијо

Орешки, затим секретар ПК КПЈ за Србију Брацан Брацановић и низ других истакнутих радничких бораца. Почела су масовна хапшења, зверска мучења и осуде комуниста на вишегодишњу робију. ЦК КПЈ је већим делом разбијен, део чланова ЦК прелази у иностранство, губе се партијске везе у земљи, поједини чланови КПЈ делују у главном самоиницијативно.

У Тимочкој крајини долази, такође, до низа хапшења 1929. године. Утврђено је да су се 27. јануара 1929. у руднику Ртањ појавили „неки леци“, а 18. фебруара 1929. у овом руднику ухапшени су (због растурања летака) рударски надзорник Франц Годлер и рудар Јован Пауновић.¹⁴⁵) Реч је о поменутим лецима из јануара 1929, но немамо података о пореклу и садржају ових летака. Постоје индиције да је реч о једном летку КПЈ у вези увођења диктатуре. У марту — априлу 1929. стижу преко Обласног комитета Ниш нови леци у Бор, Зајечар и Неготин, у којима је, поред осталог, стајало и „Живела Југословенска радничка — сељачка совјетска република“.¹⁴⁶) Априла 1929. у Зајечар и Неготин стижу и леци ОК СКОЈ-а Ниш под насловом „Младим радницима и сељацима — регрутима“. Летке је у Зајечар донео члан ОК СКОЈ-а Станко Пауновић¹⁴⁷) и растурио их скупа са браварским радником из Зајечара Миливојем Феликсом. Летке је Пауновић растурао и у Неготину. Крајем априла 1929. у Зајечар су стигли леци ЦК КПЈ под насловом „Радном народу вароши и села свију нација Југославије.“¹⁴⁸) Приликом хапшења маја 1929. Милана Маринковића, браварског радника, члана Обласног комитета СКОЈ-а у Нишу, проваљена је и партијска веза са Зајечаром (у који је сам Маринковић, априла 1929. слао летке)¹⁴⁹) што говори о могућности постојања организације или симпатизера КП у Зајечару у то време. Чланови КП у Зајечару: обућарски радник Манојло Ђорђевић, бравар Миливоје Феликс, обућарски радник Јован Крстић и кројачки радник Иван Ивановић, су после хапшења у Зајечару, априла 1929, осуђени, али су својим држањем спречили даља хапшења.¹⁵⁰) Грга Јанкез, који је тада деловао у Загребу, ухапшен је такође крајем априла 1929.¹⁵¹) У Зајечару је 28. августа 1929. ухапшен и херихтер из Ваљева Богосав Влаовић.¹⁵²)

Разбијањем организације КПЈ у Зајечару, после увођења шестојануарске диктатуре 1929, задат је ударац радничком покрету у целој Тимочкој крајини, посебно у Бору. Зајечар је био важан пункт преко којег су долазиле партијске везе из Нишког обласног комитета, у Зајечару су Независни синдикати имали свој центар, са Петром Радовановићем као секретаром, Зајечар је имао најпогоднији и географски, комуникациони, положај у односу на бројне околне руднике. У Злоту, близу Бора, диктатура је такође онемогућила рад комуниста. Јован Радовановић, члан КП из Злота, истиче да се у то време, после увођења диктатуре, у Злоту ипак понешто радило.¹⁵³) Везе су и даље ишле преко Зајечара на Ниш, бар у првој фази после увођења диктатуре.

У ово време у целој земљи било је свега 300—400 чланова КП. Увођење Шестојануарске диктатуре затекло је рудара — комунисту Петра Радовановића на одговорној дужности члана ЦК КПЈ, изабраног на Четвртом конгресу КПЈ у Дрездену, октобра 1928. Но, хап-

шења га тада нису обухватила. Највероватније, полиција није знала да је Радовановић недавно изабран у тако висок партијски форум (то је могао знати само најужи број људи). Буро Ђаковић и другови који су то знали, а похапшени су, нису полицији открили Петра. Сам Радовановић се није експонирао непосредно после увођења Диктатуре, док нема података да су га теретили ухапшени чланови КП из Зајечара и Ниша. Петар Радовановић је живео легално. Хапшен је касније у 1929. години, тучен, али је после два-три дана пуштен.¹⁵⁴⁾ Познато је да се Петар Радовановић 1932. године запослио у руднику Вршка Чука,¹⁵⁵⁾ где остаје до краја 1933. године, када га отпуштају са посла,¹⁵⁶⁾ и када се он враћа у Злот, где једно време живи од земљорадње.¹⁵⁷⁾ Као синдикални функционер Радовановић, после 1929. године и забране Независних синдиката, више није могао деловати. Но, он не губи ово време, делује у револуционарном покрету овог краја у складу са јако отежаним приликама после увођења диктатуре. Он је тај који, радећи на рудницима, или обилазећи их, храбри раднике, одржава везе са радничким борцима из већег дела Тимочке крајине, водећи више него икад рачуна о условима у којима делује, па и о функцији у ЦК КПЈ на коју је изабран у Дрездену.¹⁵⁸⁾ Према постојећим документима Коминтерне¹⁵⁹⁾ у „Плану рада за Србију“ од 20. IX 1932. под тачком 9. стоји: „Међу рударима повезати се са другом. П. Р. (по свему судећи реч је о Петру Радовановићу, прим. С. Б.) и организовати групу РСО („Револуционарна синдикална опозиција“ — прим. С. Б.) по рудницима и у пододборима Савеза рудара УРСС. У току рада, по оснивању групе РСО у предузећима и пододборима и одборима одабрати кандидате у руководећи центар РСО за Србију“. У истом фонду,¹⁶⁰⁾ у „Директиви за Животу“ (псеудоним за једног члана новоименованог ЦК КПЈ — прим. С. Б.), под тачком 12. стоји: „... послати човека у Ниш и Зајечар и радити на оснивању Обласног руководства у Нишу“. Иако шкрто, оба ова документа јасно говоре о настојањима новог ЦК да се, у условима разбијене организације КП — под ударима диктатуре, ослони и на Зајечарски крај, дакле и Бор, а у тим настојањима „друг П. Р.“ (Петар Радовановић) је очито прва личност с којом се треба „међу рударима повезати“. И то када је реч и о целој Србији, а не само у Тимочној крајини.

Према сећањима Миленка Стојановића, који је после хапшења зајечарских комуниста 1929. био један од покретача новог скојевог-партијског рада у овог граду, разбијени комунисти и симпатизери тражили су у то време упутства за рад пре свега од Петра Радовановића.¹⁶¹⁾ Из године 1932. (20. VIII 1932) датира преписка Петра Радовановића (са Вршке Чуке) и Милана Поповића, учитеља у Злоту. Реч је о молби Злоћана задругара да П. Радовановић види код Кредитне задруге (Зајечар) у вези њиховог дуга.¹⁶²⁾ Овде је најкарактеристичније да је Петар Радовановић и у најтежим годинама после увођења диктатуре и даље централна фигура покрета. Њега људи (поготово Злоћани) питају за савет — и када је реч о спонтаном покрету напредних зајечарских гимназијалаца, и о проблемима задружних сељака, и о приватним проблемима.

Из Кунове мапе

Време после 1929. године у целој земљи је и време најдубље економске кризе. Цене пољопривредних производа падају за око 50 одсто (у односу на цене из 1926. године), нагло расту сељачки дугови, затварају се бројна индустријска предузећа, падају радничке наднице, повећава се незапосленост. Карактеристично је, међутим, да је у време ове кризе у порасту производња бакра у Борском руд-

нику. У Бору се проширује топионица, изграђује ново извозно окно из јаме, подиже — проширује флотација (која обогаћује сиромашну руду, јер је сада ваљало експлоатисати и руду са мањим процентом бакра).¹⁶³) Француски капитал у Бору уствари користи привредну депресију да извуче што већу корист из свог привилегисаног положаја у Југославији. Тако, само у 1929. години чиста добит ФДБР у Бору 3 пута је већа него што је била номинална вредност основног капитала. У 1933. години добит ФДБР износи око 240 милиона динара.¹⁶⁴) У ово време долази и до извесног заоштравања односа између ФДБР и југословенског владајућег режима, који тражи за себе већи удео у подели добити.¹⁶⁵) Југословенска влада поставља захтев за чистим бавром и златом, а ФДБР томе удовољава тек после неколико година, пошто је изнудило решење о ослобођењу од државних финансијских дажбина на рок од 15 година. Југославија је сада морала да купује злато од ФДБР по тржишним ценама лондонске берзе, што је конвенирало, пре свега, француским капиталистима.¹⁶⁶) који су истерали и екстрадобит, а Југославија, практично, није ништа добила. Иначе, у првим годинама после 1929. производња сировог бакра у Бору порасла је са 20 675 тона на 39 000 тона годишње.¹⁶⁷)

Истовремено, положај борских рудара погоршава се у односу на раније стање, иако је знатан број запослених у Борском руднику у ово време имао већа новчана примања него ли радници у другим рудницама.¹⁶⁸) Прилике после Шестојануарске диктатуре омогућиле су ФДБР да даље ојача свој монополистички положај у Борском руднику. Спречавајући у Бору синдикално организовање радника још за време када су Независни синдикати у земљи били дозвољени, сада, после потпуне забране ових синдиката, ФДБР је дошло у ситуацију да сасвим искористи свој положај и најгрубљег експлоататора.¹⁶⁹) Незапосленост која је владала у целој земљи, (било је око 300 000 незапослених 1932), у Бору се рефлектовала у огромним редовима радника-сељака који су чекали на рад. Свакодневно се јављало око 100—300 молилаца, а на рад су у то време примана повремено 2—3 човека.¹⁷⁰) Долазило је и до туче у дугачким редовима незапослених. Одабирани су они а неком препоруком, „торбом“ са даровима за шефове, или они најјачи. Губитак посла за многе је значао безизлас. (Један радник из Македоније, који је изгубио посао, извршио је у то време самоубиство). Радници се нису имали коме жалити.

У то време, 1931. и 1932. године, у земљи се постепено реорганизују разбијени редови КПЈ. Заузима се курс на утицај у радничким редовима и преко реформистичких синдиката, Уједињеног радничког синдикалног савеза (УРСС), излази се опет на ширу политичку позорницу. ФДБР, упоредо са овим кретањима у земљи, предузима нове мере да спречи јачање радничког покрета у Бору. Тако се у Бору, у сагласности са ФДБР, године 1931. ствара тзв. „Општи раднички савез“, ОРС, чији је циљ онемогућавање класног синдикалног организовања радника (на челу овог синдиката били су ликвидатори радничког покрета Витомир Кораћ и Вјекослав Братковић).¹⁷¹) Стварање ОРС-а у Бору дошло је на иницијативу француске управе рудника. Чланови ОРС били су углавном чиновници, надзорници, пословође, а број чланова варирао је од 30 до 400 (после

сваког осипања радници су зивкани у канцеларије и натеривани у ОРС, у коме је чланарина била висока — цела 1 надница). Борски радници су с презиром гледали на ОРС, „жуће, Братковићеве, синдикате“, како су их називали. Функционери ОРС примали су плату на благајни ФДБР, а Французима су морали реферисати о свом раду. Једна врста израбљивања радника спровођена је у Бору и преко Братинске благајне.¹⁷²) ФДБР у Братинску благајну није уплаћивало свој обавезни удео, он је књижен као „уштеда“, а обезбеђивало је директно руковођење овом благајном. (Делегате за годишњу скупштину Братинске благајне у Бору одређивали су управници погона, а овим делегатима је благајник на брзину саопштавао годишњи биланс и трао их назад на посао.)¹⁷³)

У ово време незадовољство и беда радника ширили су се по рудницама Тимочке крајине. Првог јула 1930. избио је штрајк 300 рудара у „Доброј Срећи“ код Књажевца.¹⁷⁴) У овом руднику је тада радно време износило 9 — 10 часова (на спољним радовима и 10 — 12 часова), просечне зараде биле су свега 26 динара дневно, али ни оне нису биле загарантоване (од њих се одбијало за Братинску благајну, за порез за алат, а део је одлазио и на казне). Један килограм хлеба тада је коштао 4 динара а 1 килограм шећера 18 динара. Рудари су све морали куповати у рудничком магазину. Штрајк је избио после наредбе управника рудника, очи 1. јула 1930. године, да се радно време продужава за 1 час, а наднице смањују за 6 одсто, „због повећаних трошкова производње“. После шест дана штрајка рудари су изборили да се радно време не повећава, али наднице су им ипак смањене, додуше не за 6 одсто, али ипак за 3 одсто. Године 1934. средином маја, избио је штрајк у руднику Боговини.¹⁷⁵) Остављени без своје организације, забрањене 1929, рудари овог рудника, њих 350, којима су власници дуговали исплату из 1933. и 1934. године (у висини 1 336 135 динара) вратили су се после неколико дана на посао, и то по наговору делегата Министарства руда и Радничке коморе из Београда, надајући се у обећање власника рудника да ће им се исплатити дужна зарада.¹⁷⁶) Исте, 1934. године, на иницијативу УРС-а, у Књажевцу, где је УРС окупио опанчарске, кројачке и столарске раднике, долази до штрајка опанчара.¹⁷⁷)

Овај период после 1929. године у Бору је био карактеристичан и по даљој спреси ФДБР и локалних власти, општине, полицијске испоставе и жандармеријске станице. Велики број локалних функционера и службеника примали су новац директно на благајни ФДБР.¹⁷⁸) Зато су морали да слепо извршавају захтеве ФДБР о протеривању бунтовних радника.¹⁷⁹) Општинска благајна у Бору била је директно дотирана од ФДБР које, на пример, актом бр. 8646. од 28. децембра 1934. извештава општину Бор: „Друштво пристаје да за наредни период 31. марта 1936. године тој општини укаже своју потпору у суми од 365 000 динара. Да би се постигла равнотежа по пројектованом буџету прихода и расхода од динара 562 000, те да би се избегло установљење општинског приреза на непосредни порез грађана те општине.“¹⁸⁰) Према истим изворима ФДБР је имало у Бору три врсте цена за разне услуге: прве, за потребе предузећа,

друге, за лица која раде у предузећу и треће — за остале. Општинске власти у Бору су практично биле само оруђе у рукама ФДБР, које је само (махом преко свог правног референта Саве Марковића, а после Петра Ђерића) решавало о свим битним питањима, и рада, и живота грађана Бора. ФДБР је у правом смислу било „држава у држави“.

О ванредним приликама у Бору знало се широм земље, и у различитим друштвеним круговима. Тако сликар Ђорђе Андрејевић — Кун долази у лето 1934. године у Бор да би као уметник упознао свет о приликама у којима су радили и живели борски рудари. Он је уз помоћ Борског радника — комунисте Крсте Петровића цео месец и по дана улазио у погоне предузећа (топионица и раскоп) и скицирао радове за 28 дрвореза, које је дефинитивно уобличио у чувени албум под називом „Крваво злато“. Песник комуниста Јован Поповић написао је текст за овај албум, као и потресну песму, уместо предговора:

*„Плодне наше њиве отровним плинот уиштене,
у паклено ждрело нужда нас голе гони,
из мрака у мрак дизалица нас враћа изломљене;
из крви и зноја нашег нижу за друге милиони.*

*Комадић нашег живота у сваком жутом грумену,
сваким ударцем маља по своје темену кујемо.*

*Крваво злато је то! Ми дајемо крв нашу румену
високо над нама звек злата и смех обесних чујемо.*

*Наше тло, наша снага, руке наше и бедна плата.
Ус'јана река ваља гранате, котлове, добити.
Хоћемо л' дозвек да гинемо зарад крвавог туђег злата?
Ми кујемо себе! Једном ћемо узроке зла нашег здобити!”*

О овом боравку Ђорђа Андрејевића — Куна (онда припадника напредне групе „Живот“ у Београду) у Бору 1934. остала су још нека сведочанства.¹⁸¹⁾ Неуморни раднички борац Петар Радовановић, после истеривања са рада из рудника Вршка Чука, у пролеће 1933. долази у Злот, ту остаје и 1934. године, а године 1935. запошљава се на истражним радовима крај Злота („Злаће“), где је радио до 1937. године,¹⁸²⁾ када је отпуштен и поново ухапшен. Овим се, после првог запослења у руднику Равна Река, 1898. године, навршава пуних 40 година рада Петра Радовановића у рудницама источне Србије, и то на најтежим јамским радовима. Петар Радовановић је и у овом периоду наставио да, у новим приликама које су владале, политички делује, као стари, искусан, револуционар. Према сећању његовог брата Јована Радовановића, Петар је на скупштинским изборима 1935. у срезу бољевачком кандидован као заменик на посланичкој листи др Ивка Ђоловића, популарног лекара, „левог“ земљорадника из Бољевца. Реч је о листи Удружене опозиције, чије је иступање на овим изборима у земљи КПЈ подржала, иако у последњем

тренутку. Том приликом је на збору Удружене опозиције у Злоту, у присуству близу 300 људи, дошло до туче са жандармима и пијанцима (повређен напредни учитељ Михајло Ивковић), који су покушали да спрече збор.¹⁸³⁾

На општинским изборима од 1936. године, Петар је био кандидат на листи Удружене опозиције за представника општине Злот, где је и добио пуних 368 гласова. У току гласања остала три противкандидата, када су око подне видели да ће изгубити, договорили су се наводно да споје гласове у корист једног, Ристе Добромировића (Југословенска радикална заједница), који је на тај начин добио 520 гласова и победио. Па ипак, 4 одборника са листе Удружене опозиције изабрани су у општинску управу (међу њима и Петар Радовановић) и у њој су врло активно деловали.¹⁸⁴⁾ Овим великим политичким успехом, јер је Радовановић очигледно, као појединац, добио највише гласова, завршава се, мање — више, шира политичка акција Петра Радовановића. Он даље, због болести, највећи део проводи на појати у близини Злота.¹⁸⁵⁾ Петар је, измучен тешким условима живота, честим хапшењима и малтретирањем, оболео од артериосклерозе, имао је висок крвни притисак, постајао је све мање покретљив, постепено је слепо.¹⁸⁶⁾ С њим су и у овим годинама уочи II светског рата повремено одржавали везе комунисти из Тимочке крајине, посебно они из Бора и Зајечара, где се постепено ствара нова партијска и скојевска организација. Окружни комитет КПЈ за Зајечарски округ је уочи рата Петра држао на „личној вези“.

Влашка буна ¹⁸⁷⁾

Годинама стварани бедем којим су ФДБР и домаћи режими настојали изоловати борске рударе од друштвених кретања у земљи, претлио је да једном ипак негде попусти. Привидни безизлаз у раздобљу после увођења Шестојануарске диктатуре, у времену тешке економске кризе, незапослености и радничког бесправља, и осиноности рудничке и државне власти, није се могао вечито продужавати. Можда се жесток револт пре могао очекивати у блиском суседству, у Боговини, или Ртњу, где је и власт била слабија. Но, права експлозија нараслог незадовољства десила се баш у бастиону капитала у овом крају, у Борском руднику и његовој непосредној околини. Није до ње дошло на класичан, у револуционарним кретањима најчешће исказан начин, покретом најсавеснијих радника. Сплет незадовољства потлачених маса овде је био сложенији, специфичнији. Чак се није поновила ни уобичајена улога организованог фактора, партије, или синдиката. Тај фактор средином 30-тих година у Бору није био организационо оформљен, обновљен, а и у ранијем периоду као што смо показали, није био бројно значајан. Али су зато итекако били присутни многи остали чиниоци који условљавају револуционарни расплет. Реч је о дугогодишњем израбљивању већине радника, поготово оних најсиромашнијих из околних села, о маси незапослених. Руднички и полицијски управни органи били су до крајности осорни. Оно што је кулминирало, то је да је до тачке кључања досегло разочарење и револт сељачко-радничких маса из околних села, чија су

бедна имања све више уништана сумпор-диоксидом, димом из рудничке топионице, који је свакодневно грљио усеве, воћке, траву. Отпадне воде рудника загађивале су потоке.

Године 1935. створена је извесна дистанца од најсуровијих месеци диктатуре, сукобљавали су се већ различити партијски интереси и код домаће буржоазије. Она је посебно тражила већи удео плена од стране капиталиста у Бору — од ФДБР. Комунистичка партија Југославије, је, после одржане IV земаљске конференције (1934) прибавила своје ослабљене редове у целој земљи, посебно у Србији. У Тимочкој крајини, такође. У Бору и околини све изнето је имало свој специфичан одраз. Маја 1935. избила је у Бору огромна побуна сељака и радника. Маса је продрла у предузеће, угашене су пећи топионице, обустављена производња, заузета у јуришу ова француска, на изглед неосвојива, „држава у држави“. Власт маса у Бору потрајала је готово месец дана.

Непосредан повод је био, као што се то често дешава, на изглед обичан: ФДБР је одбило да сељацима и радницима из Брестовца, Слатине, Кривеља и других насеља покаже званичне налазе о штети коју дим чини околној пољопривреди. Годинама изигравани, а сада посебно револтирани, решили су људи да силом угасе пећи топионице, из чијег су димњака куљали отровни гасови.

Но, неопходно је прво упознати бар део предисторије овог догађаја великог покрета сељачко-радничких маса у Бору 1935. године, названог још онда влашка буна.¹⁸⁸⁾ Питање штете, коју пољопривреди чини борски дим, поставило се још првих година када се почело са примитивним топљењем борске руде, које је обављано на отвореном простору, 1905. године. Већ тада су сељаци, будући радници, видели да поред неочекиване могућности да добију запослење у новоотвореном руднику, ваља да рачунају и на знатно уништавање њихових пољопривредних имања, јер сумпорни дим из руде која се пржила — топила, имао је погубно дејство на усеве. Министар народне привреде ондашње Краљевине Србије је 1908. године, на жалбе сељака, одредио комисију, са задатком да испита штету насталу за пољопривреду због утицаја дима и воде која је из рудника отицала у Слатинску реку и плавила околна поља. Комисија је тада одредила одштету за винограде на америчкој подлози (они су били највише на удару). После 15 година, Министарство шума и рудника одредило је 1922. године комисију са задатком да утврди проценат оштећења пољопривреде око Бора, пошто су настале знатне промене у ценама од 1908. године. Управа рудника, међутим, одбила је предлоге Комисије о повећаној накнади. Посланик Васа Франичевић је у Народној скупштини 1927. године поново покренуо питање оштете и у мају 1928. је на терен око Бора опет изашла државна комисија. Француско друштво Борских рудника је и овог пута одбило да прихвати нове процене, што је још више допринело заостравању сукоба сељака из околних насеља са власницима рудника. Стручњаци Пољопривредне огледне и контролне станице Топчидер, инж агрономије Виктор Нојгебауер и хемичар Виктор Бајдалаков, испитивали су 1 — 7. јула 1931. оштећена поља око Бора и 1. септембра 1931. поднели извештај у коме, поред осталог, стоји:¹⁸⁹⁾ „... Борски

рудник лежи у једној клисури која се протеже у правцу северозапад — југоисток. Услед тога владајући ветрови, нарочито западни и источни, улазећи у Борску клисуру, мењају донекле свој правац... Простирање гасова из рудника највише је олакшано ка северозападу и југоистоку. Али, услед јачине ветрова, релативно високог положаја самог рудника и високих димњака (378 м), дим из рудника преваљује околне узвишене греде. Потписати су били сведоци како дим из рудничких одака преваљује греду у западном правцу према потесу Ружана и Трњана... Земљишта у близини рудника карактеришу се колосалним ацидитетом (киселост — прим. С. Б.), (која) опада постепено са удаљеношћу терена од извора сумпорних гасова... Ова киселост води распадању земљишних... особина и плодности... Већ сада постоје велике површине сасвим стерилне, без икакве вегетације. Треба рачунати са чињеницом да је, нпр. воћарство онемогућено у врло великом реону... Калемљени виногради не могу успевати у скоро целом испитаном реону... кукуруз још има ту срећну особину да подноси киселост земљишта... а његово лишће је отпорно према спољном дејству гасова. Али, земљиште ће и даље повећавати своју киселину, па ће успевање и те резистентне биљке временом престати... Успевање овса и јечма искључено је скоро у целом испитаном реону... Детелина не може успевати у целој околини Бора... Егзистенција земљорадничког света је збиља јако угрожена... Наводимо оштету коју прима за своје имање, сада праву пустињу, Станоје Јовановић из Слатине... Земљиште је било добра смоница... Никакве културе сада не успевају. За 7 хекатра таквог имања плаћа рудник годишње 300 динара оштете. То је управо смешно...“ О приликама око Бора писала је у то време и београдска „Политика“.¹⁹⁰⁾

Постоји и документ, вероватно из 1934. године, у коме се Друштво обраћа новој комисији коју је одредило Министарство шума и руда и у коме ФДБР даје анализу штете од дима, износећи неке могућности за решење овог проблема:¹⁹¹⁾ „... Питање дима не може се једноставно разматрати. Цео проблем мора се посматрати у његовој целокупности. Признајући штетљиви утицај дима на културу, Друштво исто тако, признаје да су накнаде које-су до сада даване оштећенима нешто ниске и да их треба повећати, као што и само налази да треба одштетну зону проширити. Питање је, мора се признати, болно и за околину и за Друштво, те испитивању треба приступити са свом објективношћу и непартаичности... Питање накнаде штете изметнуло се у једно политичко питање... Жеља би Друштва била да се нађе такво решење које би омогућило Друштву рад без потреса, бар за један дужи период, јер ни само Друштво не верује (све подвукао С. Б.) да ће се наћи једно решење које би за сва времена пресекло ове неспоразуме и трвења.“¹⁹²⁾

Сада је већ очигледно да су и француски капиталисти забринути због последица до којих може довести игнорисање захтева маса, боје се потреса у предузећу, не верујући у трајан споразум! Међутим, незадовољство људи из насеља око Бора претварало се већ у отворени бунт. Та се није ни крило, и органи полицијске испоставе

у Бору, и сами уплашени, крајем априла 1935. године интересовали су се код Управе рудника за спискове Комисије, као и када ће и како бити вршене исплате за штету насталу од дима. ФДБР је одбио да им покаже акт Комисије са сумом оштете, истичући да „... налаз Комисије није обавезан за Управу, пошто је висина досуђене оштете претерана... „Уствари, према документима из Испоставе Бор још 21. априла 1934, око 80 сељака је код старешине Среске испоставе у Бору тражило податке о висини комисијске процене штете из 1934. Дана 26. априла 1934. је око 150 сељака опет дошло у Испоставу тражећи да виде акт о процени штете, но старешина им није могао показати акт. Сељаци су били огорчени и жандарми су их морали силом растуриги.¹⁹³⁾

Управа рудника је 4. маја 1935. године обавестила да ће на дан 6. маја извршити предају новца Управи борске општине, у циљу исплате оштете од дима за 1934—1935. годину, а да ће се исто затим учинити у општинама: слатинској, кривељској, брестовачкој и оштрељској.¹⁹⁴⁾ Напоменуто је да ће се исплата вршити на основу рада Стручне комисије из 1934. године и процена које је она дала.¹⁹⁵⁾ Сутрадан, 5. маја, управа рудника је известила заинтересоване општинске управе да је за сваку општину утврђен број интересована, њихова имена и тачан годишњи износ штета, као и да су сачињене појединачне признанице по којима ће свако примити одговарајући износ новца. Уствари, Друштво је желело да се са знатно мањим исплатама, него су биле процене Комисије, отпише цео проблем давања оштете.¹⁹⁶⁾ Но, поред тога што је сума била доста мала, установило се да одређен број оштећених уопште нису ни били на списку оних којима ваља извршити исплату. Поврх свега, Управа рудника одбијала је упорно да власницима оштећених имања покаже оригиналну процену штете (реч је о предлогу комисије из 1934. г. на суму од 586 065 динара за 1 211 лица), а није то учинила ни на поновну молбу Испоставе среза Зајечар у Бору од 5. маја 1935. године.¹⁹⁷⁾

То је био повод да нагомилано незадовољство прерасте у отворен бунт. Велики број сељака чија су имања била оштећена радило је и у Борском руднику. Они су као неквалификована радна снага и у предузећу били најтеже експлоатисани. Земљорадничка задруга у Бор — селу, која је била иницијатор и акције око избора и агитовала за „Републикански блок“ у 1925. години, била је једно од стедишта незадовољних.

Иначе, директор рудника у Бору инж Емил Пијала сазнао је преко својих шпијуна, на два дана пре побуне, да ће до ове доћи. Он о томе извештава Испоставу среза Зајечар у Бору.¹⁹⁸⁾ „Примили смо доставу следеће садржине: По сазнању са поуздане стране поводом припреме демонстрација од стране сељака на дан 7. овог месеца ствар ће ићи овако: скупљање ће бити у селу Бору у Задрузи, кафани, у маси ће учествовати поред људи, жене и деца. Живко Ратар је јуче ишао од куће до куће и вршио ту организацију у Бору, Слатини, Кривељу и Оштрељу, о намери нисам још тачно обавештен, о сазнаном ћу Вас известити“.

Као што се из овог документа види, Французи су итекако били забринуте за могућност побуне радника — сељака. Стога су органи-

зовали и своју мрежу достављача по селима, не би ли предухитрили покрет незадовољних. Али и маса израбљиваних деловала је организовано. Предвидели су, види се из докумената, да иступе на за противника увек најтежи начин, излажући животе целих породица: („у маси ће учествовати поред људи, жене и деца“). А такав иступ масе, познато је изузетно је опасан за оне против којих се крене. Степен организованости масе народа види се по податку из документа да је „Живко Ратар... ишао од куће до куће“ (Подвукао С. Б.) Побуњеници нису ништа препуштали случају, добро су организовали цео бунт.

Петомажски скупштински избори од 1935. г, такође су, због посланичких обећања о брзим и знатним исплатама штете од дима, утицали на сазревање услова за бунт. Уз то, после ових избора, централна власт је била на кратко време доста неефикасна, забављена својим проблемима, у врху.

Станоје Горњановић, радник — сељак, члан КП, учесник у побуни сељака, овако описује развој мајских догађаја у Бору:¹⁹⁹⁾ „... 6. маја 1935. године комесар полиције из Бора послао је акт по селима да ће решења (о процени штете) бити читана по селима. (У том списку наређивано је да са захтевима не треба поново долазити у Бор — прим. С. Б.)... Али, сељаци су отишли у Бор, 7. маја“. Према овој верзији неколико стотина људи искупило се пред полицијским комесаријатом у Бору. Захтевали су да им се прочита решење. Том приликом комесар је изашао пред сељаке и тражио да се из сваког села одвоје по двојица и дођу код њега на разговор. Маса је то одбила. Захтевали су да се решење прочита пред свима. Комесар је тада затражио да угледни сељак Станоје Миљковић утиче на људе не би ли се разишли кућама. Станоје Миљковић је то одбио, а маса, која је стално расла, изненада се заталасала, подигла Миљковића на рамена и кренула трчећим кораком према топионици. Жандарми су потрчали другим путем не би ли спречили упад сељака у топионицу. Но, нико није магао зауставити непрегледну гомилу узрујаних људи. Тада је управник топионице замолио да фабрика ради још свега један сат, не би ли постепено зауставио погон, да не дође до већих штета. После једног сата дим је малаксао. Пећи су се полако гасиле. Тада је Станоје Миљковић предложио људима да сад, пошто је топионица престала са радом, крену кућама. Сељаци су то прихватили, али под условом да се не растурају, него да заједнички изађу из града и тако спрече евентуална хапшења појединаца.

Управа Борског рудника послала је одмах по побуни Банској управи Моравске бановине у Нишу, 9. маја, следећи извештај:²⁰⁰⁾ „... Јуче (су), 8. маја 1935.²⁰¹⁾ године, огромне масе сељака из Бора, Слатине, Оштреља, итд. физички напале на раднике и особље овог предузећа и силом у предузећу обуставили рад. Управа борских рудника уверена је да Банска управа неће дозволити да се масе сељака, подбодане од екстремних и антидржавних елемената, стављају изнад власти и закона. Стога има част молити Банску управу да изволи хитно послати у Бор којег од својих чиновника, који ће у Бору завести ред и уредити све што је потребно да се у предузећу настави несметан рад...“.

Станоје Миљковић са побуњеним сељацима у Бору, маја 1935. године
(Музеј у Бору)

Као што се види из извештаја огромна маса је физичком снагом, силом, обуставила рад у предузећу. Када Управа Борског рудника овако пише, онда то само говори за себе каква је била и ширина и сила овог револуционарног покрета маса. А када Французи истичу да су „маса сељака, подбадане од екстремних и антидржавних елемената...“, онда то посебно говори и о снагама који су више, или мање, организовано утицале да ова побуна радника и сељака из околине Бора добије такву ширину, о чему ћемо доцније казати нешто више.

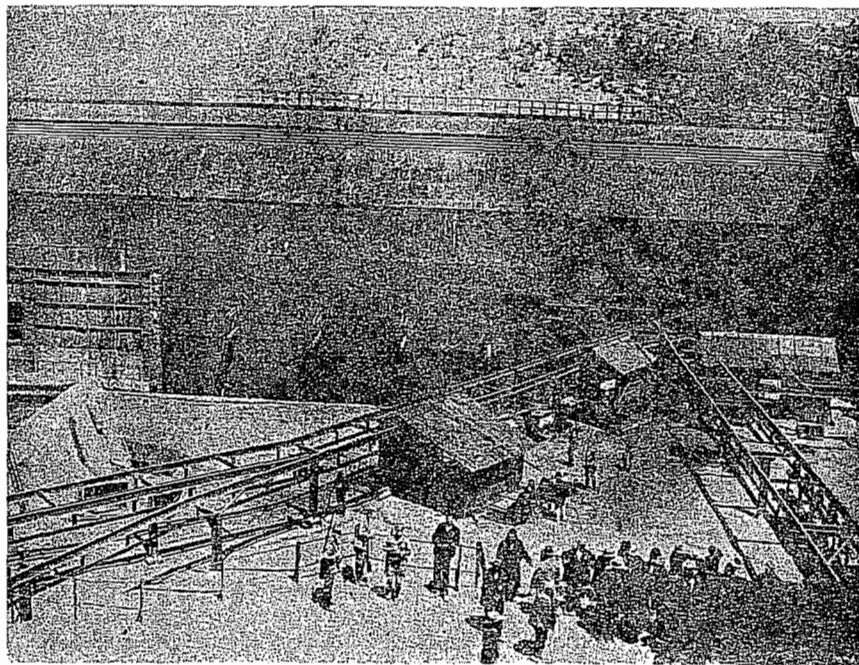
Занимљив је и француски извештај председнику Интерминистеријалне комисије Ђорђу Ђорђевићу, од 15. маја 1935.²⁰²⁾ „На дан

7. маја 1935. године, око 8,45 часова, једна група, отприлике од 400 људи, наоружаних моткама и секирицама, међу којима је било и жена и младића престала је пред Испоставом, понављајући своје жалбе за дим. После неког времена група се упутила у фабрику, праћена од 15 жандарма и самим старешином Испоставе. Они су напали на наше особље, не чинећи штету, и натерали су наше раднике да напусте посао. Око 10 часова манифестанти су се скупили код наше ваздушне линије Бор — Кривељ и, претећи, зауставили су рад и овде, а затим редом у термичкој централни и на флотацији... Управа Борских рудника је обуставила рад свуда, изузев термичке централе...²⁰³⁾

Из овог дела извештаја ФДБР југословенској влади, коју је у овом случају ипак представљао Ђорђе Ђорђевић, добро се види да су демонстранти наоружани кренули на топионицу („фабрику“) и то наоружани „моткама и секирицама“, што није било нимало наивно, напротив, поготово у овом крају. И жене су, види се, биле у тој маси. Побуњеници су прво свој захтев поновили полицији („пред Испоставом“) а онда су жандарми и њихов шеф, очито обезглављени, морали само „пратити“ побуњене сељаке—раднике који су прво обуставили рад топионице, затим жичаре за довоз кречњака у топионицу, па термичке централе, која је једина могла давати струју, а онда и флотације. Значи, то није био само напад на топионицу, него на све најважније погоне, пре свега оне, који су у директној вези са радом топионице. Једном речју, производња у предузећу је била потпуно парализана. То посебно говори о великој организованости побуњеника, о апсолутном учешћу и већине радника у побуни, људи који су добро знали технологију процеса производње, све је ишло по реду: високе пећи, кварц, флотирана руда, струја...

Но, да видимо наставак овога извештаја ФДБР представнику владе, Ђорђу Ђорђевићу: „... На дан 8. маја 1935. године, око 9,30 часова, манифестанти су се окупили на пијаци у Бору, било је отприлике око 1 000 људи. Одмах су обишли све сервисе, сем рудника, да се увере да је посао обустављен. Употребивши физичку снагу, принудили су наше стражаре, надзорнике и инжењере да напусте рад и канцеларије. Неки су од нашег особља и настрадали и то: гг. Нуаре, Белманс, Евраер, Мил. Стојаковић, Павле Јовановић добили су ударце моткама и камењем...“²⁰⁴⁾ У овом делу извештаја ваља уочити да је сутрадан у маси било двоструко више људи (1 000 према 400). Такође, и факат да су побуњеници „обишли све сервисе“ сем рудника, говори о томе да су они заваладали читавим предузећем и да су контролисали ситуацију (део — рудник, нису ни морали обилазити; он сам за себе без топионице, мртав је практично, руда се може само депоновати). Из акта се види да су 8. маја 1935. на послу остали само „стражари, надзорници и инжењери“, што значи да је обустава рада од 7. маја била потпуна, и да ни квалификовани, стални радници у Бору, 8. маја нису били на радном месту, сем поменутих службеника (које су 8. маја, такође, најурили побуњеници). О спремности побуњеника да се до краја обрачунају говори и податак из документа а батинама које су добили француски струч-

И у Београду, влада је схватила озбиљност ситуације и сама предузела ванредне мере: образована је ткзв. Интерминистеријална комисија, на челу са генералним инспектором Министарства унутрашњег дела Ђорђевићем (чланови: инж Стјепан Босак, Милан Дуњић, инж Драгољуб Миловановић, инж Милутин Гојковић и Будисав Цвијановић), са задатком да се хитно „умире села“, спречи за 12. мај најављени поход побуњеника на Бор, уз обећање да ће „усвојити све правичне захтеве“. (Ову меру пратила је и одлука Банске управе у Нишу да се у Бор одмах пошаље још 125 жандарма, на чему је у Београду, у присуству борског директора Е. Пијале, инсистирао „шеф службе националне безбедности Драг. Лазић“.) Из Ниша је Комисији додељено 10 агронома, а чланови Комисије су 11. маја обишли села Брестовац, Кривељ, Оштрељ и Слатину, убеђујући сељаци да не крећу опет на Бор. Остатак ноћи чланови Комисије провели су у договору са представницима Управе рудника о тексту који ће Французи дати као одговор побуњеницима када се ови појаве ујутро, 12. маја. Нервоза је била не мала. Број жандарма се повећао на укупно 180, наоружаних миталезима, распоређених на улазу у „француски“ део насеља, дуж железничке пруге, као и према топионици. Сељаци су се 12. маја у околини Бора споро скупљали (обустављен је био железнички саобраћај Метовница — Бор). Према француском извештају од 13. маја о догађајима у току 12. маја 1935, пуковник Ђорђе-

Жандарми чувају Топионицу, маја 1935. године (Музеј у Бору)

вић је одржао одлучан говор маси, и затим су „скоро 2 часа дефиловали говорници на трибини“. Потом, све до 17 часова, вођени су преговори између делегације побуњеника и чланова Комисије. По завршеним разговорима сви сељаци су напустили Бор. Према извештају Интерминистеријалне комисије о току ових догађаја од 12. маја...“ скупило се пред општинском зградом око 4 000 сељака²¹⁴)... из 15 околних села... ситуација је било врло критична, јер је народ био врло раздражен, а при том се осећало да су екстремни елементи подбаци и коловође у народу имали великог утицаја, јер су успевали да организују народ у циљу стварања нереда а није било ни једног без тојаге“... (Све подвукао С. Б.) Подвучене речи говоре саме за себе о огромној снази овог похода народа.

Сељаци су овом приликом на збору прочитали и предали властима документ следеће садржине:

РЕЗОЛУЦИЈА

Сељаци из околине Бора, из села Слатине, Брестовца, Бора, Кривеља, Оштреља, Д. Б. Реке, Рготине, Николичева, Метовнице, Шарбановца, Злота... на данашњем спонтаном скупу од хиљада људи и жена самохраних и инокосних, умољавамо Краљевску владу да у кругу своје власти учини интервенцију на предузеће Управу Француског друштва Борских рудника да исто нашим захтевима удовољи. Наши су захтеви следећи:

А) Тражимо да друштво у најкраћем року преуреди постројења свога предузећа тако да дим никакве штете нама више не наноси, да се тај дим потпуно изолира, да га нестане, најдужи рок за ову измену постројења остављамо друштву 3 године после ког времена нећемо више трпети да видимо дим на фабричким димњацима... Рок од три године остављамо због тога јер ако би се и дуже овако радило као до данас, наша би се имања изгубила у неповрат до века, јер би се дужим низом година наша имања претворила у праве отровне пустиаре, а тада би, узмимо претпоставку ако руда нестане, или на који други начин рудник престане да ради, шта бисмо ми онда могли радити када останемо на потпуно пустом и отровном земљишту, које се неће моћи ни после педесет до сто година повратити на степен који тражи услове за обраду пољопривредних култура. Тада би становништво овога краја морало потпуно овај крај напустити и немајући друга средства за живот доведено би било у безизлазан положај.

Б) Тражимо да нам Друштво накнади сву до сада причињену штету као и штету коју ће нам наносити и за наредне три године до потпуног изолирања дима, а да нам одмах после три године, Друштво стави бесплатно на расположење довољно хемијских средстава — вештачка ђубрива, ради довођења наших имања у првобитно културно стање ради култивисања пољске културе. Оштету тражимо почев од 1930. год. до престанка дима, да нам се досадашња оштета у потпуности исплати, а за наредне године да нам се за сваку годину исплата врши унапред.

В) Тражимо да Друштво свагда и у свако време обавезно прима наше раднике, првенствено из оштећених села, па у недостатку ових да прима из даљне околине, те да би се овим у неколико ублажила беда која нам је учињена и која нам се и у будуће чини.

Г) Тражимо да Друштво и даље толерира грађане околних села при превозу на друштвеној железници до државних и обратно увек, сем ако би се на друштвеној железници завела државна контрола и држава у своје руке буде примила експлоатацију истих железница.

Д) О испуњењу наших услова хоћемо да нам Друштво изда писмену обавезу како после овога не би настао случај да се дата обећања и обавезе не испуне.

Ову резолуцију ставити на расположење Краљевској Влади као и надлежној Управној власти и Управи Борских рудника".

12. маја 1935. год.
у Бору

Сельаци из села Бора, Слатине, Брестовца, Кривеља, Оштреља, Д. Б. Реке, Рготине, Николичева, Метовнице, Шарбановца и Злота.²¹⁵⁾

На ову резолуцију Дирекција Борских рудника у Бору дала је већ припремљени писмени одговор:

Дирекција Борских рудника изјављује:

Да је приправна изменити инсталације како би се одстранио отровни дим из димњака и да су у том правцу сви пројекти приведени крају. Дирекција ће те пројекте предложити првој скупштини акционара на одобрење. Постављање инсталација биће готово у најкраћем могућем времену после одобрења скупштине акционара. Француско друштво Борских рудника било је увек расположено да правично накнади штету произведену од дима. Управни одбор Друштва прихватио је у 1934. год. да та штета буде процењена од делегата одређених од стране Краљев. Владе и пристала безусловно на налаз те комисије. Дирекција пристаје да делегати Министарства унутрашњих послова, Шума и рудника и Пољопривредне провере налаз оштета из 1934. год. и предложиће свом Управном одбору да прихвати повећање оштете, а на исти начин биће третирано и питање пијаће воде.

12. маја 1935. год.
у Бору

Француско Друштво Борских рудника
Директор
Пијала, с. р.²¹⁶⁾

Радило се о капитулацији француских власника рудника, капитулацији на коју их је натерала и маса побуњених сељака а делом и органи власти, који су се добро уплашили силовитог покрета маса, безвлашћа које је завладало у целом Бору и околини. Не улазећи у

Из Кунове мапе

све детаље изнете у овим документима, јасно је било следеће: побуњени сељаци захтевали су, већ и 8. маја, пуну одштету и гаранцију за убудуће (и предност за пријем на рад у рудник), Французи су сада пристајали на инвестиције у топионици, па чак и на повећање исплате штета процењених 1934, а власти су пожуривале са почетком исплате штета, слажући се са своје стране, да се топионица још не ставља у погон.²¹⁷⁾

Но, Французи су наставили са покушајима да спасу што се спасти може предлажући у једном акту председнику Комисије Ђ. Ђорђевићу „... да се одлуке комисије из 1934. г. просто потврде, или да се мало измени одређивање нађених штета, остављајући за доцније евентуално повећање... У случају да ће новим решењем бити јако повећане оштете додељене прошлогодишњом комисијом, постоји бојазан да ће професионални агитатори као и сељачка и радничка маса (подвукао С. Б.) рећи да снага побеђује, и да ће, у будуће, употребљавати снагу за све врсте потраживања, било с правом било бесправно“. Французи су, очито, страховали од свих потлачених, и радника и сељака, бринули су и за блиску сутрашњицу.

Сутрадан после великог збора сељака и предате Резолуције, француских одговора и мера власти, 13. маја, није било већих догађаја у Бору.²¹⁸⁾ Председник Комисије Ђ. Ђорђевић је позвао на разговор представнике села да види како стоји са могућношћу да топионица отпочне рад. У уторак, 14. маја, Французи су у разговору са председником владине комисије Ђ. Ђорђевићем закључили да топионица не би још смела прорадити, а да би други погони могли да почну са радом, али „под заштитом војске“, што „не би било пожељно“.²¹⁹⁾ Среда, 15. мај, била је карактеристична по отпочињању рада десеторице агронома послатих из Банске управе из Ниша да испитају оштећени терен око Бора. Генерални директор ФДБР Жорж Фај стигао је из Париза у Београд, ради личног учешћа у бржим одлукама.

Пећи топионице и даље су биле ван рада. Процена штета текла је форсирано. Овога пута радило се о знатнијим сумама. Французи су били принуђени да удесетоструче своју коју су намеравали исплатити на основу процене за 1934. годину. Такође се, знатно, повећао и број оштећеника.²²⁰⁾ Комисија за процену штете је 17. маја у Бору одржала седницу чији записник даје свестранији преглед нових позиција у процени. Радило се о новим ставовима и цифрама.²²¹⁾

Чинило се да све иде ка расплету у коме сељаци — радници славе само победу.

Испостава Среза Зајечарског у Бору је, на основу договора Интерминистеријалне комисије и Управе рудника, најзад, 31. маја, издала наређење свим општинским управама да сељаци запослени у Борском руднику „могу ступити на рад, пошто је издат налог да данас у подне (31. мај 1935. — прим. С. Б.) отпочне рад и у топионици Борског рудника“.

Значи, топионица — фабрика, најважнији погон, онај који даје финални продукт — бакар, није радила пуна 23 дана. То је била читава вечност и за француске капиталисте и за локалну власт.²²²⁾

У поменутом акту Испоставе истиче се став да је „Дирекција Борског рудника одржала своју реч у најави од 12. маја о. г. ... јер је већ исплатила оштећеним из Борске општине целокупну штету... Дирекција је такође приступила радовима да се дим учини нешкодљивим...“ У саопштењу се даље каже да ће са оштећеним сељацима и осталих општина, Слатинској, Кривељској, Оштрелској и Брестовачкој, оштета убрзо исплатити и да се већ врше завршни обрачуни. Завршетак ове наредбе Испоставе пун је претњи лицима која

Из Кунове мапе

се „не покоравају наредбама државних и месних власти“, и које чека „... најстрожија законска казна“. Претња је била недвосмислена.

Французи су претрпели огромну штету због нерада топионице, платили још и знатну готовину за одштету. Месне власти су се и истрошиле и изгубиле сав ауторитет, те су сада видљиво синхронизовали енергичну акцију да се у Бору и околини нормализују прилике.

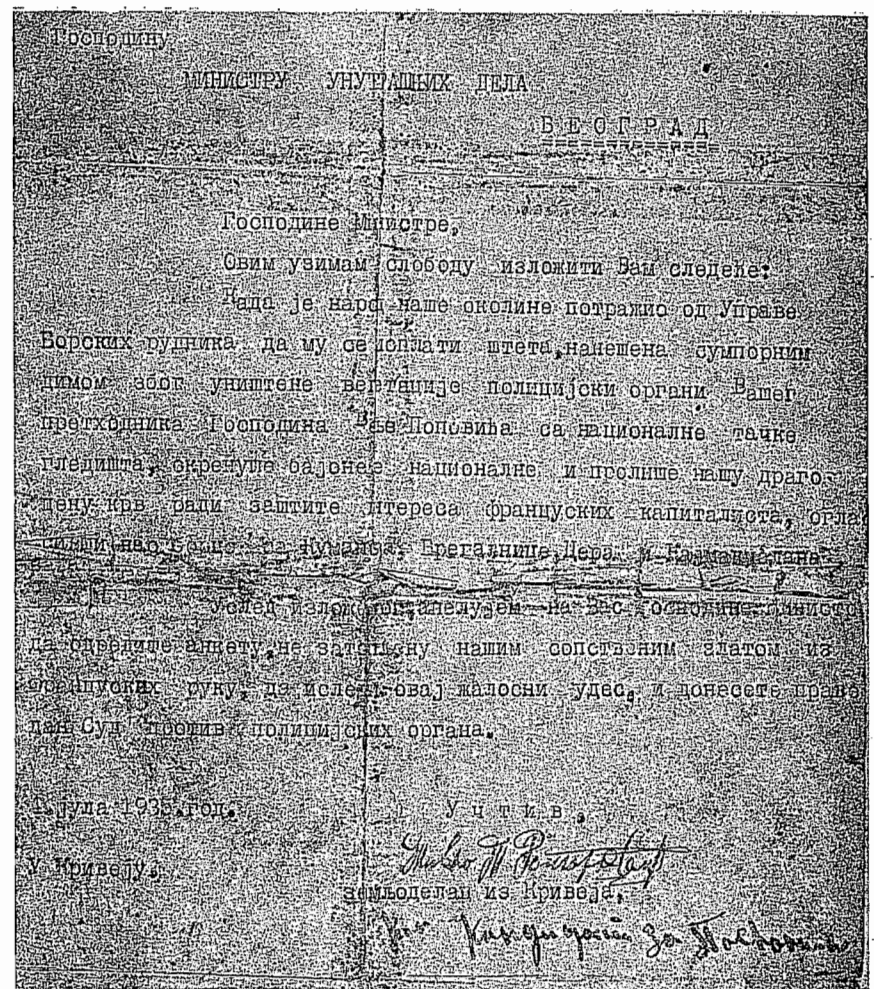
Пећи у Топионици почеле су се палити поступно, од 31. маја па надаље, у првим данима јуна 1935.

Али једном покренути народ није испуштао иницијативу. Или, како то каже француски директор у свом извештају Паризу, од 3. јуна 1935: „... Упркос одлука комисије о оштетама — накнадама, упркос исплате оштећенима из Борске општине, упркос претећег саопштења власти — сељацима, ови последњи су наставили да се буне, са намером да силом спрече рад фабрике“.

Уствари, 2. јуна 1935, око 14 часова, група од око 200 сељака окупила се на 4-том километру од Бора и пошла у насеље, где ју је, у Новој колонији, сачекао кордон жандарма и растерао, похапсивши њих 50-так, од којих су 24 задржана у затвору. Инспектор Ђорђевић пожурио је одмах у Београд по нове инструкције, видећи да се ситуација опет погоршава. Сутрадан, 3. јуна, сељаци узнемирени због хапшења својих другова, организовали су се у околним селима да 4. јуна опет нападну топионицу и зауставе је коначно. Већина сељака још није била примила одштету (сем оних из Бор-села), а Французима се није могло веровати. Власти су се већ почеле колебати да и саме опет зауставе тек активiranу топионицу, али су, на захтев Француза, ипак одлучиле да силом сузбију сељаке. О овоме је Управа рудника 2. јуна писала министру унутрашњих дела.²²³⁾ У међувремену је из Београда дошао „секретар Министарства финансија г. Марковић... да би се упознао са ситуацијом у Бору...“ (Према француском извештају: председнику Комисије Ђ. Ђорђевићу коме су Французи саопштили, између осталог: „... Већ први пут сељаци су се поносили победом, када су одлучно одбили да приме суме одређене од стране Комисије из 1934. године. Ова прва победа је један тежак преседан за њих као и раднике, пошто није добро да народ може казати да се све може добити што се хоће добити, помоћу употребе силе. У случају да илегална акција сељака од 4. јуна доспе до једне нове победе, њихови захтеви неће више имати границе и рад у Бору постаће немогућ...“)²²⁴⁾

Пре подне 4. јуна, сељаци су се почели скупљати на територији Бора, према ткзв. Четвртом километру. Били су опремљени штаповима и секирицама. (Према француском извештају од 5. јуна, још и „ножевима и револверима“.) Око 14,30 ушли су у Бор где их је, испред чаршије, сачекао кордон од 35 жандарма под командом мајора Стевана Павловића. Павловић је захтевао да се сељаци разиђу, али маса је кренула на кордон. Но, власт је овог пута била спремија, и кад су сељаци већ почели потискивати жандарме, ови су, на мајорову команду отворили паљбу. Настао је прави метеж. Испалјено је око 400 до 500 метака и том приликом је рањено много сељака. На лицу места је погинуо Илија Драгуловић из Кривеља, а тешко је рањен Павле Вачиловић. Рањено је 7 жандарма, а 26 жандарма прошли су са лакшим повредама. Маса радника — сељака, разбијена плетунима, разбежала се на све стране. На месту сукоба остало је пуно качкета, шубара, капута, секира и штапова.²²⁵⁾

После овог сукоба жандарми су кренули по селима и почели да хапсе људе, спроводећи их у зајечарски затвор. Управа рудника је овом приликом дала и посебне дневнице припадницима ове жандар-

Писмо Живка Ратаревиха из Кривеља, упућено министру унутрашњих дела, јула 1935. године (Музеј у Бору)

меријске јединице, они су имали и прећутну дозволу да по околним селима безобзирно пљачкају.

Власти су у свему томе дале следећу изјаву.²²⁶⁾ „Званично саопштење о догађајима у Бору: У сукобу са жандармима код Борског рудника погинуо је један сељак, један сељак теже, а четири су лакше рањена. Лакше је повређено и девет жандарма. О догађајима код Борског рудника са меродавне стране добили смо следеће обавештење: због спора између управе Борских рудника и сељака околних села око исплате процењене штете на сеоским имањима, рад у топи-

бницама рудника био је извесно време обустављен. Интерминистеријална комисија, састављена од представника Министарства унутрашњих послова, шума и рудника, и пољопривреде, извршила је ових дана накнадну процену учињене штете и одредила скале по којима ће се исплата вршити. Управа рудника је на основу ове комисијске процене одмах почела са исплатом и фабрику је пустила у погон пре три дана. Мада је тако интересентима општине борске исплаћено за раније године и за целу текућу годину унапред преко 700 хиљада динара на име оштете, а остале исплате које се врше на исти начин такође су у току, ипак незадовољни што је рудник продужио рад пре него што је исплаћена штета свим интересентима, а подстрекнути од неких екстремно настројених лица којима не иде у рачун уређење спора, искупили су се 4. овог месеца око 14. часова сељаци из околних села, њих око 300, и покушали су да продру у сам рудник да силом зауставе рад. Сељаци су заустављени од стране органа жандармерије, упозорени на незаконитост њиховог поступка и последице и позвани да се у миру разиђу, али се они овом позиву нису одазвали, већ су навалили на жандарме, који су бранили приступ у рудник, бацајући на њих дрвље, камење и друге предмете. У физичком судару дошло је до гужве којом приликом је од стране сељака исплаћено 25 до 30 револверских хитаца на жандарме који су, видећи се у опасности, у одбрани употребили ватрено оружје по прописима своје службе, после чега су се сељаци разбегли. У овом сукобу тешко су повређена два сељака од којих је један умро, лако су повређена њих четворица, а лакше је повређено девет жандарма, од којих тројица ножевима, а остали тупим оружјем. Ред и мир је успостављен. Са кривцима ће се поступити по Закону“.

Не улазећи у све детаље овог полицијског саопштења, у коме се даје једнострана слика о збивањима и „праведност“ француских капиталиста и жандармске употребе оружја, није се могла прикрити сила овог оружаног сукоба побуњеног народа и жандарма. После овог великог покрета маса у Бору управа предузећа је подигла око целог рудника висок зид, на чијем су врху били узидани стакло и бодљикава жица, а на улазима су постављене гвоздене капије са стражарима.²²⁷⁾

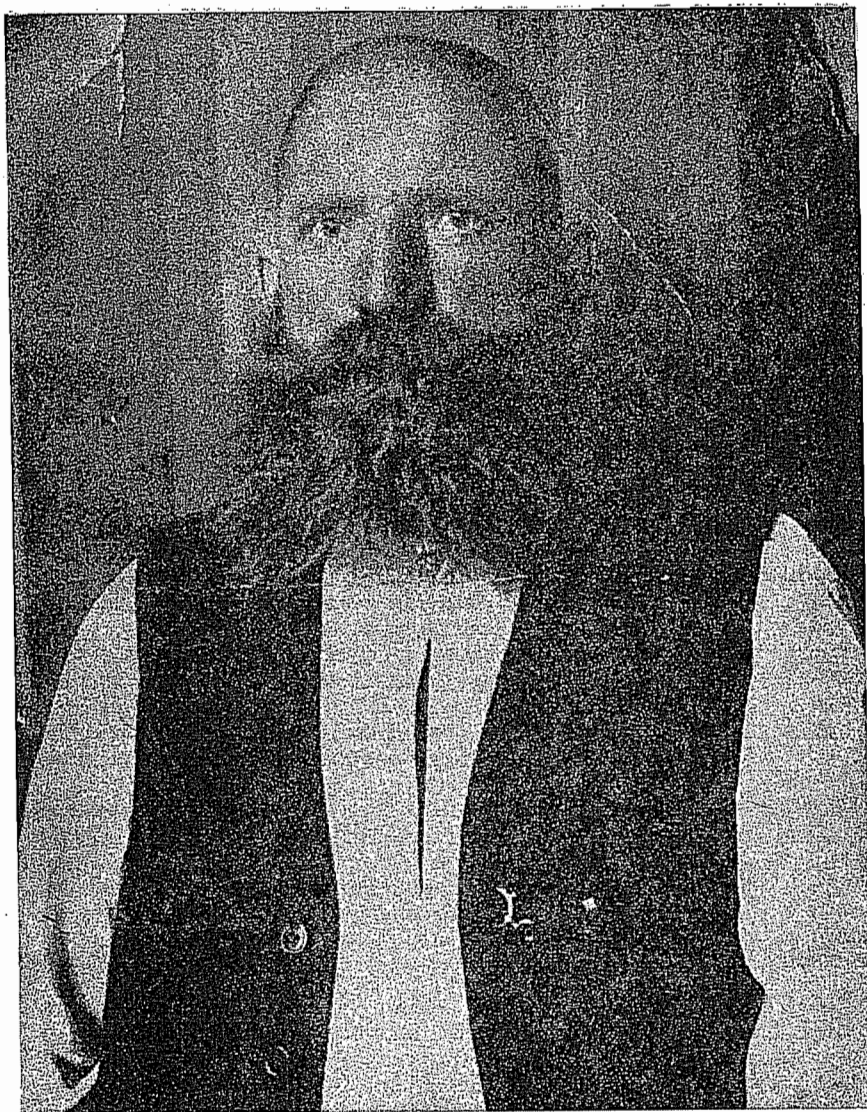
Најзад, да рашчистимо учешће у овој великој народној буни и радника запослених у Борском руднику. Нисмо нашли документа која би апсолутно потврдила њихово организовано учешће. Још мање смо имали прилику да из архивске грађе издвојимо ону која би говорила о евентуалном отпору радника према акцијама сељака у овом периоду април — јуни (1,5 месец) 1935. Али је зато непобитна чињеница да нико није радио: ни радници из оближњих села, ни они из рударске колоније Бор. Међусобних сукоба сељака и радника поготово није било (батине су добили само неки француски, затим и они домаћи стручњаци, који су подржали француске, као и неколико сељака склоних споразуму). Евидентна је, међутим, морална подршка коју су борски радници давали побуњеном народу да истраје у својој акцији, а знатан број радника из околних села непосредно је и учествовао у целој акцији. Уосталом, покрет незадовољ-

них је био тако силовит па се мало ко могао усудити да му се супростави, било међу малодушнима на селу, или у Бору.

У француској архиви из тог времена има узгредних података о „незадовољству“ радника због акције сељака. Може се претпоставити да је и тога било. У питању су биле и наднице (мада су Французи, бојећи се радника, тада давали извесну помоћ), али то је све било епизодно у односу на укупан позитиван однос радништва према акцији сељака. Тако нам говоре и нека наведена документа, и изјаве савременика дате овом аутору, и нарочито чињеница да су жандарми морали оружјем да интервенишу против огромне масе народа. Није неопходно тражити неки класичан спој акције радника и сељака. Уствари, читав дотадашњи, па и каснији револуционарни ток борбе у Бору, указује на неминовно јединство најширих израбљиваних маса.

Улога КПЈ у овој, тзв. влашкој буни, такође би се могла слично анализирати као и односи радници — сељаци. Речено је већ — партије, или револуционарних синдиката тада у Бору практично није ни било, сем појединаца (на пример, у првом извештају директора Пијале о покрету маса, од 7. маја, постоји и реченица „... где су се увукли и комунистички елементи из наших служби...“). Али је постојала стална револуционарна традиција, континуитет њен, стално је тињало незадовољство маса у Бору и околини, радници из Бора били су у све тежем положају. Они са села, неквалификовани, у још горем. Расла је мржња према суровом експлоататору. Прилике у целој земљи, буђење слободарских, народнофронтских идеја, опозиционих расположења, оживљавање рада КПЈ, све је то неминовно утицало и на револуционисање маса у Бору и околини. Уосталом, двојица од тројице — четворице признатих вођа побуне, били су комунисти: земљорадник Станоје Миљковић и студент Илија Думитрашковић. Према изјави коју је овом аутору дао Миленко Стојановић, ондашњи зајечарски комуниста, он се са Думитрашковићем и Миљковићем договарао у току припреме побуне и за време побуне о основним правцима акције. Овај аутор располаже и изјавама савременика о везама одлучног борца Станоја Миљковића са најугледнијим комунистом овог краја Петром Радовановићем, и о разговорима које је Миљковић тих недеља 1935. водио у суседном Злоту са Радовановићем, а тешко да им нису у центру била и питања побуне.²²⁸⁾

Овај велики револуционарни покрет угњетених маса у Бору и околини је по свом укупном пореклу, току и исходу, типичан пример сазревања револуционарне ситуације, у којој је довољно само једна искра па да се запали незадовољство хиљада експлоатисаних, које је годинама тињало, редовно подстицано кроз поједине штрајкове, још од 1907. године, затим у периоду 1919—1929. године, незадовољних маса које су и у другим политичким акцијама (општински и скупштински избори итд.) стицале у Бору и околини револуционарно искуство. Није случајно ни то што је у време побуне на 5-томајским скупштинским изборима 1935. године (изразито кризно време, када се власт велико колебала) на листи Удружене опозиције рудар Петар Радовановић био заменик др Ивка Боловића, посланичког кан-

Станоје Миљковић, сељак-комуниста из Брестовца (Музеј у Бору)

дидата. И, што је такође важно, реч је о покрету маса из Бора, Злата и других околних насеља, где су још од времена Туцовића били евидентни прогресивни утицаји, где је деловао изразит трибун радничког и народног покрета Петар Радовановић, где се никада није гасила сасвим одређена револуционарна традиција.

Штрајк у Бору 1938.²²⁹⁾

Период после велике економске кризе, време, негде од 1933. до 1940. године, био је „златно доба“ што се тиче и финансијских резултата и развоја Борског рудника.²³⁰⁾ Нађене су нове рудне резерве, производња блистер бакра порасла је на 40 хиљада тона годишње, производња руде на 300 хиљада тона, проширена је флотација, и, као најважније подигнута је електролиза за рафинацију, пречишћавање бакра, а такође и златара.²³¹⁾ У периоду 1928 — 1937. зарада ФДБР била је 20 пута већа (1 996 одсто) него што је износио акционарски капитал.²³²⁾ Експлоатација је вршена бездушно. Француски капитал понашао се у Бору слично као у француским прекоморским поседима.²³³⁾ Није се водило рачуна о становништву из околног пољопривредног региона, где су гасови и воде из рудника уништавали вегетацију, а у погледу коришћења производа Борског рудника Французи су се оријентисали само на полуфиналну производњу, чувајући тако до краја свој монополистички положај.²³⁴⁾

Брижљиво пазећи да се у Бору не створе револуционарне радничке организације, посебно уплашени побуном маса из 1935. године, ФДБР систематски сарађује са полицијом у контроли непожељних радника у Бору. Тако се, крајем 1937. и почетком 1938. године, води преписка са Испоставом среза Зајечар у Бору²³⁵⁾ о томе каква је исправност и поузданост чланова управе радничких организација за које се, према одговору управе предузећа, каже да у Бору „постоји само... Савез рударских радника“ (реч је о режимској, реформистичкој, организацији — пр. С. Б.) који „не делују у политичком правцу“ (Савез са 3 174 члана), и да нема никаквих сукоба „између предузећа и радника“. Очит је напор Управе рудника да сачува бар спољни мир у Бору. ФДБР посебно говори у свом извештају за 1937. годину да се до радне снаге долази „систематски отстрањујући сумњиве (и непоуздане) елементе отпуштене од извесних рудника... или који су пак као такви окарактерисани од Кабинета Министарства државне безбедности...“²³⁶⁾ ФДБР у ово време лако регрутује радну снагу, што се види из годишњих извештаја Управе рудника за 1937, 1938, па и 1940. годину.²³⁷⁾ Тако на пример у извештају за 1937. годину између осталог стоји: „Регрутовање радне снаге могло је бити реализовано лако захваљујући смањеној активности индустријских центара због нереда од економске кризе у Централној Европи, као и бедни извесних области ове земље. Али сигурност да ће свој рад видети погодно плаћеним и у повољно време, побудила је многе раднике да нам понуде своје руке“. (Французи се, очигледно, служе лицемерним речником, те у истом извештају иронизирају, истичући свој привилегисани положај у односу на раднике, и „погодно плаћене радничке руке“.) У извештају за 1938. годину ФДБР истиче: „Лако смо остварили регрутовање радне снаге која нам је била потребна за егзистенцију наших служби. Били смо потпомогнути у овом смислу од индустријске кризе која увек влада, као и од осредњих услова егзистенције у извесним областима ове земље. С друге стране, услови рада које нудимо су најбољи од оних који се налазе у другим индус-

тријама, а наша плаћања су редовна, што није случај увек са нашим суседима“. Француски експлоататори, у овом случају, истичу тачну чињеницу да су редовно плаћали својим радницима наднице што није случај, на пример, у неким суседним рудницима угља, где су домаћи капиталисти уклештени између похлепе за брзом зарадом, недовољно увећаног капитала и отпора радника који се стално буне. Али Французи као да игноришу чињеницу до каквих су суперпрофита дошли у Борском руднику за ових 30 година, не плаћајући ни веће оштете за земљиште, често ни уобичајене порезе држави, а извлачећи из изузетно богатог рудног тела огромна богатства.

У извештају за годину 1940. ФДБР истиче, поред осталог: „Озбиљнији нереди, нарочито у пролеће, затим у јесен, били су причињени у раду наших служби због позивања многих радника ради обављања војних вежби. Ту смо могли постепено да парирамо делимично ангажујући локалну радну снагу, привучену, уосталом, погодним плаћањем које смо нудили. Треба да назначимо да су због прилика у којим смо живели и тешкоће времена, стабилност и истрајност наших радника били најбољи“.

Французи очигледно улазе у период II светског рата са свим пратећим последицама већ окупиране Француске, и прилика какве су владале уочи рата у Југославији.

Само насеље Бор у овим годинама доживљава своје ново проширење. Из околних вароши долазе бројни трговци, кафеџије и други, стичући паре за врло кратко време.²³⁸ Само у времену од 1935—1938. године у Бору је било 76 крчми и кафана, у којима су многи рудари остављали и последњу пару. Многи радници су спавали по учерицама, таванима, подрумима,²³⁹ Истовремено се у француској Касини, где је приступ имао врло мали број лица, органијало, гостовале су уметничке групе из Париза.

Године 1938. долази до новог великог потреса у Бору, до пуне обуставе рада у предузећу.²⁴⁰ Због овог штрајка радника читав Борски рудник није радио готово месец дана. Увод у штрајк био је у покушају тадашњег председника владе Милана Стојадиновића да изврши одређен утицај на ФДБР, не би ли за себе и своју странку, Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ), извукао неке предности. Стојадиновић је у пролеће 1938. године преко својих органа створио и у Бору Подружницу режимске синдикалне организације (Југословенски раднички савет — Југорас), чији је задатак био борба против класног синдикалног покрета у Југославији, и непосредна помоћ владајућем режиму. У ово време јача утицај КПЈ на Уједињене радничке синдикате — УРС, те влада предузима мере како би онемогућила рад УРС-а. На спољнополитичком плану влада Милана Стојадиновића води курс приближавања фашистичким земљама Немачкој и Италији, формира фашистичке одреде („зелене кошуље“), у чему је и Југорас намењена посебна улога. Милан Стојадиновић у таквој ситуацији има и неке непречишћене рачуне са ФДБР (који потичу још од преговора о изградњи електролизе), те преко Југораса врши притисак на француске послодавце. Долази и до интервенција органа власти. Непосредно пре избијања штрајка, решењем бана Моравске бановине образована је Комисија са циљем „Испитивања последица и

могућности повећања минималних надница радника запослених код рударског предузећа ФДБР“.²⁴¹ Из извештаја Комисије од 14. августа 1938. који због значаја дајемо у целини,²⁴² види се да је јула 1938. у Бору радило око 6 700 радника, чија је минимална надница тада износила 22, односно 27 (јамски радници) динара. Интересантан је и податак да од укупног броја запослених радника, отпада у проценту на сељаке, већином из околних села (подвукао С. Б.) 74,5 одсто, а да у колонији станује укупно 3 106 радника. . .“ (У вези рада ове Комисије, интересантан је из истог архивског фонда, и извештај директора Борског рудника, упућен 16. августа 1938. генералном директору ФДБР у Париз, у коме, поред осталог, стоји и констатација: „... државна агитација, креирана и подржавана, од Југораса“ . . . (Преписка у вези са догађајима уочи штрајка регистрована је и 5. августа 1938. између београдског бироа ФДБР и директора Борског рудника.)

Поводом прилика, уочи штрајка 1938. г, Дирекција Борског рудника је издала, 30. јуна 1938, следећу наредбу.²⁴³ „Овим се ставља на знање свима и свакоме без разлике, а у циљу да се избегну злоупотребе и сукоби међу радништвом, да Француско друштво не омета рад ни једној ни другој радничкој организацији, да се сваки радник може определити како за сходно нађе, као и да се налаже надзорном особљу да не злоупотребљује свој положај и да не утиче на определивање било за једну, било за другу радничку организацију. За време рада и на радним местима забрањена је и једној и другој организацији свака агитација, јер омета редован рад. Ван рада препоручује се сваком без разлике, да избегава насилну акцију, на штету самог друштва. Ставља се радништву на знање да ће Француско друштво без даљег испитивања тренутно извршити наређење полицијске власти, које му се упути као казнена мера против маког радника, изазивача нереди и туче. Најстрожије ће се мотрити да се предња наређења извршавају, а ко год се о иста огрешни сносиће последице. Сваки прекршај ове наредбе пријавити одмах Дирекцији“.

Дирекција у овом акту говори о „злоупотреби и сукобима међу радништвом“, јасно алудирајући на снаге („свима и свакоме“) које би „злоупотребиле“ раднике, значи и снаге режима, Југораса. Истичући у тексту да ФДБР „не омета рад ни једној, ни другој радничкој организацији“, испада као да су постојале две организације. Ако је Југорас евидентно једна, која је друга? Вероватно је то већ компромитовани ОРС, односно Савез рударских радника.

Пошто ФДБР није показивало добру вољу за преговоре са Југорасом и Стојадиновићем (по неким изворима, реч је била о суми од 7 000 000 динара, потребних ЈРЗ-и за предстојеће изборе), на Стојадиновићев миг вођство организације Југораса у Бору ступа у акцију. На челу Југораса у Бору били су тада браварски радници Милан Дујић и Ђорђе Гогић. Да би у акцију повели што већи број радника, обећава им се повећање надница на онда невероватних око 100 динара, за случај успеха штрајка.²⁴⁴ Обустава рада објављена је 25. августа 1938. године. У штрајк је ступило 6 000 борских радника.²⁴⁵ За-

хтевано је побољшање плата. Овог пута ФДБР се по први пут нашло у сукобу не само са радницима. Французи су знали да иза овог штрајка стоји, на неки начин, и влада са својим полицијским и службеним апаратом, и то не претежно само у Бору.²⁴⁶) Зато су се француски власници рудника, практични и пословни, доста брзо споразумели са Стојадиновићем, и исплатили му паре, очекујући као противуслугу брзу ликвидацију штрајка.²⁴⁷)

Организација Југораса је у новој ситуацији, опет на владин миг, покушала да обустави штрајк, али радници сада нису хтели да се врате на посао без извојеваних тражених права. На збору, одржаном усред града, рудари су се масовно окупили одбијајући да наставе рад.²⁴⁸) Иако без правог руководства борски радници су наставили штрајк под паролама: „Борићемо се до краја“, „Рудари су људи, а не свиње“! И поред свих мера Југорасових плаћеника и органа власти, штрајк је настављен и у току септембра 1938. године. Ондашњи Стојадиновићев министар социјалне политике Драгиша Цветковић, лично је интервенисао да се штрајк прекине,²⁴⁹) и септембра 1938. потписао споразум са Дирекцијом Борског рудника, према коме се Дирекција обавезује на поновни пријем радника на посао, „према указаној потреби“. Радници су, упорно настављали са отпором, иако су их жандарми сада прогонили по становима и терали на посао. Претресане су радничке ућерице, радници малтретирали, оптуживани да им „Комунистичка партија шаље новац како би штрајковали...“. Особито су у отпору били упорни радници из Македоније. Бројни жандарми, доведени са разних страна, појачали су малтретирање радника, а ови су покушавали да преко једне делегације послате у Београд затраже помоћ од УРС-а.²⁵⁰) Глађу испашени рудари су, најзад, после скоро месец дана штрајка, капитулирали и вратили се на посао, мада су многи од њих и тада силом враћени на рад. Добијена је повишица од 2 динара дневно, али они најборбенији радници похашшени су и истерани са посла.²⁵¹)

Централа Југораса из Београда образовала је у међувремену у Бору нову управу Југораса (са електричаром Блашком Ђорђевићем на челу), дајући преко Југораса и „помоћ“ од укупно 10 000 динара „за угрожене породице“. Пред канцеларијом Југораса тада су дефиловале стотине изгладнелих за време штрајка, те је 10 000 динара била кап воде у мору. Уз повишицу наднице од 2 динара дневно, ишао је и услов да убудуће „никад више не траже повећање зараде“.²⁵²) Министар Цветковић је са своје стране обећао 2 милиона динара за подизање радничких станова у Бору.²⁵³) Штрајк је ликвидан, силом, 20. септембра 1938. године.

Цео Југорасов штрајк у Бору 1938. године ваља проценити и са становишта прилика и у Бору, и прилика у земљи. То што су сви радници сместа ушли у штрајк ваља посматрати и из угла вишегодишње експлоатације радничких маса у Бору. Ово им је (после прекида рада 1935. због других разлога, али блиских радницима) била прва прилика у дугогодишњој борби да се својом вољом одлуче на отпор Французима, жесток и упоран (то што су им давана слатка обећања о висини наднице, то што су на неки начин испочетка осећали и врсту подршке локалних власти, само им је олакшало одлуку, само је убр-

зало 100 постотни одзив). Уосталом, чињеница да су око 2, од укупно 4 недеље штрајка, штрајковали својом вољом, против, и Француза, и локалних власти, и Југорасових плаћеника, најбоље говори о снази овог радничког бунта у Бору. И у овом случају то је основно (као и 1935. године).

Резултати штрајка из 1938. године били су у крајњој линији комплетно компромитовање Југораса с једне стране, (број чланова Југораса је спао на 30—40), а с друге стране ово је било ново искуство борских рудара да се у борби ваља, пре свега поуздати на реалне снаге и на револуционарна властита искуства, стечена током толиких година, посебно и у великом покрету, и маса из 1935. године, и овог 1938. године. КПЈ ни у овом случају (као ни 1935) није у Бору била организациона снага која непосредно покреће масе. Значајнији је био утицај њених општинских ставова и конкретних акција у целој земљи, посебно у овом крају.²⁵⁴)

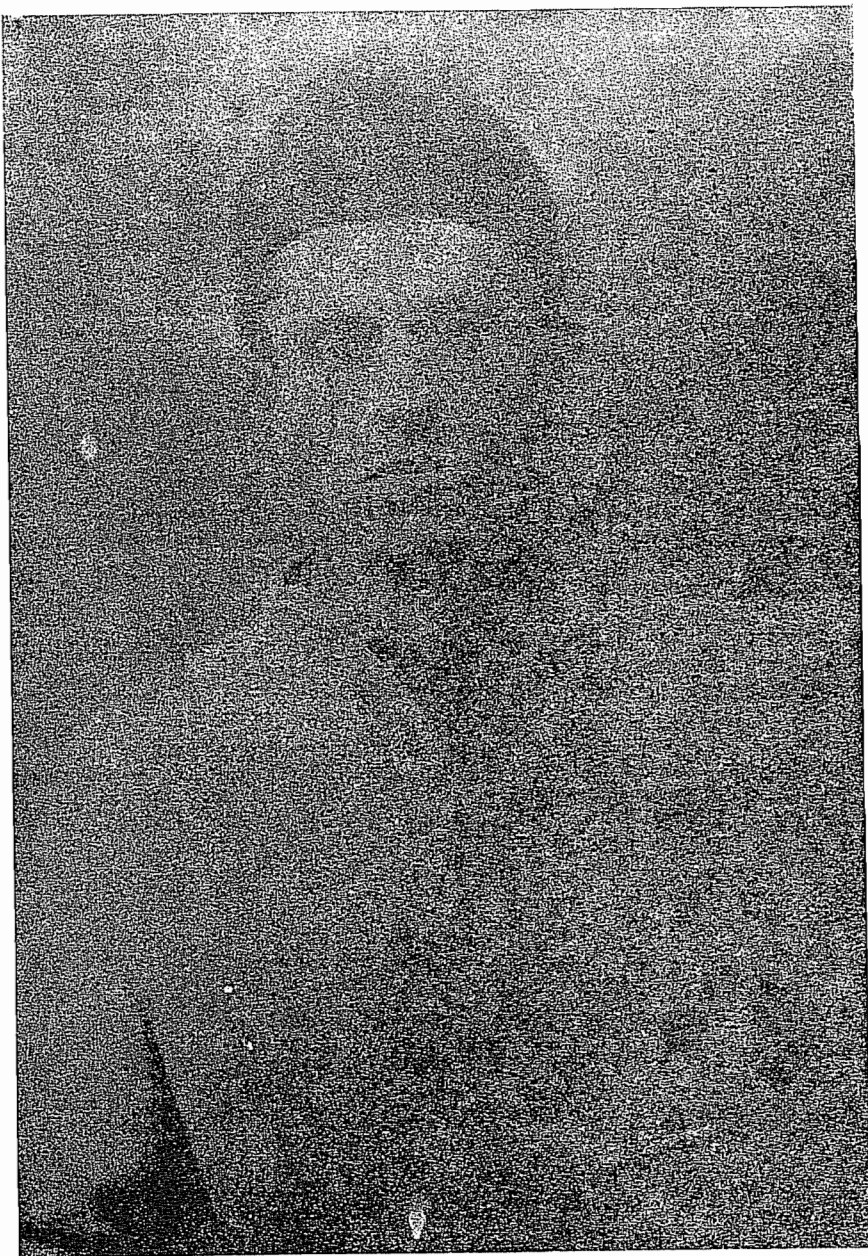
У годишњем извештају ФДБР за 1938. годину,²⁵⁵) поводом овог штрајка из 1938. године стоји, између осталог, да су нереди у раду предузећа изазвани „... од стране агитатора који су систематски и моћно подржавани... Наше службе имале су да издрже тотални прекид своје активности од 25. августа до 20. септембра 1938. године... Треба подвући нарочито да је организација Југорас имала привилегију да врши у току овог другог периода агитацију са чисто државним подупирањем, повлачећи за собом видљив недостатак ауторитета локалних администрација. То је нови чинилац доста озбиљног карактера за будућност. Напомињемо једнако да је спор практично завршен враћањем на посао педесетак радника и повећањем од два динара дневно, почев од 21. септембра требало је закључити споразум... повећањем од два динара за зидање радничких станова, помоћ од милион динара за оснивање снабдевне радничке задруге, додељивање годишњег одмора радницима који су имали више од две године рада у Компанији, према томе када ће се убацити у колективни уговор“.

ФДБР очито више није могао рачунати на слепо послушност локалних власти. То је био нов моменат, домаћа буржоазија је тражила нов удео у подели добити.²⁵⁶)

КПЈ и раднички покрет у Бору и околини у годинама уочи II светског рата

Догађаји у Бору 1935. и 1938. године снажни покрети незадовољних радника и сељака који су дубоко потресли и наизглед неосвојиву капиталистичку тврђаву, Француско друштво Борских рудника, имали су, не мали, одјек на збивања и у осталим деловима Тимочке крајине. У суседној Боговини, 350 рудара, после штрајка из 1934. године, ступају почетком маја 1936. у нови штрајк.

Опет су повод неисплаћене, а зарађене наднице. Овог пута реч је о 3,5 дужна месеца и суми од око 400 000 динара. Али, боговин-

Добривоје Радосављевић Боби (снимак са робије)

ски рудари, без своје борбене синдикалне организације, наговарани да наставе рад и од месних власти, и од опортунистичких радничких организација, брзо обустављају штрајк. (Успели су да добију исплату само за 1 месец, и хрпу обећања.²⁵⁷) Још један покушај да организују штрајк учинили су рудари Боговине 1940. године, на иницијативу комуниста из оближњег села Подгорца, одакле су били и многи боговински радници. Овај покушај онемогућен је у самом зачетку.²⁵⁸)

Штрајкови и тарифни покрети пред II светски рат у Тимочкој крајини појављују се 1937. у Зајечару код опанчарских, столарских и кројачких радника. У Зајечару столарски радници 1938. воде борбу за побољшање тарифа, која резултира склапањем такозваног колективног уговора са послодавцима. Опанчарски радници Зајечара 1938. године ступају у готово једномесечни штрајк, подржан од већег броја радника. Опанчарски радници Књажевца, уз подршку УРС-а, штрајкују 1937. године.²⁵⁹)

Године 1938. избија штрајк рудара у руднику Добра срећа код Књажевца. И овде су услови рада били врло тешки, примања радника мала и нередовна. Штрајк је избио почетком јуна 1938, а организација Уједињених радничких синдиката — УРС, која је постојала у Доброј Срећи, била је у центру ове штрајкачке акције. Рад су прекинули сви радници, њих близу 700, и средином јуна 1938. власник рудника био је приморан да исплати заостале зараде. Тиме је штрајк окончан.²⁶⁰) Исте године, 1938, и у руднику пирита Мајданпек, 28. августа, рудари обустављају рад, захтевајући исплату аконтација за већ обављени посао, повећање наднице и осмочасовно радно време. У Мајданпеку су услови рада били посебно тешки за нестручне раднике, наднице мизерне, станови сасвим лоши. И овде је 1938. постојала организација УРС-а, али је управа предузећа помагала разбијачку делатност ОРС-а, Југораса, такође. Тако је, у току штрајка, акцију преузео Југорас (коме је ово била прилика да придобије део радника). Управа предузећа повећала је наднице за по 3—5 динара и склопила колективни уговор са радницима, у коме је прецизирано осмочасовно радно време. После једномесечног штрајка рудари Мајданпека су 28. септембра 1938. наставили рад.²⁶¹)

Село је у Тимочкој крајини у деценији уочи II светског рата било у посебно неповољном положају. Сељачки дугови су расли, пољопривредни производи тешко су се продавали, саобраћајне везе биле су слабе. Због свега тога, и због снажног покрета у радничким масама које су добрим делом долазиле са осиромашеног села, оно је стално било резерва револуционарног покрета и у овом крају.²⁶²) Средином тридесетих година КПЈ у Тимочкој крајини поново реорганизује своје редове, стварају се нове организације КПЈ. На основу тог новог рада могла је у октобру 1940. да се у Зајечару одржи Окружна партијска конференција, на којој је, поред осталог, изабран и Окружни комитет КПЈ. Средином 1941. у Зајечарском округу било је укупно око 90 чланова КПЈ и близу 300 чланова СКОЈ-а, постојала су и два среска комитета КПЈ, у Књажевцу и Неготину. Уз помоћ синдиката, разних студентских организација, Омладинске секције Удружења Тимочана и Крајинаца, затим Задружне омладине и других форми рада, комунисти у Тимочкој крајини су у годинама уочи II

светског рата створили широк круг симпатизера и сарадника, остварили су знатан утицај на масе народа, пуно већи него што би се то могло закључити само из цифара о броју комуниста.²⁶³) Тај продор КПЈ у овом крају био је, пре свега, одраз нових прилика у КПЈ у целој земљи, после стварања новог ЦК КПЈ, 1937 — 1938, са Јосипом Брозом Титом као генералним секретаром.

У времену до 1939, када је у овом крају створено окружно руководство КПЈ (чинили су га само секретар Филип Кљајић и секретар СКОЈ-а Љуба Нешић), Покрајински комитет КПЈ за Србију је у овај крај слао поједине активисте да помогну партијски рад: Петра Стамболића и Благоја Нешковића (1936. године), Крсту Попивоцу (1937), затим Спасенију Бабовић и друге.²⁶⁴)

Рад је оживео још у лето 1937. У Зајечар је стижао партијски материјал, на пример са VII конгреса Коминтерне, часописи „Пролетер“ и „Класна борба“.²⁶⁵) Партијски радник Станислав Сремчевић је, такође, једно време, 1939—1940, деловао у Бору, као и у окружном центру, у Зајечару, односно у Вршкој Чуки, где се запослио. У целом округу почеле су да се стварају нове организације КПЈ, или њена упоришта: у Књажевцу (5 чланова — 1939, 10 чланова — 1940, године²⁶⁶), на Ртњу,²⁶⁷) у Неготину,²⁶⁸) Салашу,²⁶⁹) Злоту,²⁷⁰) Подгорцу²⁷¹) и другим местима.

У јесен, 1939, у Тимочку крајину долази и ондашњи секретар Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију Александар Ранковић, са чланом ПК Ђуром Стругаром. У његовој изјави о овом доласку стоји:²⁷²) „Било је то у јесен 1939. године, када смо ја и покојни друг Ђуро Стругар кренули тамо. Били су кишни и блатњави дани. Ја сам већ тада живео илегално, што је у неку руку и олакшавало и отежавало партијски рад и кретање. У то време наша Партија је посвећивала нарочиту пажњу рударским насељима и другим радничким центрима. Не мала пажња поклоњена је и селу, јер је КПЈ у тим годинама организационо слабо стајала на селу. Из тих и многих других разлога, један од основних задатака био је: обновити терором разбијене партијске организације, створити нове и упорно радити на њиховом учвршћивању и јачању. Једном речју, пронаћи и повезати с Партијом сваког комунисту, сваког Партији блиског човека. Таквих је у тимочком крају било доста. Људи су тада већ стекли поверење у нашу Партију и хтели су да се активизирају у новим условима њеног рада, само је требало уложити напоре да се до њих дође. Сећам се да смо тада били у неколико места: Подгорцу, руднику Боговини, у Злоту, Рготини и Зајечару. У коферу са дуплим дном понели смо из Београда све најактуелније и заостале партијске материјале. Да смо се строго придржавали правила конспирације ми то, као партијски функционери, нисмо смели учинити. Али предузели смо на себе сву одговорност, желећи да упростоимо процедуру око пребацивања партијске штампе и директива у тај крај. Ђуро је био диван друг. У шали смо говорили да, ако све добро прође онда никоме из руководства нећемо признати да смо прекршили конспирацију. Ако нас полиција ухвати, онда по оној народној: „Куд иде јуне, нек иде и уже...“

Ранковић и Стругар сишли су на железничкој станици у Сум-

раковцу, између Бољевца и Зајечара, чезама су пребачени до појате Јована Пауновића — Згијана из Подгорца (оног истог који је јануара — фебруара 1929. године хапшен на Ртњу због растурања летака после увођења диктатуре), где је и одржан партијски састанак. Овај састанак, који је трајао три сата, одржан је у присуству Ранковића, Стругара, Љубе Нешића (секретара окружне организације СКОЈ-а), затим старих комуниста Петра и Јована Радовановића, Јована Добрића и Павла Гуњића из Злота. Из цитираних сећања Александра Ранковића карактеристична је оцена о напорима ПК КПЈ за Србију за поновни продор у рударске басене, а Тимочка крајина је један од највећих таквих региона у Србији. Такође пада у очи и став о кризи Партије за село, а ако је то био ко заслужио, онда је то заслужио село Злот које је већ деценијама одржавало најбоље револуционарне традиције.²⁷³)

Фебруара 1940. у крај између Бора и Бољевца долази ондашњи члан ПК КПЈ за Србију Светозар Вукмановић, који је имао задатак од ПК „да обиђе руднике око Зајечара“. Очигледно се радило о наставку акције ПК КПЈ за Србију да се створе, или ојачају партијске организације у рудницима Србије, дакле, и овог краја.²⁷⁴)

Крајем 1940. октобра месеца у Зајечару је у присуству члана ПК КПЈ за Србију Спасеније Бабовић одржана Окружна партијска конференција.²⁷⁵) Јуна 1940. на партијски рад у Зајечарски округ (за секретара ОК КПЈ) послат је из Београда Добривоје Радосављевић. (Филип Кљајић, дотадашњи секретар ОК, био је почетком 1940. ухапшен са илегалним материјалом, на броду, код Доњег Милановца.)²⁷⁶) Ова окружна конференција у Зајечару имала је следећи ток:²⁷⁷) Ујутро, једне суботе негде у првој половини октобра, у стану члана КП, радника из Зајечара, Светозара Лазића, у присуству 10—12 делегата почела је конференција КПЈ за округ зајечарски. Присутни су били Спасенија Бабовић, члан ПК КПЈ за Србију, Добривоје Радосављевић, Љуба Нешић, Јеремија Илић, Јанко Симеоновић, Светозар Лазић (сви из Зајечара), Димитрије Тодоровић и Љуба Радуловић (из Књажевца), Кокан (из Неготина), Јован Радовановић, Јован Мускаловић и Јован Добрић²⁷⁸) (из Злота), Павле Џујић (из Подгорца) и Васа Дреџан (из Бора, његово присуству није сигурно утврђено.) Добривоје Радосављевић је, представивши Спасенију Бабовић као делегата ПК КПЈ за Србију, отворио конференцију и њом руководио. Реч је била о актуелним задацима комуниста у Тимочној крајини, затим о оформљењу партијске организације у целом округу као и о избору делегата за V земаљску конференцију КПЈ. У ово време у Зајечарском округу било је већ око 70 чланова КП и двадесетак кандидата за члана КП. Посебно је проучена резолуција са VI земаљске конференције СКОЈ-а, одржане септембра 1940. у Загребу. (Ову резолуцију је донела Спасенија Бабовић.) Окружна конференција трајала је цело пре подне, а делегати су затим заједнички ручали у стану Светозара Лазића, где је конференција илегално и одржана. О именима изабраних чланова Окружног комитета није се на самој конференцији говорило. Због разлога конспиративности, какви су били тада уобичајени, речено је приближно: У ОК су изабрани два радника, један сељак, четири интелектуалаца...²⁷⁹) али се у главном знало о коме је реч.

(Према изјави Спасеније Бабовић, члана и делегата ПК КПЈ за Србију, на овој конференцији, могућно је да је било 10—12 делегата. Била је пуна соба.²⁸⁰)

На окружној конференцији КПЈ у Зајечару изабрани су и делегати овог краја за V земаљску конференцију КПЈ, која је одржана у Загребу крајем октобра 1940. године. Делегати су били Васа Дреџун, рудар из Бора и Добривоје Радосављевић, секретар ОК КПЈ. Долазак једног „аутентичног“ рудара на V земаљску конференцију КПЈ био је прави догађај. У то време КПЈ се тек борила за поновни продор „на село и у руднике“. Васа Дреџун је на V конференцији врло добро примљен од делегата. Сам Тито се, при крају Конференције, посебно поздравио са борским рударом — комунистом Дреџуном.²⁸¹)

Партијска организација у Борском руднику реорганизована је и поново постављена 1940. године. Секретар ове организације био је рударски радник Васа Дреџун, а чланови Чеда Вељковић, Љуба Костић и Душан Глигоријевић.²⁸²) У Бору је 1939—1940. године, и даље, владао ванредни режим: оно што је било дозвољено свуда, овде је забрањивано, плењено, а примаоци разних прогресивних, легалних листова, протеривани су из Бора, губили су посао. („Није се могло добити одобрење низакакав легални рад, у Бору“, каже у својим сећањима Добривоје Радосављевић. „Све оно што је било напредно у то време, већ легално... у Бору је било илегално...“) Но, КПЈ, и поред ванредних услова у Бору, стално је настојала да организационо продре и политички ојача свој утицај у овом рударском граду. Љуба Нешић, секретар ОК СКОЈ-а, успео је да створи поменуту партијску ћелију у Бору 1939. године. Идуће, 1940. године, ПК КПЈ је послао у Бор на партијски рад једног обућарског радника,²⁸³) а затим је и металац, већ искусни револуционар Лајош Ло дошао у Бор, но он није успео да овде остане дужи, више је деловао у осталим местима, Књажевцу и Зајечару. Слично је у Бору било и са радом партијског инструктора Станислава Сремчевића. Далеко се брже у Бору од 1939. године успевало на окупљању омладине. Када је у рударској несрећи у Бору погинуо Васа Дреџун (скупа са радницима Богосавом Крстићем и Добривојем Весићем), ОК КПЈ Зајечар је издао летак под насловом „Класно свесни радници Бора“, у коме се јавност упознаје са овом тешком несрећом. (Истовремено о овом случају излази и чланак у загребачком „Радничком тједнику“ као и „Гласу радног народа“ илегалном органу ПК КПЈ.)²⁸⁴) Полиција је, поводом изласка поменутог летка, у Бору ухапсиле Дреџунове другове Николу Вучковића, Јована Вучковића и Иву Лалића и после месец дана малтретирања протерала их из Бора.

За прилике какве су крајем 1940. и почетком 1941. владале у погонима Борског рудника, као и за прилике међу радницима, карактеристичан је допис из Бора објављен у загребачком „Радничком тједнику“, од 21. јануара 1941. године:²⁸⁵) „По радионицама, где је запослено неколико стотина радника, услови рада су врло тешки и нездрави. Радионице се не чисте мјесецима. Канте за воду су нечисти и зарђале. Нема довољно ормара за одијело. Вруће воде за прање и умивање, такођер, у многим радионицама нема. Због малог броја пећи принуђени смо да се смрзавамо. Псовке и понижавања од стране

Васа Дреџун, секретар партијске ћелије у Бору 1940. године (Музеј у Бору)

шефова врло су честа појава. Казне и глобе се свакодневно нижу на и онако мале наднице радника. Ако се алат поквари и при послу, слиједе грдне и глобе. Надзорници нагоне раднике да раде до изнемоглости. Па када се радник онеспособи и донесе увјерење лијечника за лакши посао, они му увјерење одбаце или униште, па га врате на стари посао. Мада је предвиђен годишњи допуст од 3 дана — нитко то не поштује. И око тога постоје разне подвале и изигравања радника. Све је то могуће само зато што ми радници нисмо сложни и јединствени па послодавци користе то и изигравају сва наша права. Наше наднице се крећу од 31 до 46 динара, што на овој страшној скупоћи, која нарочито влада у Бору, не стиже ни за најнужније потребе, тако да несташица и све већа биједи владају по нашим хладним и сиромашним становима. Али поред свега тога све је већи број нас радника који увиђамо да је последице вријеме, да сложено иступимо у одбрану својих живота и својих права“.

Скојевски рад у Бору, организован око „језгра“, чији је секретар био студент Душан Глигоријевић, почео је у 1940. и 1941. години снажно да се развија. Ширена је марксистичка литература, радничка штампа, „Раднички тједник“²⁸⁶) напредна белетристика, растурали су по свим погонима предузећа леци који су стизали преко ОК КПЈ, поводом актуелних политичких догађаја и акција КПЈ у земљи. У раду СКОЈ-а у Бору окупили су се његови чланови: Чедо Вељковић, Карло Жанић, Јован Бловановић, Јосип Марјанушић (сви као чланови „језгра“ чији је секретар Д. Глигоријевић), затим Радомир Јовановић, Михаило Туртић, Тома Миловановић, Бора Савић, Милан Милојковић, Милорад Гогић, Милан Савић, Живота Живановић, Љуба Урбановић, Миле Милутиновић, Љуба Којадиновић, Јосиф Шалковић, Буби Тереглавчич, Душан Цветковић, Миле Сајевић, Душан Милета, Љубиша Афричић, Сима Миљивојевић, Љуба Миловановић и други млади радници.

Сећање борских скојеваца из овог времена указују на темељан прилаз овом новом раду КП у Бору, с обзиром на лоша дотадашња искуства, брзе „провале“ у организацију, протеривања и хапшења активиста. Припреме су сада биле дуже, а када је већ створена масовнија омладинска организација, хапшења више нису могла имати ефекат као раније.²⁸⁷) Сваки члан скојевског језгра стварао је у реону, радионици где ради, скојевски актив. На тај начин је створена организација СКОЈ-а међу машинцима, код рудара, у стамбеној колонији. СКОЈ је брзо продирао међу омладину, расположење младих радника за револуционарну акцију било је повољно. Неке читалачке групе су се, пред крај 1940. и почетком 1941, уствари претвориле у активне СКОЈ-а, тако да је доста брзо створено десетак скојевских актива. У пролеће 1941. СКОЈ је организовао масовне излете радничке омладине (и по 200 омладинаца) у околини Бора, политички рад КП је постајао шири па и јавнији, загребачки „Раднички тједник“ продавао се, као напредни лист, до 100 примерака у Бору, омладина је издавала и своје летке, ширила радничку литературу. Ширина организованог покрета међу радницима када је била очигледна. Уласком Немаца у Бор, рад КПЈ и СКОЈ-а није малаксао. Напротив, после краће збуњености (Немци су водили енергичну истрагу о околностима

рушења важних рудничких постројења, обављених од стране југословенске војске пред њено повлачење, и уз помоћ цивила), већ у мају и јуну 1941. СКОЈ ствара ударне групе, десетине и водове, скупља се оружје, обилазе околна села, врше припреме за оружани устанак.²⁸⁸)

У покушају да се оцени развој радничког покрета и утицаја КПЈ у Бору 1939. и 1940, тим одлучним годинама револуционарних збивања на крају периода између два рата, могла би се изрећи и критичка оцена да радничке масе, тако покренуте 1935. и 1938, сада, и поред организационог постојања и акција КПЈ и СКОЈ-а у Бору, нису имале нарочито већу иницијативу за нову, ширу борбу. Али би се исто тако морало рећи да нека дотле важећа мерила о снази покрета радника нису више могла опстати. Нове прилике су утицале на нове форме рада, из њих су произилазили и садржајно нови резултати. Нови курс КПЈ ка расплету постојеће друштвено-политичке кризе у земљи, потенциране и опасношћу од иностране окупације, одражавао се и у овом крају и кроз стварање нове, акционо способније организације КПЈ и СКОЈ-а, кадре да води радне људи у ефикасну политичку борбу. Посебно у Србији постао је интензиван тај нови курс КПЈ, партијски кадрови у пракси су спроводили ту нову линију. То је био случај и у Тимочкој крајини, посебно у Бору. КПЈ, махом илегална, из двадесетогодишњег периода излазила је шире на отворену политичку сцену. Наилазило је време у коме је кроз практични рад и акције ваљало крунисати мукотрпни вишегодишњи период борбе, често анонимне, некад и у сенци покрета маса, проткане поразима и успесима. Тако је управо било у Бору и околини, са свим изнетим специфичностима.

Априлски рат 1941, окупација и пропаст старе Југославије, означили су крај ове две деценије радничког покрета у Бору и околини. Починjali су сасвим нови услови живота, рада и борбе, сада у околностима окупиране земље. Примичао се револуционарни обрачун у коме је први и најважнији задатак КПЈ био остварење основног интереса читавог народа: оружана борба против окупатора и његових домаћих слугу. Том новом задатку брзо су се прилагодили и партијске организације у Тимочкој крајини, посебно организације КП и СКОЈ-а у Бору. Из Бора, јула 1941, одлази прва група комуниста, чинећи, скупа са борцима из Злота у половину првог састава Бољевачког партизанског одреда (22 борца), формираног 28. јула 1941. године код села Подгорца и Злота.²⁸⁹) Дакле, управо у крају где су се револуционарне традиције базирале на дугогодишњем раду још Српске социјалдемократске партије, а затим на раду легалне, а највећим делом илегалне КПЈ и класних синдиката, који су у овом крају имали свој континуиран рад, борбу, толике успехе и поразе.

Време од 1919. до 1941. године је у анализима радничког покрета Бора и околине остало забележено као део нераздвојне историје народа овог краја, утемељеној на годинама које су претходиле, обогаћеној револуционарним збивањима две међуратне деценије, историје која је непосредно увела све наше народе, радничку класу посебно, у епоху оружане револуције и социјалистичке изградње.

НАПОМЕНЕ

Др С. Кесић: Раднички покрет у Бору и околини до 1918. године

- 1) Никола Вучо, „Привредна историја Србије од првог светског рата“, Београд 1955, стр. 23—24, 35, 87—91.
- 2) О Рударском закону из 1866. види опширније: др Даница Милић: „Рударски закон из 1866. године и стање у рудницима у другој половини XIX века“, „Штрајкови рудара Србије“, Београд, 1967, стр. 29—63.
- 3) Ево само неколико таквих друштава: „Друштво подгорских рудника — за експлоатацију бакра у Подгори и на Сувобору“, „Друштво подринских рудника основано 1871. године“, „Књажевачко рударско друштво“ и др.
- 4) У ово време отворени су следећи рудници: Подвис, Добра Срећа — 1884, Јелашница — 1882, Сисевац-Врчић — 1883, Нови Краљевац — 1883, Алексинац — 1885, Кленовник — 1886, Јеклов рудник, Петровац — 1886, Добрански рудници — 1888 и Бијевац-Моравац — 1896. др Даница Милић: „Рударски закон из 1866. године и стање у рудницима у другој половини XIX века“, „Штрајкови рудара Србије“, Београд 1967, 34.
- 5) Гржиште радне снаге било је преплављено пропалим занатлијама и селацима, који су због презадужености остали без имања и ситним трговцима, који нису могли издржати конкуренцију.
- 6) Драгиша Лапчевић: „Положај рударских радника у Србији“, Београд, 1905, 5.
- 7) Драгиша Лапчевић: „Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији“, Београд 1928, 193.
- 8) Исто, 198.
- 9) „Радничке новине“, 8, 17. јануар 1908.
- 10) Исто, 3, 7. јануар 1906
- 11) Исто, 24, 20. јун 1906.
- 12) Исто, 100, 19. август 1906.
- 13) Бојкогован је Станоје Лападатовић, столарски послодавац.
- 14) „Синдикални покрет у Србији 1903—19“, I, 3, 90. (У даљем тексту: СПУС).
- 15) „Радничке новине“, 149, 16. децембар 1906.
- 16) Такав један збор одржан је у кући Јанка Димитријевића.
- 17) Ради се о рудницима: Јохану Планки, Лазару и Станоју Костићу. „Радничке новине“, 153, 31. децембар 1906.
- 18) У управу су ушли: Борбе Илић, председник, Јозеф Плесц, секретар Јохан Паланка, благајник, Станоје Илић и Лазар Костић, чланови. Надзорни одбор: Цветко Илић и Станоје Миљковић. „Радничке новине“ 153, 31. децембар 1906.
- 19) „Радничке новине“, 2, 4. јануар 1907.
- 20) Тарифа је поред осталог утврдила и следеће: 1. да дирекција не сме рударским и фабричким радницима ограничавати право организовања у стручне синдикалне организације;

2. да сви радници могу слободно набављати и читати „Радничке новине“;
3) да председник и секретар организације пуноважно представљају и заступају све раднике пред дирекцијом;
4. да Првог маја (празник рада) неће радити ни фабрике, ни рудник. — „Радничке новине“, 6, 13. јануар 1907.
- 21) У нову управу изабрани су следећи радници: Милан Костић — председник, Павле Борбевић — секретар, Милан Војиновић — благајник, Светислав Радовановић и Франц Мерчић, чланови, Никола Рашић и Милан Воиновић — надзорници. „Радничке новине“, 22, 20. фебруар 1907.
- 22) Један такав одговор потписао је Јован Машталир са још петорицом радника.
23) „Радничке новине“, 67, 7. јун 1907.
24) Исто, 78, 5. јул 1907.
25) Исто, 84, 19. јул 1907.
- 26) Рањени су зидарски радници: Војин Николић, Стојан Илић, Александар Илић, Адам Стаменковић, зидар и стражар фабрике. „Радничке новине“, 79, 7. јул 1907.
27) Исто, 94, 11. август 1907.
28) „Синдикални покрет у Србији“, I, 4, 441.
29) „Радничке новине“, 99, 23. август 1907.
30) Овом приликом били су затворени на три дана: Станоје Миљковић, Јован Јанковић, Марјан Петкан и Паун Станимировић.
31) Другу групу сачињавали су радници: Борбе Илић, Михаило Радивојевић, Спаса Стаменковић и Видак Чираковић.
32) „Радничке новине“, 105, 6. септембар 1907.
33) Исто, 107, 9. септембар 1907.
34) „Синдикални покрет“ I, 4, 446. Извештај благајне Савеза рударских радника за целу 1907. годину.
35) Исто, I, 4, 435.
36) „Радничке новине“, 154, 29. децембар 1907.
37) Архив радничког покрета у Београду. М9.697/3. Илија Милкић: „Сећања“, 28.
38) О том догађају Илија Милкић пише следеће: „Наравна ствар, власт је о томе била обавештена и кад сам са Лапчевићем стигао у Бор и преко једног платоа упутили смо се у тзв. крај радничке колоније. Из краја где се та колонија налазила на платоу су изведени одреди војске са напереним пушкама и претњом да се одмах склонимо, јер ће иначе пуцати. Ту је један официр руководио, од кога сам ја касније сазнао, после неколико година у Београду да је он имао задатак да без икакве опомене пуца на нас и употреби оружје... Он то није учинио и касније је био кажњен.“ ... Исто, стр. 30.
39) „СПУС“, I, 4, 441.
40) „Радничке новине“, 85, 19. јул 1908.
41) Милан Поповић: „Историјски преглед развоја социјалистичког покрета у Злоту“, Зајечар 1956, 9—10.
42) Оснивачи читаонице били су: Петар Радовановић, Паун Јонић, Павле Балаш и Милан Поповић.
43) Милан Поповић, н. с. 11.
44) ИА Зајечар: Социјалдемократски покрет — варије.
45) Архив Србије: Српска социјалдемократска партија, 58. (у даљем тексту: АС, ССАП).
46) „Радничке новине“, 60, 23. V 1909. Дискусија П. Радовановића на VII конгресу ССАП.
47) ИА Зајечар: Социјалдемократски покрет — варије. Злотска социјалистичка читаоница и привремена месна партијска управа главној управи ССАП. Честитка за VII конгрес. Злот 14. маја 1909.
48) АС, ССАП, 64, Извештај Злотске социјалистичке читаонице са привременом месном партијском управом Главној партијској управи ССАП. Злот, 28. маја 1909.
49) ИА Зајечар: Социјалдемократски покрет — варије, Статистички преглед, одговор Месне организације САС за Злот о стању организације на дан 31. XII 1909.
- 50) Исто.
51) АС, ССАП, 88. Извештај партијске организације из Злота — Главној управи ССАП. Злот, 13. јула 1910. „Радничке новине“, 86, 20. јул 1910.
52) „Радничке новине“, 64, 29. мај 1910.
53) АС, ССАП, 88.
54) „Радничке новине“ 75, 24. јун 1910.
55) ИА Зајечар: Социјалдемократски покрет — варије. Управа Савеза рударских радника — Управи социјалдемократске организације у Злоту, Београд, 23. септембар 1910.
56) ССАП — Социјалистичкој организацији Злот, Београд, 13. јул 1911.
57) Исто, Писмо ГРСС Милану Поповићу.
58) Исто, Писмо Д. Туцовића Милану Поповићу, Београд, 10. мај 1910.
59) 22. јула створена партијска организација: председник — Петар Радовановић, секретар — Павле Милошевић, абацијски радник, благајник — Павле Балаш, рударски радник, „Радничке новине“, 177, 31. јул 1912.
50) Изабрана је управа партијске организације: председник — Петар Радовановић, секретар — Милан Поповић, благајник — Павле Балаш; чланови: Благоје Алексић, Илија Трајкановић; контрола: Илија Степановић и Стеван Јовановић. „Радничке новине“, 170, 21. август 1913.
61) ИА КПЈ, III, Бгд. 1950. 148.
62) СПУС, I, 4, 481.
63) „Радничке новине“, 54, 9. маја 1909.
64) Драгиша Лапчевић: „Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији“, Бгд. 1928, 194.
65) „Радничке новине“, 78, 4. јул 1909.
66) Исто, 132, 7. новембра 1909.
67) Драгиша Лапчевић: „Положај рударских радника у Србији“, 21.
68) Паун Николић је имао надницу 4 дин. и по правилма њему је припадала помоћ од 2 дин. Међутим, издавано му је 0,70 дин. За 15 дана боловања оштетили су га за 19,50 дин. Сличан је случај и са Јованом Јаношевићем, који је због опекотина добио боловање 15 дана и помоћ 0,70 дин. дневно, ма да му, пошто је имао надницу 2,70 дин. припада 1,35 дин. И он је оштећен за 9,75 дин. „Радничке новине“, 135, 14. новембра 1909.
69) Исто, 135, 14. новембра 1909.
70) Исто, 141, 29. новембра 1909.
71) Исто, 146, 10. децембра 1909.
72) Исто, 84, 15. јула 1910.
73) Исто, 115, 17. маја 1914.
74) Извештај Радничке коморе за 1912—1913. годину. Београд 1914, 52.
75) Исто, 66—67.
76) СПУС, I, 4, 443—444.
77) „Радничке новине“, 141, 1. јул 1911.
78) Исто, 64, 15. март 1912.
79) Исто, 52, 1. мај 1908.
80) Исто, 63, 15. март 1912.
81) Исто, 54, 5. март 1912.
82) Исто, 44, 22. фебруар 1912.
83) Исто, 64, 16. март 1912.
84) Исто, 157, 7. јул 1912.
85) Драгиша Лапчевић: „За рударе!“, говор у Народној скупштини, Бгд. 1914, 18.
86) У одбор су ушли следећи радници: Марко Лазић — димничар, Илија Вучковић — обућарски радник, Станоје Степановић — терзијски радник, Никола Рангелов — кројачки радник, „Радничке новине“, 91, 20. мај 1913.
87) Драгиша Лапчевић: „За рударе!“ Говор у Народној скупштини. Београд, 1914, 18.
88) „Радничке новине“, 249, 22. новембра 1913.
89) Д. Лапчевић: „За рударе!“, 19.
90) „Радничке новине“, 142, 19. јун 1914.
91) Исто, 249, 22. новембар 1913.

- 92) Одбор: Петар Михаиловић — председник, Паун Маргитановић — секретар, Илија Степановић — благајник; чланови одбора: Илија Биров и Јован Т. Карабаш; контрола: Стеван Јовановић и Јован Р. Фрфољан. „Радничке новине“, 1, 1. јануар 1914.
- 93) Исто, 137, 13. јун 1914.
- 94) Исто, 18, 21. јун 1914.
- 95) Исто, 91, 19. априла 1914.
- 96) Исто, 138, 15. јун 1914.
- 97) Подаци за табелу су узети из Извештаја радничке коморе 1911. Београд 1912. стр. 30; 1914—1920, Београд 1920. стр. 47, затим др Даница Милић: Страни капитал у рударству Србије до 1918“, Београд 1970, 301.
- 98) Из Извештаја Радничке коморе за 1912—1913. годину, Београд 1914, стр. 6.

С. Босиљчић: Бор и раднички покрет 1919—1941. године

- 1) Рукопис је припремљен за штампу 1972. године када је аутор завршио са истраживањем на овој теми.
- 2) Светислав Миленковић: „Развитак“, 1, 1957, Зајечар — Неготин.
- 3) Др Петар Милосављевић: „Развитак“ 1, 1964, Зајечар, и („Петар Радовановић“, 1968. Зајечар — Бор.
- 4) Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), СРПЈ (к), којој су на Конгресу Уједињења 20—23. априла 1919. приступиле готово све радничке партије у позиву од 11. новембра 1919. истиче: „Нека не остане ни најзабаченије село у коме се неће чути социјалистичка и комунистичка реч...“
- 5) Предаратни истакнути активиста ССДП Илија Милкић, из Звездана крај Зајечара (1884 — 1968), један од организатора бројних овадшњих радничких акција до 1912. г, за време I светског рата у Швајцарској је упознао Владимира Илича — Лењина. Он је 1918. прешао у Москву, где ради на формирању „Совјета југословенских радничких и сељачких депутата“, а на оснивачком Конгресу Лењинове III интернационале, изабран је за члана Егзекутиве коминтерне. Илија Милкић је на Конгресу уједињења (априла 1919) званично одређен за делегата СРПЈ (к) у Комунистичку интернационалу („Српска социјал-демократска партија“. 1965. Београд.
- 6) Раде Панајотовић: „Тимок“, 28, 1959, н. д. Зајечар; др Петар Милосављевић: наведена дела, (н. д.).
- 7) Др Петар Милосављевић н. д.; др Милан Миленковић: Синдикални „покрет у Србији 1918 — 1920“ 1971, Београд.
- 8) „Штрајкови рудара Србије“, Предговор — Добривоје Радосављевић, 1967. Београд.
- 9) Др Петар Милосављевић: н. д.
- 10) Јакша Динић: „Развитак“, 1, 1961, Зајечар.
- 11) „Радничке новине“, 76. 1920, Београд.
- 12) „Радничке новине“, 226, 1920, Београд.
- 13) Др Милан Миленковић: н. д.
- 14) „Радничке новине“, 177, 1919, Београд.
- 15) Раде Панајотовић: „Развитак“, 2, 1962, Зајечар; др Петар Милосављевић: „Развитак“, 3, 1964, Зајечар, Борбе Стаменковић: „Тимочки железничари 1918 — 1945“, 1966, Ниш. У Зајечару је крајем септембра 1919. одржан Оснивачки конгрес саобраћајних радника Југославије. Ваља уочити да је, уз Конгрес рударских радника од марта 1919, Зајечар тада место одржавања још једног синдикалног конгреса.
- 16) Неки савременици зато овај покрет тимочких железничара називају „Зајечарском комуном“, а београдска „Политика“ донела је доста исцрпан чланак под насловом „Бољшевици на Тимоку“. („Политика“, 30. I 1920. Београд)

- 17) Оригинал плаката је у Архиву града Ниша.
- 18) Министарски савет је оквалификовао акт тимочких штрајкача као „узимање државне имовине — железнице у своје руке“. После учешћа у овим штрајковима Пододбор железничара у Зајечару констатује у свом извештају од септембра 1920. „да је организација издржала све ударце до сада...“, као и да је спремна „... да поведе непомирљиву класну борбу до коначне победе“. (Мр Милица Миленковић: н. д.)
- 19) Борбе Стаменковић: н. д.
- 20) Комунисти су у Књажевцу у коалицији са демократима победили на изборима, такође у још пет села у Тимоку. „Упознајмо наш завичај“, Зајечар 1961.
- 21) У Неготину су изабрана 4 одборника-комуниста. Комунистички одборници у Књажевцу били су Стеван Лазаревић, Маринко Павковић, Сретен Марковић, Воја Марковић, Мица Златковић, Стојан Петровић, Света Ђирковић и Велимир Милојковић (С. Миленковић: „Развитак“ 1, 1957, Зајечар — Неготин).
- 22) Раде Панајотовић: „Развитак“, 2, 1971, Зајечар. Поређ Михаила Тодоровића, носиоца листе, на листи су били и кандидат Петар Радовановић, рудар из Злата, Сретен Марковић, радник из Књажевца, Видоје Милојић, земљорадник из Орепча.
- 23) „Тимок“, 46—47, 1959, Зајечар; Светислав Првановић: „Развитак“, 2, 1963, Зајечар. Миленко Стојановић — Крста Стојковић: „Развитак радничког покрета у Зајечару“ (Историјски архив Зајечар, М. Г. Зајечар); „Избори за Уставотворну скупштину“, 1921, Београд.
- 24) Мирослав Николић: чланак у књизи „Штрајкови рудара Србије“, 1967, Београд. Француски власници су омак по ослобођењу извршили претрес радничких станова, бичујући, грећи рударе да су „опљачкали француску имовину“, иако су баш радници сами организовали чување рудника до доласка француских и српских трупа.
- 25) Др Петар Милосављевић: „Развитак“, 1964, Зајечар. Цене су износиле:

1 кгр брашна пшеничног
1 кгр брашна кукурузног
1 кгр масти
1 кгр пиринча
1 кгр кромпира
1 кгр соли
1 кгр сапуна
1 кола дрва
1 пар цигела

	пре рата	после рата
1 кгр брашна пшеничног	0,20 дин.	1 дин.
1 кгр брашна кукурузног	0,15 дин.	0,80 дин.
1 кгр масти	1,20 дин.	14 дин.
1 кгр пиринча	0,70 дин.	8 дин.
1 кгр кромпира	0,10 дин.	1 дин.
1 кгр соли	0,30 дин.	3,50 дин.
1 кгр сапуна	1 дин.	10 дин.
1 кола дрва	10 дин.	50 дин.
1 пар цигела	24 дин.	200 дин.

У исто време наднице су у Бору износиле:

	пре рата	после рата
рудар I класе	6 дин.	7 дин.
рудар II класе	4 дин.	4,5 дин.
рудар III класе	3,5 дин.	4 дин.
површински радник	2,5 дин.	3 дин.

Ваља знати да су већину радника у Бору чинили они најмање плаћени, са површинских рударских радова.

- 26) „... Полиција протезира само оне (у Бору — прим. С. Ђ.) који тргују радничким животима... (радници) ће бити принуђени да себе заштите сами, како знају и умеју“ („Радничке новине“ 72, 1919, Београд).
- 27) „Радничке новине“, 143, 1919, Београд.
- 28) Народни музеј Бор, Арх. грађа; Сећање Милорада Стеленовића; С. Босиљчић: „Бор 1903—1953.“ (чланак). 1954, Бор; „Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941“, 1959, Београд. Из разговора који је 13. маја 1972. овај аутор обавио у Зајечару са Љубом Вучковићем дошао се до ових података: Љ. Вучковић (1893, Зајечар, дошао је у Бор новембра 1912, (затим је био у рату и заробљеништву) где се запослио као машинбравар у јамн. Тада је њега и другове (крај 1919) обишао Петар Радовановић (познавао га је од 1912. из рада ССАП) и саопштио им да „почну са организацијом“. Љ. В. није сигуран да ли је то била СРПЈ (к), или Синдикат. Овај аутор сматра да је вероватније реч о СРПЈ (к), било је најме укупно двадесетак

организованих, а синдикат, је према досада изнетом, формиран половином 1919. Чињеница да им је П. Радовановић једном приликом говорио и о утисцима са Вуковарског конгреса КПЈ, такође говори у прилог тезе да је реч о партијској организацији. Но остаје и могућност да је то реорганизовани синдикат (поготову што Љ. В. лично пре мисли да је то био Синдикат“, а могућно је да су том приликом исти људи били и у руковођству обе организације. Љ. В. се сећа да их је 1920. П. Р. обишао још 1 — 2 пута, да су се састајали у приватном стану, председник је био он (Љ. Вучковић), секретар, бравар на јамским пумпама Андра Гашпаревић. У тој организованој групи били су још Димитрије Мунђан, јамски бравар, Никола Панић, ковач, његов син Благоје Панић, бравар (у њиховом стану су одржавани састанци), Стева Фајлер, рудар, Мика Стефановић (или Стојановић) бравар, Драги Каркољан, електричар (наводно најборбенији у групи, брат жене Љ. Вучковића), затим Ивица Марковић, Александар Гуран и неки Сава, бравар из Бор-села („био увек уз П. Радовановића, у свим акцијама“). Такође је близак био и рудар Паун Междиновић — Междина.

29) „Радничке новине“, 143, 1919, Београд.

30) „Радничке новине“, 143, 1919, Београд.

31) Исто. Наднице рудара износиле су од 3—6 динара, металаца од 3—7 динара, док је женска радна снага добијала 2 динара (радно време износило је 10 часова). У исто време цене намирница биле су: 1 кгр хлеба 2,5 динара, 1 кгр пасуља 3 динара, 1 кгр меса 6 динара, 1 кгр масти 15 динара, итд.

32) Овај срачунати потез француских капиталиста имаће у Бору своју даљу историју, тј. стално настојање Француског друштва Борских рудника да у својим рукама држи све одлуке о условима рада рудара, да онемогући утицаје радничких организација, укључујући при томе и одређене материјалне уступке, оне који озбиљније не крпе интересе ФДБР.

33) Мирослав Николић: н. ч.

34) „Радничке новине“, 196, 1919, Београд.

35) „Глас слободе“, 215, 1919, Сарајево.

36) Мирослав Николић: н. ч.; Петар Милосављевић: н. д.

37) Др Петар Милосављевић: н. д. ФДБР је тада исплаћивало неку врсту „додатака на скупшћу“, али само оним радницима који у једном месецу имају најмање 25 радних дана, смањујући овај додатак, без обзира на прекоремени рад појединаца. Бројни радници су зато долазили под удар, јер су због сиромаштва повремено изостајали са посла, да би обавили неопходне радове на својој земљи. ФДБР је овако зарађивало месечно на једном раднику још по 20 — 25 динара.

38) С. Босиљчић: н. д. Знатан број гласова добили су комунисти и у суседном селу Бреставцу, где је чувар кутије био Станоје Калиновић, са којим је овај аутор 1951. обавио разговор о тим изборима. У оближњем селу Бучју комунисти су на овим изборима добили 40 гласова, у Брестовцу су добили 65 гласова између 255 гласача („Избори за Уставотворну скупштину“, 1921, Београд).

39) Народни музеј Бор, Ф. А. Г. (Фонд архивске грађе), сећања М. Стеленовића.

40) Милан Поповић: „Историјски преглед развоја социјалистичког покрета у Злоту“, 1956, Зајечар. (Историјски архив Зајечар); Историјски архив Зајечар: „Мемоарска грађа, сећања Јована Радовановића и другова; С. Босиљчић: н. д.; др Петар Милосављевић: н. д.

41) Н. А. Зајечар: „Сећања Ј. Радовановића“.

42) „Радничке новине“, 196, 1919, Београд.

43) О збору КПЈ у Брестовцу у истом броју „Радничких новина“ (бр. 196 од 20. августа 1919) стоји: „Иако је било тако касно, маса нас је света са нестрпљеним очекивала, да први пут чују нашу социјалистичку реч. Ово је изазвало страшну панику код неколицине богаташа, радикала. Они су покушали да нам својом дреком омету збор, али кад смо им ми поручили да се неће баш најбоље провести ако и даље тако продуже, онда су се у реду повукли. Референти су дуго говорили... свет је просто гутао сваку нашу реч. Све је било зането одушевљењем. Цело је село приш-

- ло уз нас. Сеоска Њифтарија већ почиње обарати главу, јер увиђа шта је чека у најскоријој будућности”.
- 44) Милан Поповић: н. д., С. Босиљчић: н. д.
- 45) С. Босиљчић: н. д. Према сећањима борског рудника — бравара Станоја Горњановића, у Бору је после Обзнане ухапшен чл. КП Станоје Миљковић (Народни музеј Бор, Фонд архивске грађе Ф. А. Г.).
- 46) Према поменутиим сећањима злотског комунисте Јована Радовановића (брата Петра Радовановића) чланови КП у Злоту су, уочи доношења Обзнане, склонили важнију архиву (ту архиву је полиција пронашла тек 5. јануара 1937. г), жандарми су нашли полупразну канцеларију Месне организације КПЈ у Злоту, похапсили све чланове Месне управе КПЈ и пустили их после два дана. Према истим сећањима злотски комунисти имали су тада у Зајечару разговор са Војом Јанкићевићем, који им је из Ниша донео упутства за даљи рад и невидљиво мастило за преписку. Петар Радовановић је ухапшен половином 1921, после доношења Закона о заштити државе и у затвору је остао 3 месеца („Организовани радник“, 81, 1922, Београд). Пошто је средином 1922, поново ухапшен (остао је у затвору 134 дана („Организовани радник“, 188, 1922, Београд), на суђењу у Зајечару велика група зајечарских радника ушла је у суд и гласно захтевала: „На слободу Радовановић”... (према сећањима П. Радовановића); Милан Поповић, злотски учитељ, комуниста, осуђен је на месец затвора (јуна 1921), пошто му је претходно конфисковано око 200 разних књига, часописа, брошуре и листова у стану. М. Поповић: н. д.). Петар Радовановић је одмах по повратку са Вуковарског конгреса КПЈ, у лето 1920, принципијелно бранио ставове већине на конгресу, нападајући реформистичке тенденције којима су се били придружиле и неки комунисти из Зајечара. Лазивић и Стевовић, нпр. (И. А. Зајечар, М. Г. Зајечар).
- 47) Колико су ти услови рада и живота рудара у овом крају били тешки сведоче и подаци о унесрећеним радницима на раду у периоду 1920—1922, према чланку у „Организованом раднику“ бр. 46. од 15. јуна 1923, под насловом „Злочини капитализма на Тимоку:...” 1. маја 1922. године погинуо је на руднику Боговини квалификовани радник Илија Адамовић из Боговине, 15. децембра 1921. у Борском руднику погинуо је Милан Адамовић из Пољане, округ пожаревачки. За његову смрт крива је рударска компанија што није оградила шахту, 9. јануара 1922. године, погинуо је на борском каменолому Петар Окал, из Метовнице, кривцом надзорника и претерано дугог рада, 5. децембра 1922. године погинуо је на Вршкој Чуки Јохан Тирмештајн из Мајдан Пека, јер управа рудника није извршила довољно осигурање... 28. јануара 1921. године погинуо је у Костолцу Антон Визјак услед недовољног осигурања на руднику, 15. децембра 1921. године у каменолому Борског рудника погинуо је Јанко Д. Првуловић, из Шарбановца, јер управа рудника није имала способног надзорника, 31. децембра 1922. године на руднику Боговини погинуо је Анепоније Стањеско из Мајдан Пека, услед експлозије казана, који није био исправан, 31. децембра 1922. године од исте експлозије погинуо је Душан Тилштајн, 20. децембра 1921. године погинуо је на Вршкој Чуки Јосиф Мартиновић, из Мајдан Пека, јер управа рудника није дала довољно дрва за подупираче, 1. јануара 1921. године погинуо је на Вршкој Чуки Петар Николић, из Прлите, кривцом управе рудника, 1. маја 1922. године погинуо је на руднику Боговини Живко Стојановић, кривцом неспособног инжењера. 9. јануара у Борском руднику тешко је повређен по глави Тика П. Чокан из Метовнице, коме је експлозија избила једно око, 15. јануара 1921. остао је на Ртњу стално неспособан Најдан Трајковић, из Доброг Поља, кривцом управе рудника која није извршила довољно осигурање, 15. јануара 1921. године на Боговинском руднику, приликом вађења подупирача, стално је онеспособљен Павле Тр. Карабац, 1. маја 1922. године кривцом неспособног инжењера потпуно је онеспособљен на Боговинском руднику Јован Марковић из Звездана, 20. новембра 1920. године на руднику Боговини тешко је повређен по обема ногама и онеспособљен у једну руку Раде Скакавац, — Мочанин, 6. децембра 1921. године услед претераног акордног рада изгубио је на руднику Боговини кажипрст Јанко Адамовић, из Шарбановца. На истом руднику погинуо је повређен Петар А. Табак, 5. децембра 1920. године на

руднику Боговини изгубио је кажипрст Стеван Канцер из Словеније, 2. јуна 1922. године опасно је повређен на руднику Ртњу Петар Ковачевић. Њему су изломљена два ребра. На Вршкој Чуки изгорели су од „брнлуфта“ Јон Зраиловић, Стојан Матејић и Војин Удић, кривцом управе рудника јер није имала затворене лампе...”

- 48) Мирослав Николић: н. ч.
- 49) Миодраг Цојић: чланак у „Бор 1903—1953“, 1954. Београд.
- 50) Страхинја Поповић: Према некој традицији, они, на пример из Злота, претежно су радили у јама, радници из Кривеља били су запослени на површинским радовима, док су у топioniци највише радили топioniчари из села Слатине; људи из Брестовца радили су махом на флотацији руде, а Метовничани на борској железници. Мало је тада у Бору било правих стручних радника. На јамским радовима, на пример, у Бору је онда радио само 1 инжењер, 3 техничара, 12 надзорника, 48 тесача-рудара, а неквалификованих рудара било је између 236 и 341.
- 51) „Организовани радник“, 9, 1925, Београд.
- 52) „Радничке новине“, 42, 1924, Београд.
- 53) Др Петар Милосављевић: н. д. „Развитак“, 3, 4—5, 6 — 1963 и 1, 1964, Зајечар.
- 54) „Организовани радник“, 8 и 9, 1921, Београд.
- 55) Мирослав Николић: н. ч.
- 56) У листу „Организовани радник“ бр. 8 и 9. од 1921. о овом штрајку на Ртњу стоји између осталог: „Управа рудника сама је и на своју руку дала радницима акорд, не зарад тога да радници што више зарађују, већ само зато да им испије и последњу кап крви. Радници су радили и зарађивали надницу по 30 — 40, па и до 45 динара дневно. Али од свега тога им није исплаћено по 10 — 15 дин. дневно. Увек им се, под разним изговором, закине од зарађене суме. После тога радници се сами договоре и због те пљачке и неисплаћене зараде обуставе рада 10. маја т. г. Члану Коморе и секретару покрајинском Петру Радовановићу полиција је строго забранила да тамо оде и спор расправља. Када се је исти друг Радовановић пријавио за дозволу, у присуству инспектора који се је десно код господина начелника, овај је одговорио да тамо не сме отићи, иначе биће везан и хапшен. Господин инспектор је само ћутао! Господин начелник послао је неколико жандарма и реског писара који су раднике наговарали и натерали на рад. Уместо да радницима исплати неисплаћену зараду Управа рудника отпустила и откаже рад 21 најбољем и најспремнијем раднику, окривљујући их као иницијаторе штрајка. И пошто је те раднике отерала, мислила је да ће се остали ућутати, а и да ће се помирити са судбином, тј. да раде, а да своју зараду не траже. Радници, видевши да им спаса нема без синдикалне организације, и поред свих сметњи од стране управе и власти, сазивају збор и обнове покрет 29. маја т. г. и том приликом је полиција покушала да омета рад тамошњој организацији, али је ипак од тога одустала. Организација је почела правилно функционисати; али да би Управа рудника и даље закидала зараде радницима, отпочела је да повећава поново цене животних намирница у њеном конзуму... Управа рудника отпустила је целу управу пододбора... Полиција је наредила да се отпуштени радници одмах удаље из колоније, иначе биће протерани и хапшени...”
- 57) Према чланку у „Организованом раднику“ од 5. јануара 1922. под насловом „Кабадахилук тимочке полиције“ види се да полицијска власт није бирала средства да онемогући поновно организовање радника. Тако је „... полиција бољевачка казнила (Петра Радовановића, пр. С. Б.) са 15 дана затвора... Поред овога полиција је Радовановићу као секретару СРР (Савеза рударских радника, пр. С. Б.) и члану Радничке коморе, забранила свако вршење рада...”
- 58) Мирослав Николић: н. ч.
- 59) У чланку „Тирианија над рударима“ у „Организованом раднику“ бр. 188. од 14. децембра 1922. стоји, поред осталог: „... Упркос томе што сви закони ове земље дају право рударима на организовање и организовању

борбу, ипак управе рудника газе то праве и најтеже кажњавају сваки покушај за стварањем организације. У том се нарочито одаикује познати разбојник над рударима Милан Савић сопственик рудника Боговине. Овај дивљак у облику човека спустио се у својој жудњи за експлоатацијом до обичног неваљалца. Браћа Савићи су се формално одметнули од закона. Они су се прогласили државом у држави и њихове беле гарде раде шта они хоће...

- 60) Забележен је 1923. долазак у Бор синдикалног и партијског организатора Стеве Станимировића, који је радио на стварању илегалних организација КПЈ (Народни музеј Бор Ф. А. Г. „Сећања Станоја Горњановића“). У Злоту је 1923. било око 10 чланова КП (Историјски архив Зајечар, М. Г. Бор, „Сећања Ј. Радовановића“). Живко Пајкић из села Шљивара код Зајечара, у сећањима датим овом аутору (8. маја 1972. године) тврди да је П. Радовановић „3-ћи дан по Духовима 1924“ (?) на приредби нишког „Абрашевића“ у Зајечару, где су скупиљани и прилози за бугарске револуционаре, саопштио да је преко ОК КПЈ Ниш стигао експлозив који ваља пребацити бугарским побуњеницима. (Експлозив донео Душан Тодоровић, ливац члан КП из Зајечара.) Исте ноћи су П. Радовановић, Крста Панчић (из Вратарнице) и још један човек, код В. Чуке преbacили експлозив у Бугарску.
- 61) „Организовани радник“, 69, 1922, Београд. У рубрици „За гладне у Русији“ стоји: „Петар Радовановић из Злота прикупио 129 дин.“ О овој акцији у Бору себа се и Љуба Вучковић, (Изјава дата овом аутору.)
- 62) Реч је о листу НРПЈ за Округ тимочки у следећем саставу: носилац листе проф. Михајло Тодоровић, носилац за срез зајечарски, рудар Петар Радовановић из Злота, заменик Маринко Живковић — возовођа из Зајечара, носилац листе за срез тимочки Војислав Милојић — земљорадник из Орешца, заменик Крста Панчић — земљорадник из Вратарнице; носилац листе за срез бољевачки Петар Радовановић, заменик Маринко Живковић; носилац листе за срез заглавски Сретен Марковић из Књажевца („Радник“, 19, 1923. Београд).
- 63) „Радник“, 2, 1923. Београд.
- 64) Историјски архив Зајечар, фонд Вариа (В). Занимљиво је да је на овом прогласу штампана и следећа песма Јове Јовановића — Змаја:

„Господине,
Господине са висине,
Реци ми ваљану,
Дал' ме волиш на потају
Ил' на белом дану.

Дал' ме волиш кад сам искрен
Па ти јаде рећам;
Ил' кад само оком мерим
Погледом те врећам.

Ил' ме волиш кад се чисто
На истини сјајим,
Ил' кад нешто кришом мутим
И што мислим тајим.

Ил' ме волиш кад сам стакло
Па ми прозреш груди,
Ил, ме волиш кад ми не знаш,
Намере и ћуди

Ил' ме волиш кад ти зборим
И из срца кишим;
Ил' кад морам да ти ћутим
Па тек зубма шкрипим“.
(ЗМАЈ — „Певанија“ стр. 233)

- 65) И. А. Зајечар, М. Г. Бор; „Сећања Божке Међедовића“. Овом је претходило оснивање борске Набавно-продајне задруге, у којој се нашао преко 100 чланова; улог је износио 100 динара плус добровољни допринос за штедњу да би се лакше набавила роба. Задруга, у којој су били махом сиромашни сељаци (Дим из топионице бакра уништавао је основну пољопривреду), основана је на иницијативу напредног учитеља Стојадина Петровића, а њена правила чекала су одобрење дуже времена. О прогресивној улози ове задруге говори и Љуба Вучковић, у изјави датој овој аутору.
- 66) Историјски архив Зајечар, МГ Бор: „Избори за Скупштину 1925“, 1926, Београд.
- 67) „Организовани радник“ бр. 33, 1. мај 1925. Београд.
- 68) Истовремено, француски штићеник, председник борске општине Сима Јовановић (на чијем су имању својевремено нађене прве руде) држао је кафану, пекарну, месарницу, мензу, берберицу, бакалницу, биоскоп, грубо пљачкајући раднике, у чему су му једини конкуренти били Ђифте из суседног Зајечара и других градова, којима је управа ФАБР од 1925. г. дозволила отварање локала. (Страхиња Поповић: н. д.)
- 69) Страхиња Поповић: н. д.
- 70) Др Славољуб Цветковић: „Бакар“, 1, 1968. Бор.
- 71) „Преглед историје СКЈ“, 1963. Београд.
- 72) Архив радничког покрета Југославије (АРПЈ); фонд Комунистичке интернационале (КИ), 1925, 25. Реч је о извештају организационог секретара ЦК КПЈ Симе Миљуша (псеудоним Милошевић) орг. бироу ЦК од 25. 9. 1925, на основу Извештаја Обласног секретаријата Ниш, извештаја за који и сам Миљуш истиче да су „подаци несигурни“.
- 73) Према сећањима Миодрага Стеленовића имена 2 члана КПЈ у Бору из 1926. су Станоје Горњановић и Миливоје Мишић (Народни музеј Бор, Ф. А. Г.). С. Горњановић у својим сећањима помиње покушај УРС-а да у Бору 1936. створи своју организацију.
- 74) АРПЈ; Фонд КИ, 1926/21-1; (реч је о извештају Кандидационе комисије III конгреса од 17. V 1926). У одлукама III конгреса КПЈ („Резолуција по извештајима, т. 2, део Србија“) стоји: „Бацити тежиште рада на индустријске центре и рударске ревири и оживљење рада на селу“.
- 75) Грга Јанкез, „Записи илегалца“, 1960. Београд. Грга Јанкез, обућарски радник, дошао је у Зајечар маја 1926. и ускоро постао секретар Месног синдиката обућарских радника. Убрзо Јанкез постаје и секретар скојевске ћелије која делује и према околним селима и рудницима, укључивши и Бор, где 1926. није постојала организација СКОЈ-а. Јанкез је у јесен 1926. постао члан Окружног комитета СКОЈ-а Ниш (секретар: Јосип Колумбо).
- 76) По њему (Г. Јанкезу) је већина запослених у Зајечару тада била учлањена у Синдикат. Припреме за 1. мајску прославу су почеле још у марту месецу, ангажовано је и Културно-уметничко друштво „Абрашевић“, као и спортско друштво „Млади радник“. Израђене су првомајске значке, а кафана „Брестак“, где је заказан скуп, била је свечано искићена црвеним заставицама. Нико од чланова синдиката није тог дана отишао на посао. На збор је дошла и већа група рудара из суседног села Шљивара. После су у поворци сви прошли кроз цео град, до парка Краљевица, где је одржано више говора, а увече је „Абрашевић“ у граду дао успешну приредбу.
- 77) Према „Записима илегалца“ Београд 1960. о партијској организацији у Зајечару Г. Јанкез каже: „Партијска организација је тада била прилично неактивна. Њени чланови су читали партијске материјале, прикупљали чланарину и прилоге за Партију, сазивали састанке, итд. Они су одржавали редовне везе са ОК партије у Нишу, али им је ОК пружао слабу помоћ. Људи у партијској организацији у Зајечару нису умели да се извуку из зачараности и да активно делују у масама. Сем тога су били збуњени и дезоријентисани фракцијским борбама у руководећим органима Партије и у Окружном комитету... Петар Радовановић... је био против фракцијских борби... Пре 1927. било је симпатизера Пар-

тије који су примаали материјал и давали прилоге за покрет у Бору, Боговину, Ртњу, итд. Требао је захтевати да синдикалне организације у Бору могу легално да делују, јер је управа Рудника забранила рад свих синдиката чак и УРС-а. Полиција би протеривала сваког ко би покушао да нешто организује. Радничка штампа се није смела слободно растура-ти. Све је на пошти у Бору било заплешено. Ако се ко усуди да се прет-плати на неки раднички лист, брзо би га протерали. Нисам смео јавно отићи у Бор, одамах би ме ухапсили и првим возом протерали...". У вези са стварањем Басенског комитета Јанкез се сећа да је Мијо Ореш-ки истицао да у овом басену „нема фракцијских борби, нити су ови љу-ди заражени тим често пута беспринципијелим трвњима“.

Јанкез даље истиче: „Ишао сам од човека до човека у Брестовац, Бор, Злот, Подгорац, Боговину, Ртањ, Бољевац, Велики Извор... и припремао их за конференцију... Присутствовало је 25—30 људи. Био је, између осталих, присутан и Петар Радовановић из Злота. Он знам је помогао око сазива овог саветовања. Сви су до једног на саветовању прихватили наш предлог о стварању басенског руководства... Били смо необично задовољни резултатима конференције...“

У изјави датој овом аутору (3. VI 1972. у Београду) Г. Јанкез се сећа да је убрзо по доласку у Зајечар са Берџом Стевовићем ишао у Злот код П. Радовановића, с ким се договорио о неким партијским пословима и добио везе за Боговину и Ртањ. Према овој изјави Г. Јанкез је више пута обилазио партијску ћелију у Брестовцу (секретар прво Станоје Миљковић, а пошто је он после више коришћен за „масовни“ рад са сељацима, преко задруга, секретар је постао борски радник Станоје Горњановић, у чијој су се кући у Брестовцу и одржавали састанци). Са састанка КП у Злоту Јанкез се сећа, поред Пере, још и Јове Радовановића (за којег тврди да је врло добро радио као члан КП) и учитеља Милаана Поповића. Јанкез се из тог времена сећа рада и партијске ћелије у Метовници. Он лично ишао је једном и у Кривељ. Јанкез је у Бор тада долазио неколико пута, имао своје везе (шест до седам радника, поред Горњановића и других чланова КП), тврди да није постојала посебна ћелија КП у Бору, него је Бор био подручје активности чланова КП — борских радника из околних насеља. У Бору је више пута гостовао зајечарски „Абрашевић“ („двапут му забране, једном дозволе“). Неке групе „Абрашевића“ су тада створане и у самом Бору, у два маха, али су увек биле растуране. Био је неуспео покушај стварања и радничког спортског друштва. У периоду 1926 — 1928. Јанкез је покушавао да у Бору створи макар илегалне, Независне синдикате, но, безуспешно (у Бору је тада имао неки утицај и Јанко Петаковић са својом опортунистичком радничком комором). Водили су акцију против тзв. „дупле шихте“ у којој се вишак рада преко осам сати није плаћао као прековремени. Због ове акције три радника су протерана из Бора. Помагали су и покрет сељака против борског дима. Јанкез је са воза за Бор више пута полицијски скидан. Сећа се да је П. Радовановић тада у Бору имао „своје везе“, али да је махом хапшен већ на прилазима Бору. Што се тиче стварања Басенског комитета Јанкез изјављује да је поменућа конференција трајала скоро цео дан (у стану Антона Шестана), а изабрани комитет се после редовно састајао.

78) АРПЈ, ФК, 1928/5; Др Надежда Јовановић: „Организационо стање и унутар-партијски развој КПЈ у Србији 1926 — 1928“, „Токови револуције“, III, 1968, Београд.

79) АРПЈ; Фонд КИ, 1928/82-2.

80) Грга Јанкез се у својим „Записима“ сећа и следећег: „У Ртњу нам је полиција, једног дана, протерала све људе које смо припремали за пријем у Партију. У Неготин смо послали једног члана партије да се тамо запосли и да делује на подручју Неготина, Прахова и Кладова. Имао је посебно задатак да оформи партијске организације у тим месецима... У многим селима где нисмо могли формирати партијске ћелије имали смо симпатизере преко којих смо вршили утицај на људе у селу...“

81) Историјски архив Зајечар, М. Г. Зајечар. Чланови КП у Зајечару били су средином 1926. ливац Душан Годоровић, обућарски радник Грга Јанкез, опанчар Љубомир Јанковић, обућарски радник Манојло Борбевић, метаалац Антон Шестан, Цветко Цаковић и Славко Стефановић. (Јанкез је августа — септембра 1928. прешао на рад у Загреб.)

82) АРПЈ; Фонд КИ, 1928/82-2а. Према извештају председника Покрајинске конференције КПЈ у Србији, Благоја Николића — Лесића, датом Бироу ЦК КПЈ, 25. октобра 1928. у број чланова КП у Србији рачуна се из Тимочке крајине партијска организација у Зајечару, али она подразумева 9 ћелија у целом округу.

83) Институт за историју радничког покрета Србије (ИРПС), МГОК Ниш. Према сећању Жике Пећарског, ондашњег партијског радника из Ниша и члана ЦК КПЈ, који је 1928. године присуствовао априлском саветовању Комунистичке интернационале у Москви о стању у КПЈ, у лето 1928. је Петру Радовановићу у Злот послато „Отворено писмо“ са задатком „да га спроведе у Зајечару, Неготину и Прахову“, а Милош Марковић, тада именован за секретара Покрајинског секретаријата КПЈ за Србију и Мита Стојићковић из Ниша, требало је да обиђу и Бор.

84) ИРПС, МГ ОК Ниш, 2.

85) ИРПС, МГ ОК Ниш; Према изјави коју је Богољуб Јенић, сестрић П. Радовановића, дао овом аутору (13. маја 1972. г.) они су тада заједно дошли у Ниш, Јенић је остао да сачека П. Радовановића који је „целу ноћ конферисао са неким људима“. И у раније поменутој изјави Грге Јанкеза који је и сам присуствовао конференцији у Нишу, истиче се присуство и П. Радовановића, који је њему (Јанкезу) поводом „Отвореног писма“ рекао да ће „ствари сада боље кренути“. Према неким подацима у самом Зајечару од јесени 1928. слаби рад КПЈ, после одласка страних радника (ликвидација Фабрике стакла), затим одласка члана ЦК СКОЈ-а Мије Орешког и члана ЦК СКОЈ-а Грге Јанкеза, да би тај рад у 1929. години сасвим престао. (Мр. Деса Пешњи; Криза у партијској организацији Србије 1929“, „Токови револуције“, V 1970. Београд.)

86) Грга Јанкез у поменутој изјави овом аутору сматра „да је (у вези избора делегата за IV конгрес) зајечарски Басенски комитет заобијен, па и Пера Радовановић, јер нису били по вољи ни једној од фракција“.

87) АРПЈ; Фонд Државног суда за заштиту државе ДСЗЗД, 2020/1929. „Преглед историје СКЈ“, 1963, Београд. (Према сећању Лазара Дедајера и Жике Пећарског, Петар Радовановић, после избора за члана ЦК КПЈ на IV конгресу, није више у Обласном комитету КПЈ Ниш, чији је члан био до IV конгреса — ИРПС, МГОК Ниш).

88) „Организовани радник“, 66, 1926. Београд. Наводећи разлоге неслагања са писањем „Радничког покрета“, П. Радовановић пише: „... Социјализму, који ви исповедате одзвонио је још у почетку светског рата, када су Шајдеман, Носке, и остала компанија објавили мир пролетаријату са калибром топова 42. Њих је врло добро допунио г. Алберт Тома, који данас заузима велики положај у истом циљу... Ви велите да су за братоубилачку борбу међу радницима криви левичари, који добијају директиве из Москве. Зашто се стидите да признате да сте интересе пролетаријата жртвовали својим положајима, на којима седите без његове воље? Зашто не признате да су вам ти положаји милији него јединство радничке класе? Жестоко се варате, ако мислите да ће се неки завести вашим писањем. Ми из низина осећамо страховито ударце, које нам задајете капитализмом, кога ви помажете. Ви би хтели, што но каже пословица, да су сви вуци сити и овце на броју. Али ми видимо како капиталистички курјаци ждеру сваком даном толике наше другове. Ваши чиновници постављени су овамо декретом владајућих, и као такви не усуђују се да устану у заштиту рударских радника, који сваког дана гину и упропашћују своје животе као никад досад. Ја сам свестан зашто они то неће, не могу и не смеју, јер не би ни минућа остали на положајима где су. До јединства између вас и нас неће доћи све докле док ви, богато награђени, заузimate положаје у рудничким институцијама,

- а прави пролетерски борци трупу по тамницама. Покушајте и ви заложити се истински за интересе пролетаријата и до јединства ће брзо доћи. Све докле ја нећу примати ваш часопис. Петар Радовановић, секретар рудара”.
- 89) „Организовани радник“ 67, 1927. Београд. На овој листи су, поред Петра Радовановића, носиоца за цео Тимочки округ, кандидати за срез зајечарски Душан Тодоровић — ливац из Зајечара, а као његов заменик Драгутин Јанко М. Петришар — зидар из Злата. (Листа у Тимочком округу добила је 357 гласова, од чега, нпр. у Злоту — 56, Бору — 3, Брестовцу — 10, Бучјив — 2, Кривељу — 3, Метовници — 3, Шарбановцу — 8, Белој Реци, Оштрелу и Слатини — по 1 (према „Избори за Скупштину 1927“, 1928. год. Београд; то је износило око 6 одсто свих гласова које је Савез добио у целој земљи. За оне прилике, сваки овај глас значио је храбро опредељење за илегалну КПЈ.
- 90) „Организовани радник“, 83, 1927. Београд. По списку бр. 269 дали су: „Радовановић 100 динара, Јован Радовановић, Степановић, Јокановић и НН по 30 динара, Марушић, НН, Фрфалазовић, (Гуџић, један пријатељ „ОР“, Петришар и Добрић по 20 динара и Павле Балаш 10 динара“.
- 91) „Организовани радник“, 39, 1928, Београд.
- 92) С. Босиљчић: н. д.; ИРПС, МГ Ниш; И. А. Зајечар, МГ Бор. У АРПЈ, Фонд Профинтерне, у документу од 25. II 1928. у саставу делегације од 10 чланова за овај Конгрес стоји и: „I. делегат (од рударских радника“. (Прва група од 4 делегата пошла је, према овом документу, у Москву 4. марта 1928, а Конгрес се завршио 4. априла 1928.) После Конгреса Профинтерне одржано је поменуто политичко саветовање. П. Радовановић се дуже задржао у обиласку СССР-а, те није тачно утврђено време његовог повратка (јуни, или август 1928. г). Такође, у архивским фондovima у земљи није нађено знатнијих података о овом боравку Петра Радовановића у СССР-у, према се може претпоставити да постоји граба о томе. Поводом учешћа Петра Радовановића на IV конгресу Профинтерне, у Москви, марта—априла 1928, овом аутору били су доступни и следећи подаци (према АРПЈ, Фонд Профинтерне, Микрофилм (185/717): Петар Радовановић путовао је у СССР са пасошем бр 7797, 1. 282 издатом у „Морави“ (?) вероватно „Моравска бановина“ 6. X 1926, на име Душана Поповића (у СССР-у је носио илегално име Јован Јовановић). У упитнику бр. 323 стоји да је делегат овог Конгреса (испуњен је на руском, штампана питања била су на енглеском, потписан је српскохрватски „Петар Радовановић“) из Зајечара, 40 година стар (имао је већ 46 година), да говори руски и румунски, да је члан Синдиката (рудара) од 1906. године, да је на функцији заменика секретара Порајинског синдиката, да је члан КП од 1918. год. (вероватно је рачунао и своју активност у Партији одмах по доласку из рата — СРПЈ (к) је створена 1919), да је члан ССАП од 1904. год. да је био две године у затвору због синдикалног рада, да је сада члан Независних синдиката Србије, да локална организација синдиката којој сада припада (по свој прилици рудари на Тимоку — пр. С. Б.), има 80 чланова и да је та организација илегална. Упитник је испуњен 19. марта 1928. године.
- На основу података из истог фонда може се утврдити да је Југославију на овом Конгресу представљао 11 или 12 делегата. Мандатна комисија Конгреса је, вероватно на бази пропорционалности према другим земљама, усвојила 5 са пуним правом гласа, 5 са саветодавним и један „као гост“. Петар Радовановић је учествовао у оне са саветодавним гласом. (Има неколико варијанти о овом распореду права гласа.) Карактеристично је међутим, да је Петар Радовановић имао 3. априла 1928, на преподневној седници Конгреса, као једини југословенски представник, реч поводом главног реферата Лозовског на Конгресу. Реч је о подуже излагању о економско-политичким приликама у Југославији, борби радничке класе и улози Синдиката — реферату који је потписан 31. III 1928. од свих 11 југословенских делегата. (Радовановић је на српско-хрватском језику прочитао овај реферат.)
- 93) „Организовани радник“, 77, 1928, Београд.
- 94) Према сећањима Стојана Горњановића, он и Миливоје Мишић су 1928. у

- Београду тражили помоћ од Независних синдиката, због чега су добили у Бору 15 дана затвора и остали без посла. (Народни музеј Бор, ФАГ).
- 95) Повезаност дирекције Борског рудника нарочито је била присна са жандармеријом. Команда жандармерије у Београду је, на пример, сваке године позивала директора борских рудника на своју славу, а управа Рудника је са своје стране утицала на одабирање жандарма за станицу Бор.
- 96) „Записи илегалца“, 1960, Београд. У изјави коју је 3. VI 1972. Грга Јанкез дао овом аутору, о Петру Радовановићу каже следеће: „Пошео сам врло упечатљив утисак о П. Р. (први сусрет Грге Јанкеза са Петром Радовановићем, јуна 1926. у Злоту — прим. С. Б.) као врло интелигентном раднику (иако без већег школског образовања), масовику, врло популарном у народу. Тај утисак сам потврдио у току 2 године сарадње, у смислу: П. Радовановић је био изразит радничко-сељачки трибун, сјајан говорник, везао масе ва себе, мање се бавио организационим радом (поготово мање негде од 1925. — утисак Г. Ј.). Није знао, нпр. „организационо стање КП у Тимочној крајини 1926“, али га је умсо (Г. Јанкеза) упутити на „сваког поузданог човека у селима, рудницима“. Тада (1926) П. Р. био је у Окружном комитету КП Ниш (који је „покривао“ већи део унутрашњости Србије). П. Р. је раднички борац посебног ранга, увек близак масама, ретко угледан („на саму реч Петар Радовановић — опште поштовање“), једнако биран за партијске и синдикалне конгресе — форуме, али мање се укључао у уобичајен организациони посао. Био је врло срећан, сталожан, логичан“.
- 97) Аутор је при обради овог одељка углавном користио већ наведену грађу, затим спис Наде Јовановић о П. Радовановићу („Комунист“, 41 и 42, 1958, Београд), напис Јанка Симеоновића, (Бор 1903—1953“, 1954, Београд), као и оне изворе који ће у току овог одељка бити сигнирани.
- 98) Др Даница Милић: чланак у „Штрајкови рудара Србије“, 1967, Београд.
- 99) Бранислав Вељановић: чланак у „Штрајкови рудара Србије“, 1967, Београд.
- 100) Братаница Петрова (кћер Јове Радовановића) Љубица Драгијевић из Злата у писму упућеном 31. V 1972. овом аутору, поред осталог истиче свог стрица Петра Радовановића да је према својој жени Стани „као муж био веома пажљив и фин“.
- 101) Милан Поповић, учитељ у Злоту, рођен 1885. у Алексинцу, један је од најближих сарадника Петра Радовановића, члан ССАП од њеног оснивања (1903), активан борац у свим акцијама ССАП, лични сарадник Димитрија Туцовића, интелектуалац који за време 34 године учитељевања у Злоту прима на своје име најнапреднију литературу из многих европских земаља. Умро 1961. Милан Поповић аутор је рада: „Историјски преглед развоја социјалистичког покрета у Злоту“ (1956, Зајечар Историјски архив).
- 102) Станоје Миљковић, рођен 1885. у селу Рготини, земљорадник, живео крај Бора (Слатина — Брестовац) врло је близак сарадник Петра Радовановића у свим револуционарним окршајима у Бору и околним селима, члан ССАП, затим КПЈ, делегат на Вуковарском конгресу КПЈ. Убијен од четника ДМ 1943.
- 103) Према „Службеном реду на рудницима“ (донетом маја 1908) као и члану 18. и члану 382. ондашњег Кривичног закона.
- 104) Јанко Петаковић: „Прве радничке рударске организације у Србији“, 1953, Београд.
- 105) „Радничке новине“, 75, 1912, Београд.
- 106) „Радничке новине“, 178, 1913, Београд.
- 107) „Радничке новине“, 75, 1910, Београд.
- 108) У дневнику који је П. Радовановић водио за време рата постоји белешка: „Агитатори социјалне демократије из разних села и градова“ у којој су подаци: „Миливоје Миленковић из Јабланице, Живко Ст. Вељковић — Грлиште, Станоје Калиновић и Јован Љ. Маринковић из Брестовца, Сима Јовановић из Николичића, Јеленко П. Милојевић — Горња Бела Река, Станоје П. Николић — Врбовац, Арсеније Милосављевић из Илина, Иван Станишић из Малог Извора, Настас Миловановић — пекар, Јеремија Мишић — ковач, Божидар Богдановић, Радоје Живковић, Милан Николић — сви из Рготине, Милета Шарчевић — опанчарски радник из Рековца, Милан Ристић — рударски радник из Доње Мутнице

Петар Миловановић из Рујишта, Апостол Мијајиловић — рударски радник, Аврам Стојковић — рударски радник из Бићевца, Давид Секулић из Доње Мутнице, Ратко Жујић — учитељ из Беле Паланке, Анта Урошевић — адвокат из Неготина, Дамјан Марковић из Леса, Војислав Лазаревић — рударски радник, Станоје Илић из Брестовца, Милорад Милосављевић, Никола Милошевић — рударски радник, Видосав Трпчанин — стодарски радник из Јагодине, Бошко Стојановић — пекар из Ћуприје, Светозар Ристић — рударски радник из Врбнице, Никола Јовановић — из Заграда, Никола Јовановић — рударски радник из Вратарнице, Јанко Илиќа и Петар Б. Беркењач из Подгорца, Стојан Јовановић — рударски радник из Прлите, Лазар Ивковић — земљорадник из Сумраковца, Срећен Марковић — пушкар из Књажевца, Раја И. Анђелковић из Врбовца, Станоје И. Миљковић из Слатине, Милорад Васић — рударски радник, Младен Џ. Бековић из Вратарнице, Јован З. Јовановић из Граштва, Милоје Живадиновић из Мирова, Драгутић Томић и Добросав Николић из Кривога Вира, Драгољуб Стојановић и Илија Икић (вероватно Илија Милкић — пр. С. Б.) из Звездана, Радосав К. Тасић — учитељ, Алекса С. Борбевић из Врбовца, Лазар П. Бјелић — учитељ из Алдинца, Светозар В. Лазаревић — учитељ из Пирота, Војислав А. Млаутиновић, из Јабланице. „Дневник“ је предао овом аутору Јован Радовановић, Петров брат у Бору 1951. године „Дневник“ је затим предао ондашњем Архиву Института за раднички покрет, Београд — МГ III-II-2/1. (У току су истраживања о личностима поменутих „агитатора социјалне демократије“.)

- 109) „Радничке новине“, 137, 138, 1914, Београд.
 110) „Радничке новине“, 137, 1914, Београд.
 111) М. А. Зајечар, М. Г. Бор.
 112) Он о томе у свом „Дневнику“, каже: „Почеше се војници бунити против неправде што нису добијали на време смену. Ценило се да сам ја тај који ту ствар покрене, сматрали ме за бунтовника. Зато ме пустише и то самог из целог пука око 15. новембра 1913...“
 113) Народни музеј Бор, ФАГ.
 114) Исто.
 115) „Радничке новине“, 187, 1919, Београд.
 116) „Радничке новине“, 254, 1919, Београд.
 117) „Радничке новине“, 268, 1919, Београд.
 118) „Радничке новине“, 76, 1920, Београд.
 119) др Петар Милосављевић: н. д. („Петар Радовановић“).
 120) „Радничке новине“, 176, 1920, Београд.
 121) „Радничке новине“, 190, 1920, Београд.
 122) Могућна је штампарска грешка код ових цифара у „Радничким новинама“.
 123) „Радничке новине“, 247, 1920, Београд.
 124) „Радничке новине“, 252, 1920, Београд.
 125) „Радничке новине“, 266, 1920, Београд.
 126) „Радничке новине“, 308, 1920, Београд.
 127) Народни музеј Бор, ФАГ.
 128) „Радничке новине“, 19, 1922, Београд.
 129) „Организовани радник“, 81, 1922, Београд.
 130) Петров наводи одазак у Беч, јула 1922. године, где, како износи у својим сећањима Воја Јанкићевић, као један од 22 делегата учествује на Првој земаљској конференцији КПЈ није потврђен у документима које је овај аутор истражио.
 131) „Организовани радник“, 83, 1922, Београд.
 132) „Организовани радник“, 87, 1922, Београд.
 133) „Организовани радник“, 188, 1922, Београд.
 134) „Радник“, 26, 1923, Београд.
 135) „Организовани радник“, 27, 1926, Београд.
 136) „Организовани радник“, 31, 1926, Београд.
 137) ИРПС, МГОК Ниш, 2, изјава Жике Пећарског.
 138) У изјави Јована Веселинова (датој овом аутору 6. VI 1972), који се 1926. — 1930. налазио у СССР као слушалац Комunistичког универзитета националних мањина запада (КУНМЗ) стоји, између осталог:

„Када је у пролеће 1928. из Југославије стигла делегација на Конгрес Профинтерне, група Југословена са КУНМЗ-а их је сретала у гостионици „Сојузнаја“, обично учече (Паја Мргановић, Сикорски — Словенац, Веселинов и још један — двојица). Једном им је сам пришао Пера Радовановић и отпочео разговор на тему „Стање у КПЈ“, говорши при том: „Другови, нисам знао да је овакво стање у КПЈ. Знао сам за леву — десну фракцију, али ово је свађа, они се мрзе, изненађен сам, нисам веровао да је оваква криза у Партији. Када говоре чини се као да су сви „наши“, а уствари нису... Одавде је утисак срећеног, сталоженог човека, правог радника („Руда му је испод ноктију“, — говорили су они у Москви о Пери.) Све је освојио својим искреним ставом. Свима је причао о стању међу рударима у Тимоку. Чини се да он није знао за сва принципијелна разликења КПЈ. Био је забринут због кретања у КПЈ, али не и разочаран. Ј. Веселинов је први пут упознао П. Радовановића у Београду 1926. у Хилендарској улици, у редакцији „Организованог радника“, где је Димитрије Алимпијевић рекао Веселинову: „Ево, то је онај рудар са Тимока, Пера Радовановић“. (П. Р. се у Москви није сетио овог сусрета на којег га је Веселинов подсетио.) Веселинов је онда био сасвим млад радник, обављао мање послове са старијим друговима, а Пера је већ имао преко 45 година, од чега више од 25 у радничком покрету. Ј. В. се сећа да је П. Радовановић био доста повезан са Лазом Стефановић, секретаром Независних синдиката (Л. Стефановић је и на Конгресу Профинтерне у Москви ушао у Извршни одбор, испред Југославије, а кандидат био и Крндељ Група са КУНМЗ-а ишла је са делегатима из Југославије по Москви, показивала им град, ко је имао пропусницу ишао је и на Конгрес Профинтерне. Ј. В. се сећа да је прво био Конгрес Профинтерне а затим политичко саветовање о стању у КПЈ („Отворено писмо“). Ј. В. је сматрао да је Пера Радовановић био и на политичком саветовању, али га збуњује изјава Пећарског да П. Р. није учествовао на саветовању. Сећа се да је делегација имала неке проблеме при доласку у СССР — Лазо Стефановић заборавио своје лажно име са пасоша и није се одазвао на прозивку пољског полицајца). Ј. В. је знао да је П. Радовановић тада пуно путовао по СССР, да је као радник био одушевљен. Не верује да је П. Радовановић онда могао да се „рукује са Стаљином“ (тврђања Богољуба Јенића из Злата). Обишли су и Маузолеј Лењина (онда дрвени!). Ј. В. се сећа да су из Југословенске делегације Радовановић и један радник из Суботине (можда Домбај), увек били мало усамљени. Зна да је П. Радовановић међу радничким борцима био врло вољен и поштован, сви су желели да се нађу с њим. П. Радовановић је био изразит бунтовник, као такав је ушао у КПЈ, био је човек акције, без фраза, ћутао је када није имао шта да каже. Био је одјаста одушевљен револуционар, прави пропагандист покрета. Ј. В. сматра да Петар Радовановић није био на IV конгресу КПЈ, такође да није биран у Биро ЦК, али у ЦК да, јер је и КИ инсистирала на више људи — радника. Пећарски је био у Бироу ЦК. Ј. В. сматра да пре Конгреса није могло у Југославији бити речи о кандидатима за руководство КП, то се одлучивало на самом Конгресу, од КИ. Избор Јована Малишића (учитељ, свршио у Лењинграду Војно-политичку академију, имао чин генерала, са ознаком „ромба“ на униформи) за политичког секретара, био је промашај. Малишић није имао везе са стварношћу радничког покрета у Југославији, све је пало на акцију Буре Баковића. О IV конгресу КПЈ њима са КУНМЗ-а у Москви је поверио и сам Б. Баковић...“

139) ИА Зајечар МГ Бор.

140) ИРПС, МГОК Ниш.

141) Према наведеном раду Надежде Јовановић на политичко саветовање су били позвани и делегати Конгреса Профинтерне (дакле, и Петар Радовановић).

142) Према изјави Богољуба Јенића, датој овом аутору (13. маја 1972): „Сећа се да је 1928. (лето) у Јасеновцу (код Новска) где је Богољуб радио као трговачки шегрт (послат од „Привредника“) код трговца и народног посланика Луја Валтера, једног јутра неко му рекао „тражи те отац“. То је био Петар Радовановић (враћао се из СССР-а — С. Б.). Угледао га је лепо обученог, са краватом, крутом крајном, мантилом, лепим штапом, шепијром („господски изгледао“). Б. Јенић је добио дозволу од Луја Валтера (с којим је тада кратко разговарао и П.Р.) да оду у хотел „Лав“. Ту су провели цело поподне. Петар је тада (при скидању, у соби, имао два

одела на себи, и мањн кофер) Богољубу испричао да је био у Москви, да се „руковао са Стаљином“, говорио на неком Конгресу („Профинтерне“ — С.Б.), био са рударима Русије, видео „рај“, при повратку илегално прешао аустројску границу (пуцали на њих). Б. Јенић је запазио да је П. Р. имао код себе доста новаца. Није запазио ништа друго нарочито. Причао му је и о Бечу. Договорили су се да од Л. Валтера Петар моли потврду да је „последње време“ био ту, у Јасеновцу, код синовца Богољуба. Добио је ту потврду. Л. Валтер је дозволио да на 15 дана са П. Радовановићем крене и Јенић у Злот. Путовали су возом, у Београду П. Радовановић пошао из опрезности у ресторан — чекаоницу I класе, ту су доручковали и првим возом отишли до Богвине. Стигли су ноћу, пешице су отишли до Петрове појате (место звано „Кров“). Сутрадан ујутру отишли су у Злот, где су одамах жандарми одвели П. Радовановића у станицу, а пустили га када су видели потврду Луја Валтера“.

У документу — писму које је, како је раније речено, овај аутор добио од Петрове братанице Љубице Драгијевић из Злота, стоји и следеће: „Сећам се када је отпутовао у Русију (П. Радовановић прим. С. Б.), ја сам била у II разреду основне школе. Била сам болесна од шарлаха... Мој Стриц Петар, звао сам га татом, одвео ме у Зајечар... Тада се он спремао негде на пут... Памтим као данас... Седео је поред мене и плакао... али није рекао куда ће ићи... Када сам се излечила вратила сам се кући, међутим, њега није било више од 3 месеца. Мајка Стана је плакала... Почели су да дају помане, мислећи да је мртав... Касније нам је причао како је био делегат код Стаљина... да је за време путовања био често у опасности... изгубио је сваку наду, мислио је да се више неће вратити...“

143) ИА Зајечар, МР Зајечар.

144) ИРПС, МГОК Ниш, 2.

145) АРПЈ: Фонда Државног суда за заштиту државе (ДС 33С), ДС 852/29.

146) ИРПС, МГОК Ниш, 2. Летке је у ова места донео Драгиша Никетић, члан ОК КПЈ Ниш.

147) Мр Деса Пешић: н. д. Станко Пауновић, рођен 27. априла 1907. у селу Брестовцу код Неговина, радио као браварски радник у Нишу. Ухапшен 1929. г. и осуђен као комуниста на 16 година робије (4 године је добио због пркосног држања на суду, где је узвикивао „Живео комунизам“ и „Ви судите сада, али ће доћи време када ћемо и ми вама судити“). За време издржавања робије у Сремској Митровици једно време био секретар Казионског Комитета КПЈ. Током 1941. уз помоћ сремских партизана бежи из робијашнице у Сремској Митровици. Гине 1942. као политички комесар Штаба НОПО Срема (Марјан Николић: „Развитак“, 3, 1964. Зајечар

148) АРПЈ, ДС 33Д, ДС 1102/29.

149) АРПЈ, ДС33Д, ДС 1102/29.

150) Мр Деса Пешић, н. д. Миливоје Феликс је осуђен на 4 године робије, Јован Крстић и Манојло Борбевић на 1 годину затвора.

151) Грга Јанкез: н. д. Јанкез је осуђен на 6 година робије, а у пресуди му је, поред осталог наведено да је „у Зајечару стварао организацију“.

152) АРПЈ, ДС33Д, ДС 1750/29.

153) Историјски архив Зајечар, МГ Бор, Сећања Ј. Радовановића: „... Обично смо писали (хемијски — мастилом) колико се другога још задржало у организацији како то тече, какво је мишљење у масама... У Злоту нико није ухапшен... Појачана је присмотра и вршене су преметачине. Увек је полицијски писац долазио у кућу Радовановића у недоба... На једном тајном састанку који је сазвао Петар (мисли на Петра Радовановића — пр. С.Б.) били су Јован Добрић, Јован Мускаловић и Драгутин Петришоровић. То је било око 1930. године... Разговарали смо о Чанарини, о терору који је вршен, о илегалном раду, да нико не сме да прокаже“.

154) Према сећању Јована Радовановића нови срески начелник у оближњем Бољевцу, неки Мицић, убрзо по пријму дужности позвао је Петра у Среско начелство Бољевац, дочекавши га речима „ Ти си та комунистичка пшца“ и ударио му шамар. Петар је замахнуо столицом, начелник је почео да виче, упали су служитељи и Петар је задржан два-три дана у затвору. Наводно је Петров опис овог сукоба стигао до неких „московских новина“, где је „преведен на три језика“. Није тачно утврђено време

овог хапшења, али постоји, извесна сумња да је Јован Радовановић у сећањима побркао датуме, јер о сличном хапшењу пише и сам Петар у „Организованом раднику“, бр. 31. од 22. априла 1926. године, дакле 3 године раније.

155) Према сећању Јована Радовановића (ИА Зајечар, МГ Бор) на Чуки је тада био управник белгијски социјалиста Георг Нахтигал, који се интересовао за Петра.

156) Народни музеј Бор, ФАГ. Према овом документу Петар је радио као помоћни надзорник подземних радова од 31. III 1932 до 30. IV 1933.

157) Према ранијем цитираном документу — писму Љубице Драгојевић, Петар је бавећи се земљорадњом „радио све пољопривредне послове... боравио је више на појати, јер су га често у селу узнемиравали жандарми. Ишао је често и на „Планину“. Читао је сваког дана... били су пуни сандуци књига... Са укућанима је био јако пријатан... такође са комшијама. У животу се никад није свабао... Волео је млеко, сир, посебно зеље... Бријао се редовно, волео је увек бити чист. Одмарао је слабо, јер је био заузет физичким и умним радом... Дружио се највише са праведним људима...“

158) Према неким изворима, Петар Радовановић је био један од кандидата (из земље) на Четвртог конгресу КПЈ у Дрездену и за члана Бироа ЦК КПЈ, но, опет по истим изворима, процењено је да је боље ако се П. Р. налази као истакнути радник, рудаар, само у пленуму ЦК, и да као претежно локални функционер („ту око Тимока“, како је он то сам умео да каже за себе), не би могао бити на тако тешкој дужности. (Из разговора Љубе Нешћа и Јанка Симеоновића са Пстром Радовановићем, 1938. године — разговор саопшито Ј. Симеоновић овом аутору, априла 1972). Према изјави Ј. Веселинова овом аутору (6. VI 1972), и Р. Чолаковића (2. VI 1972) П. Радовановић није могао бити у Бироу ЦК, „једва је ушао и Буро Баковић“, и због политике која је тада вођена у Коминтерни.

159) АРПЈ, ФКИ, 1932/100. Реч је о одаљци новог руководства КПЈ, именованог од Коминтерне 1931. г. да се, после распуштања Независних синдиката, утиче на радничке масе и „одоадо“, стварањем „револуционарних синдикалних група“ које би организовале акције из свакодневне праксе — захтева радника; решено је и о стварању „револуционарне синдикалне опозиције“ у реформистичким организацијама синдиката. („Преглед историје СКЈ“, 1963, Београд).

160) АРПЈ ФКИ, 1933/252.

161) О овоме Миленко Стојановић у својим сећањима наводи: да су године 1932. он (М. Стојановић), Добривоје Радосављевић и Илија Думитрашковић, као гимназијалци ишли на Вршку Чуку да разговарају („траже“ везу о КП) са П. Радовановићем. Водио их је Думитрашковић који је познавао Перу Радовановића. Провели су у разговору једно поподне. П. Радовановић их је добро примио, чистио ракијом, назадравили „за победу“ (?), нико за време разговора није долазио у његову собу; П. Р. изгледао је тада чврст, здрав, снажан (они очекивали да виде „пребијеног“, уништеног човека). Имао је на себи неко плаво рударско одело. Причао им је о бојевку у СССР-у 1928. г. о некој спортској правди (Спартацијада?). Давао је утисак човека сасвим увереног у победу пролетаријата. Био опрезан у изјавама, није говорио о домаћим приликама. Били су после још 1—2 пута код П. Радовановића на Вршкој Чуки. (Историјски архив Зајечар, МГ Зајечар; допуни ових сећања дао овом аутору Миленко Стојановић 12. V 1972. год). И према сећању Добривоје Радосављевића (Народни музеј Бор, ФАГ) у Зајечару је у првим годинама после увођења диктатуре 1929. године, у гимназији била група средњошколаца, која је преко Миленка Стојановића тражила везе са организацијом КПЈ и СКОЈ-а. Неке везе држали су ови зајечарски гимназијалци 1932. године преко Петра Радовановића, који је тада радио на суседном руднику Вршка Чука. После једне полицијске провале у организацију КПЈ и СКОЈ-а, у Београду 1934. дошло је до хапшења и у Зајечару. Добривоје Радосављевић, који је тада био секретар Универзитетског комитета СКОЈ-а у Београду, осуђен је том приликом на 3 године робије, а Миленко Стојановић на 1 годину.

162) ИА Зајечар, Фонда „вариа“. „... од свега тога биће слаба вајада ...“ —

одговорио им је Петар. У истом писму М. Поповић тражи мишљење од П. Радовановића о даљем школовању изузетно бистре Петрове братанице (Љубице Радовановић — после Драгијевић, ћерке Петровог брата Јове). Петар у овом писму одговара, између осталог: „... Ми смо у данашњем друштву приватне својине, том највећом несрећом на земљиној кугли, јако везани... али колај работа, пустимо дете ако жели да се учи“.

163) Инж Милан Михајловић: чланак у „Бор 1903-1953“, 1954, Београд

164) Инж Милан Михајловић: чланак у „Бор 1903-1953“, 1954, Београд

165) Др Славољуб Цветковић: н. ч.

166) Славољуб Цветковић: н. ч. према коме: „Захтев да се у Југославији производи чисти, а не сирови, „црни“, бакар поставила је 1931. г. Земаљски одбрана... и био је мотивисан жељом да се за случај рата у земљи обезбеди производња потребних количина чистог бакра... Реч је и о потребама Народне банке.

167) Бранко Буквић: н. ч.

168) Др Бранко Буквић: н. ч. И финансијски положај ФДБР био је у време економске кризе повољнији него ли неких мањих, нпр. угљених рудника. Ова константа има свој континуитет и у каснијим годинама, а посебно када је реч о положају квалификованих радника, који су имали предности у становама, неплаћању струје и сл.

169) Према изјави радника Станоја Горњановића (датој овом аутору 1951) он и неки његови другови су покушавали 1931. г. да у Зајечару уплаћују чланарину УРС-у, као и да преко Књажевца одрже неке везе са развијеном организацијом КПЈ (пушкар Сретен Марковић и лекар Радивоје Савић). Др Радивоје Савић, члан КП од 1923, напредни интелектуалац овог краја, провео је свој живот радећи по књажевачким рудницима и селима, делујући на линији КПЈ све до своје смрти 1945. у концлагору Дахау (Тадија Савић: „Развитак“, 6. 1969).

170) У Београдској „Политици“ од 12. фебруара 1933. објављен је информативни, дужи, напис новинара Столета Стоиљковића, карактеристичан за прилике у Бору из тог времена (због којег је Управа рудника оштро протестовала). У напису стоји: „Са пруге Зајечар—Параћин, од станице Метовнице, одваја се крак пруге за Бор, својина Друштва борских рудника. Свуда око пруге дебели слојеви снега. Напорно дахће мала локомотива, оштро шкрипе точкови на честим кривинама. Местимично груписе радника у одељу од сивог шајка са великим јагњеним шубарама на глави, раде на одржавању пруге. Пре но што се укаже на видлику рудник са насељем од половине одстојања од Метовнице до Бора, које износи 21-километар, виде се трагови до којима се наслућује близина рудника. Снажни слој је сивкаст и црн. На њима по негде штрчи из снега кржљава непосечена, пре времена ужутела кукурузна шаша. Поред ретких кућа има још по мало шуме, обично стари грмови са деформисаним осушеним крунама у врху. Уколико смо ближе Бору, снежни слој је све тањи, а на више места већ је сасвим окопино. Испарење и тмасти облак дима из дугачких димњака рудничких постројења асимилирају влагу и нападају атмосферу угљеником и бакаровим оксидима. Воз све брже одмиче, слухтајући падањом. У даљини на пет километара указује се Бор. Дуж двеју падина виде се постројења, рудничка колонија и варошица. Зграде колоније са тог одстојања, према колосима постројења рудника, изгледају, као минијатурне дечје играчке. Код железничке рампе, која импровизира станицу, излетнице су дочекали директор рудника г. Цјава и више особља. Пријем је био врло срдачан. Рудник са насељем захтева површину са пречником од преко два километра. У руднику је сада упуслено 4500 радника, који раде у три смене, копају, одржавају и снабдевају сировинама машинске колосе, чија се снага мери хиљадама коњских снага. Бор, као насеље, већи је од многих наших вароши. Пролазимо кроз главну чаршију колоније. Све су зграде истоветне и типично просте. Ту је тениско игралиште. Величином и фасадом издваја се зграда дирекције. Слободан простор око станова је минималан. На прозорима и испред станова извори радозналости која прилика, обично жене и чланови породице особља. Испред неке канцеларије, код пролаза из „главне чаршије“ у рудник, радници у великом броју из свију крајева наше земље, чекају коће ли бити примљени на посао. Разгле-

дање рудника почиње од окна „Борбе Вајферт“. То је управо хронолошки ред развитка рудника. Пре тридесет година почела је експлоатација рудника с тим окном, које је сада продужено до у дубини од 170 метара. Радници се спуштају у окно вагонетима и њима се уз помоћ специјалних погонских направа износи руда на површину. Вагонети лете скоро брзином пушчаног зрна. Из године у годину, рудник се све више шири. Направљен је редак изузетак. Пошто је утврђено велико богатство руде испод првог слоја земље, извршено је раскопавање. Раскопан је читав један брег, и од тога разлога остао је сада огроман левак, који се све више шири и продубљује. Радници који ваздушним бушилицама обављају читаве стене руде, посматрају са раскопа, нису већи од малих оловних фигура којима се деца играју. Директан начин експлоатације руде мора да је много рентабилнији, јер исказује мање издатке за осигурање пошто је случај поткопима. Сем тога, сви се ти радови врше у „стањима“ на којима се импровизије пруга и тако руда транспортује у топионицу. Раскопана је површина на којој су била два села и недавно су отпочели радови на раскопавању два оближња брега до садањег раскопа. Јер су и на њима, испод незнатног слоја земље, откривене богате рудне насlage. У саставни део рудника долази машинско одељење са 20 парних котлова и са четири компресора од укупно 1350 коњских снага. Испод рудника је велики базен у коме је набацано старо гвожђе. Кроз исти протиче сва вода која се излива из рудника, а која је јако густа и зеленкасто црне боје. На тај се начин унеколико пречишћава. Кад се утврди да на гвожђу има много талога, баца се у пећи и топљењем издваја бакар. Топионица бакра удаљена је од рудника скоро читав километар. Између њих је неколико кракова пруге, иначе пут није за похвалу. Свуда око топионице су велики стокови руде, кокса и кречњака који се жичаном железницом довлаче са пет километара даљине. Руда се топи на температури од хиљаду и триста степен Целзијевих. Процес топљења није много сложен, али рад људи на томе послу је претерано напоран и врло ризичан. Руда, која долази у вагонетима, пошто се измери нагаутоматској ваги, меша се одговарајућом количином кречњака и снапа у „Ватер-жакет“ пећи. За гориво се употребљава кокс, који се увози из иностранства. Продукт, који се топљењем добија из „Ватер-жакет“ пећи, зове се бакренат. У себи садржи 30 до 40 одсто бакра. Ради бољег пречишћавања директно се спроводи у конверторе помоћу механичких справа за дизање и вучу. У конверторима бакарни мат се претпа на вишој температури и сиров бакар. Из конвертора се бакар издваја у слатке од по 70 и 75 кг тежине. Процент у металу овог сировог бакра је између 99,30 и 99,50. На сваком слатку стоји отисак упадљиво великим словима — Бор. Просторије у којима су пећи више су под земљом. Свака пећ је мали колос и у многоме личе на велике теретне бродове. На свакој од њих налази се по један стручњак и неколико радника. Њихова су лица мрко-црна. Не обраћају пажњу ни на чије присуство. Сва им је пажња сконцентрисана на посао, јер и најнезнатнији омашај, значи сигурну смрт. Нема тог предмета који, кад се баца у кључалу масу руде на 1300° Ц, да се не би растопило. И поред изолације и природног проветравања, јер су две стране сасвим без преграда, ипак је температура висока, а од љутине испарења навиру сузе на очи и дражи на кашаљ. Рад се не прекида ни дању ни ноћу. У три смене ради се по осам часова. За двадесет и четири сата продукција достиже хиљаду и пет стотина тона руде. Термичка централа, која је у близини до топионице, интересантна је једино по машинским инсталацијама. За исту централу употребљава се и угљ из рудника Тимочког басена. Новина у рудничким постројењима је одељење за флотацију — перионица за препирање бакра, која је завршена у прошлој години. У том одељењу се прерађује руда која има мали проценат бакра и раније није узimana у обзир, пошто садржи само 5 одсто бакра. Али, од како је Америка почела искоришћавати бакарну руду и са 1 и 0,9 одсто, у Бору се отпочела прерађивати и руда од 3 одсто. Иста „сиромашна руда“ меље се и затим прах препира и концентрира. Тај део посла је врло сложен. Руда пролази кроз разне судове. Води се придо дају уље и још неки реактиви, који су патентирани и чувāju као тајна. И пошто се на тај начин изврши концентрација бакарне руде, онда се тек топи. У току прошле године отпочела су испитивања са бакреном шљаком, односно згуром, која остаје на површини код топљења бакарне руде и

од које се око топионице налазе огромне наслагe, читаве стене. Пошто се утврдило да је згура врло тврда и у води постојана, испитује се њена погодност за прављење коцки ивичњака и коловоз. Згура се топи на температури од 1170°C и разлива се у форме. Исте коцке од згуре, по тврдоћи, како је то у једном предавању изложио хемијски стручњак рудника, одговарају нашем најтврђем граниту. Ако би то у ствари било тако, рудник би се лишно једног огромног баласта и за „трице“ од бакарне руде узео лепе паре. Са колико се педантносно истражује руда, сведочи још и то што се руда са сваког метра дубине подвргава анализи. У току прошле године извршено је преко 18.000 таквих анализа. Сем тога, у руднику је спроведена нека врста аутаркије. Постоје радници за све занате и у њима подмирују све потребе рудника. Ту се производи све, почев од најфинијих машинских делова, закључно до мртвачких сандука. Разгледање рудника трајало је скоро пуна три сата, таман колико је потребно времена за дупли програм у биоскопу. И утисак био је много јачи но да је био маказав филм. Јер, све што смо видели, била је стварност, спретно режирана од једног моћног финансијског концерта, чије акције високо котирају на свим светским берзама, а производи из Бора доминирају страним тржиштима. Утисак је употпуњен при повратку у пролазу кроз Палиладу, односно предграђе колоније, где су станови обичних радника. Испод стреја дугих редова станова извешане су разне прње и грубе пртене кошуље све у закрпама. У прозорима је наслагана храна — хлеб и полусуво месо. Све то врло убедљиво илуструје стандард живота највећег броја упосленика у руднику“.

- 171) Народни музеј Бор, ФАГ: Сећања Гојка Радића. На челу листи првих повереника ОРС у Бору налазили су се Бура Пот и Младен Стојић.
- 172) Самоуправна установа под надзором државе, установа за социјално осигурање радника, службеника и њихових породица, чија су средства делом формирана од уплата радника, а 50 одсто од тих уплата уносили би власници предузећа.
- 173) Народни музеј Бор, ФАГ. Председник братинске благајне у Бору био је Француз, директор рудника, а благајник — благајник рудника.
- 174) Др Бранко Букић: чланак у „Штрајкови рудара Србије“, 1967, Београд.
- 175) „Политика“ од 25. маја 1934. пише: „У руднику Боговина код Зајечара, који је својина г. Милана Савића и синова, радницима се већ месецима не исплаћује зарада. У последње време нису добијали чак ни за храну. Пошто више нису могли да очекују на исплату, око 350 радника у овом руднику обуставили су посао, тражећи да им се исплати бар један део зараде...“. „Политика“ од 9. јуна 1934. о овом штрајку пише између осталог: „Поред (радника) мучиле су се и гладовале и њихове породице...“
- 176) Бранко Букић: н. ч.
- 177) Раде Панајоговић: „Развитак“, 3, 1966, Зајечар.
- 178) У Народном музеју Бора постоји у архивској грађи документ са признацима о приманима из тзв. „дрне благајне“ ФДБР, са потписима жандарма, сеоских кметова, презника, општинских и среских функционера.
- 179) Страхинца Поповић: н. д. Управа Борског рудника обраћа се 12. марта 1935. Испостави среза Зајечарског у Бору захтевајући протеривање Галинина, радника који је напао Француза надзорника, тражећи да се помнуту радник... „удаљи од Бора и околине“ и одреди му се „... што даље место боравка...“ На сличан начин Управа рудника 30. марта 1935. „учтиво моли Испоставу“ да „... радника Хркића, који је отпуштен из наше службе“ удаљи из Бора и његову породицу „исели из друштвеног стана... (касарне у селу Бору)“.
- 180) Страхинца Поповић: н. д. Народни музеј Бор, ФАГ.
- 181) Према изјави Наде Кун, супруге Борба Андрејевића Куна (датој овом аутору 30. V 1972 и њих двоје су заједно у лето 1943. дошли у Бор. Кун је био инспирисан дрворезима француског сликара Мазерела који је у својим графичким радовима давао праве животне романе. Самоиницијативно су дошли у Бор, случајно се у Топионици упознали са радником Крстом Петровићем, који им је, иначе по уверењу комуниста, помагао да 1,5 месец обилазе поједине погоне предузећа, геометани. Спријатељили су се

за то време са К. Петровићем (убијен од четника 1942) и његовом женом Маргаритом (после рата живела у Бору). (Крста Петровић је, иначе, после доцнијих одазака Куна у Београд донео у Бор примерак „Пролетера“, органа ЦК КПЈ, а и после је од Куна добијао појединачно „Нолитова“ издања.) Кун је за време овог боравка у Бору направио низ фото снимака (нису набећи) и већи број „Крокија“ (сада се налазе у Народном музеју, Београд). Већ при завршетку рада опажен је од стране полиције и позват у Испоставу среза Зајечарског у Бору, где му је забрањен даљи боравак у Бору. По повратку у Београд Кун је разрадио урабене скице и дао своју прву мапу графике са 28 дрвореза, под насловом „Крваво злато“. (Песник Јован Поповић, Кунов друг, је видећи дуборезе у припреми, сам понудио да уради уводни текст. Популарно издање (2.000 примерака) штампан је у Старом Бечеју, а поједине примерке су онда растурали по целој земљи напредни студенти (Милош Маџура, Војкан Јеремић, Бранко Гавела и др.), Београдска полиција је, иначе, забрањила растурање овог албума и саслушавала Куна због овог уметничког дела. Осим популарног издања оштампано је и 250 примерака већег формата у тврдом повезу, као и 10 примерака луксузног издања, за које је листове отискивао лично Кун на својој преси.

- 182) У Народном музеју Бор, налази се документ да је П. Радовановић био запослен од 23. III 1933. до 5. I 1937. у својству рударског надзорника.
- 183) ИА Зајечар, МГ Бор. У Злоту су за У. О. гласала оба брата Радовановића, учитељ Милац Поповић, рудари Јован Добрић и Јован Мускаловић, затим Станоје Добрић, Драгутин Петришоревић и други. (Лекар Ивко Боловић, је приступио 1941. године партизанским одредима овог краја и храбро погинуо 1943. године.)
- 184) Народни музеј Бор, ФАГ.
- 185) „... Један од највише прогањених и малтретираних био је друг Петар Радовановић. Тучен је и пребијан по затворима, али никада није могао бити поколебан, јер је он истинити био неуморни, идејни, дубоко убеђени и бескомпромисни социјалистички и комунистички борац. Многи, скоро сви његови сарадници, су се под притиском полиције и жандармерије по његови сарадници, су се под притиском полиције и жандармерије повукли са борбених позиција и пасивизирали се. Док, међутим, друг Радовановић је пркосно и смело остот скоро сам на борбеној арили, водећи неравну борбу са режимом мрака и тираније, до последњег даха...“ (Милац Поповић: н. д.). У истом напису Милац Поповић пише и о одласку Петра Радовановића на VII конгрес Коминтерне (Москва 1935), по реч је, по свој прилици, о забуди, о Радовановићевом боравку у СССР-у 1928. године. Када је 5. јануара 1937. године Петар Радовановић отпуштен са истражних радова у околини Злата, чухашен је и спроведен окупла са братом Јованом у затвор у Бољевац. Јован Радовановић то овако описује у својим сећањима (ИА Зајечар, МГ Бор...); „Довели су ме у жандармеријску станицу везаног ланцима за ноге. Било је баш око Божића и владала је велика хладноћа. Сvezали су ми ноге ланцима и сваке ноћи по двапут водили на саслушање... Били смо затворени 25 дана. Сваке су нас ноћи везивали и ударали цокулама по лицу. Мене су водили у подрум и говорили: Ако признаш који су људи радили пустићемо те на слободу. На то сам се само смешкао. Тада је један жандарм рекао: Води га у подрум и одсеци му главу. Други је додао: Вежите му циглу... кад падне у несвест спајте две кофе воде, па ће се овестити“. Према сећању Јована Радовановића приликом боравка у затвору у Бољевцу Петар је био посебно смештен у влажну просторију, незаложену, а био је месец јануар. Жандарми Даутовић и Мартин Тручан (из Бјеловара) били су том приликом присутни. Петар је неколико пута био тучен. У затвору су били још и Драгутин Петришоревић из Злата, Милац Божанић, затим познати раднички борац из Доњег Милановца Љуба Кокотовић, његов сизј Света Кокотовић и Пауљ Јовановић. Сви су у затвору остали 25 дана, а приликом пуштања Петру Радовановићу је у среском начелству речено: „да ће га сасвим дотући, ако настави са радом“. И према сећањима — писму Љубице Драгојевић, која је с мајком тада дошла у Бољевац да обиће оца и стрица: „... Тамо је један полицијски писар почео да се дере на мене. У том моменту су извели стрица из ћелије, са око-

вима на ногама и рукама, једва је ишао. Када је видео да се овај дере на мене, он је сав поцрвенео, оштро рекавши: Зашто дирате моје невино дете. Ви мучите мене, сада и моју породицу, ви ћете нас и да погубите, али ускоро ће неко тако мучити и вас! „... Тада са нама нико није хтео, а ни смео, да разговара у Злоту и околини“.

- 186) Према сећањима Јанка Симеоновића (Народни музеј, Бор, ФАГ) који је почетком устанка 1941. године разговарао са Петром Радовановићем о оружаном борби, он је одушевљен, дао сву подршку устаницима, али већ потпуно онемоћао и слеп, био је физички онемогућен да се бори. Његова братаница Љубица Драгијевић сећа се да је Петар ослепео још 1940. године, упркос свесредној помоћи злотског лекара Михајла Петровског и др Ива Боловића из Бољевца. И Петрова жена Стажа парализована је, лежали су у истој соби, на појати, Стану су на леђима износили на ваздух, а Петра су водили за руку. „Док је лежао слеп стално нас је терао да му читаме књиге и новине, нарочито су га интересовале партизанске борбе...“ У Историјском архиву Зајечар (Фонд: Варија „V“) налази се писмо Борба Стевовића (скојевошког секретара у Зајечару 1926) упућено Петру Радовановићу у Злот, негде после ослобођења (1945—1946) у коме, између осталог, стоји: „Друже Перо, ... чуо сам за твоју несрећу да си ослепео. Али верујем да си срећан, јер си дочекао оно зашта си се борио целог века... Према сећањима неких Петрових савременика, П. Радовановић је умео о ослободиоцима говорити као „... црвеним војницима Револуције“, који ће „свакако доћи“.
- 187) Документи којима се овај аутор служио при обради поглавља „Влашка Буна“ налазе се, претежно у Архиву РТБ Бор, у Фонду француске архиве, група XVII... „Дим — фме“, Фонд још није био сасвим срећен (мај, 1972).
- 188) С. Босиљчић: н. д. Овај назив сељачкој побуни дали су борске власти и Французи, с намером да омаловаже масовни покрет израбљиваног становништва Бора и околине.
- 189) Архив РТБ Бор, Фонд француске архиве (ФА). У целом овом раздобљу излазило је више комисија, поред поменутих.
- 190) „Сељаци из села угрожених димом и водом Борских рудника вапију за помоћ. Они не само што губе свој мал, већ им је много теже што сви увиђају да са умртвљењем њихове земље, доскора толико родне, престаје њихова самосталност и сигурност... Стигли смо у Слатину... Средиште села подсећа на паланачку чаршњу. Око велике цркве неколико лепих зграда. Онда — три кафане, дућани... Председник тренутно није био у општини. Секретар Коморе и Анкетне комисије, инжењер Г. Горановић, пише за свештеника. Надази га у суседном дућану, прилази и објашњава циљ посете. — Молим вас, само се мени немојте обраћати, — диже руке у вис г. Стојић. Ситуација ни мало угодна. Ипак се разговор некако успоставља. Свет се крави. Један од присутних чак и гласно објашњава: — Немојте замерити оним људима што одоше. Они раде тамо — показују рудом према руднику. И њих боли као и нас. Не смеју, зависе... Слатина има око 340 домова са близу 1800 становника. У руднику је тренутно запослено преко 200 људи. Број запослених из Кривеља, Оштреља и других села већи је, просечно према броју становника. У том стиже председник Слатинске општине, г. Милутин Јовановић, човек преко 30 година. Ситуација се одмах мења. Сада је ту бар стотину људи и све их је више. Слатина је до почетка рада рудника, односно топioniце, била међу првим селима. По имућности и вредности света стајала је напредо са Рготином и Вражогрцем. Шта су опет та села најбоље сведочи податак који нам је навео пословца само једне од постојећих млекарских задруга: сада још два села из околнине Зајечара музу сваког дана 10 хиљада литара млека дневно. Вагон млека дневно. У Слатини сада нема млека. И сада имају оваце, али док је некада свака кућа имала од 200 до 300 брава, сад највише до 30. И то више ради вуне. Урош Траиловић каже: — Трудим се да одржим двадесетину оваца. Чак плаћам што пасу према зајечарском атару. Општина има само своју утрину од 840 хектара. Некада је то била најплоднија земља, било је траве, рабао кукуруз, шпеница, јечам. Издавана је и под аренду и то за 1000 динара годишње закупа по хектару.

Сад је читав тај комплекс пустош, без имало бљног покривача. Многа јаруга и дубоких вододерања раздира некада компактно земљу. На њој некада није рабало само оно што није посејано. За ту своју утрину општина прима од Друштва Борских рудника општету. Процењена је сто одсто као продуктивна. И за 860 хектара добија годишње 60 000 динара, што представља око 70 динара по хектару! Запамтите: једва 70 динара по хектару, а на земљиште које је у аренду давано је по 1000 динара за хектар! Слатинци се слегли и једни нас воде на једну, други на другу страну. Учинићемо им нажао ако се не одазовемо. Сат, два, па и пет идемо преко слатинских земљишта, која су пустош и она која су на путу да то постану. Пада нам свима у очи да сретамо много женског света у црнини. Честе су црне заставе по кућама и посматрамо листе: „Наш мила и драги... остави нас да вечито тугујемо...“ Свештеник г. Стајић: — Смртност је прилична. Свака трећа кућа редовно преко године има по један смртни случај. Највише грудна болест. — Младеж крвља. Већ од 18 година одлази у рудник. Окљакави, погрби се. Нећемо имати шта да изведемо на регрутацију. Идемо као крстоноше о заветницима. С брада на брадо. Али да уистину носимо литију тешко би се нашло дрво за запис. Где их има нису ни граната, још мање велика. Силазимо у поток. — Овде смо имали баште, успевало је свако поврће. Чак смо га могли и продавати. Сад трчимо кад изиђе који крајински баштован и морамо за паре купити: краставац, лук, паприку, кромпир и пасуљ... Да, црна земља, постала је жута као печена глина. Кад се стегне не може да послужи ни за циглу. Кад се принесе носу страшно смрди. Опустошене баште и воћњаци. Испод моста налазимо на брегове отроване и загореле земље. Долазило куповање и у једној кући где је више мушкараца откопали су 20 квадратних метара и скинули горњи слој сагореле земље са скоро пола метра. Онда су на тај комадић земље, једва довољан за две леће лука, набацали двоја кола гнојива. Посадили купус и он је почео на набуђеној здравици да расте. Онда је ударила вода и провалила у ту тако с мукотворном баштицу и све утропастила. — Док су пуштали да та отровна вода стално тече потоком мање смо имали штете. Сада је задржавају у резервоарима и кад удари киша они је пуне. Вода тако превази преко корита, топи све нове површине и сатире их... Председник Јовановић доводи нас до једнога прља, остатка сасушеног дрвета, и каже: — Овде је био најбољи јабучар, све сам калем. Међутим, као што видите — само један једини прљ! — Мало даље налазимо на два дува и испод њих слој попадалих увелих дуњиња. Питам их: чудо их деца нису побрала кад воћа нема? — Неће их. Пале у устима. Затроване су димом. Живица се овде — онде вили, само у дворишту код веће куће. Пловке не могу чувати, јер гинч у води, кокоши опет — јер нису сви при жити. — Да се разумемо — објашњавају нам сељаци који нас прате на челу са председником — овај део који обилазимо и на коме и нема, тај део нашег атара стављен је изван зоне плаћања штете, као да ничим није угрожен. Члан комисије Петковић прилази једном парчету земље где се виде кућице пасуља. Сваки посебице гледа и кида гранчице; — Цвет је опао, а нигде да се зачела боранија. Тако је и са краставцима. Чак и кромпир под земљом не успева! Имајте у виду, каже нам председник Јовановић да је ово изузетно по нас повољна година. Нема дана да киша не пада и да влага не подстиче растине. Још ове године и ветар тако дува да дим са димњака рудника више окреће према Кривељу. Онда замислите како је код нас на земљишту ван зоне штете, кад ветар дува према нама и запече жета! Показује нам кукурузе. Прозукла им перја већ сада, прошарана су све некаквим белначасто-жутим пегама. — Баш као моја јектичава плаћа — добапује један средовечан доскорашњи рудар. Одводе нас до воденице. Пре још много година били су много напреднији. Букве су заменили лименим широким цевима на падовима изнад воденице. Сада су се опет вратили на дрво, па и на саставе дрвене. Вода за 15 дана најде лим и најдебљи сатрине. Ове године се на овом простору изван зоне, а на 12 километара од Борских рудника, само три пута спустио дим и овалка је штета, а шта ће бити сад кад јаче опече... Простор изнад села према руднику нема ништа, тамо је пустош.

- Слика и прилика... Али, ово је само бледа слика оног опустошеног стања које се не може ни приближно описати. Сељаци из Слатине, Оштреља, Кривеља, Бора, једног дела Брестовца, још се само заварavaju, напрежући се око земље која не може ништа да пружи. Рготина је далеко од борских рудника — 23, а Вражогрнач — 28 километара. И та села којима је пред очима судбина већ помињаних села, почиње да тресе прозница. Они су далеко од дима, ако некад и допре то је незнатно, бар засада. Њих угрожава вода, односно муљ са Борских рудника, загађена и отрована вода, река која текући преко Слатине тече и преко њихових атара, угрожава најплоднији део — долину..."
- 191) Архив РТБ Бор, ФФА. (Није тачно утврђен датум када је овај документ написан.)
- 192) Из писама Француског друштва Борских рудника упућеног 15. V 1935. председнику Интерминистеријалне комисије Борђу Борђевићу, генералном инспектору Министарства унутрашњих дела, види се да су суме које су до тада сељацима исплаћиване биле врло мале. Тако је од 1919. до 1933. године Француско друштво Борских рудника укупно исплатило 589 300 динара. По годинама је исплаћено: 1919—12 700 динара, 1920—42 820, 1921—29 086, 1922—34 590, 1923—58 696, 1924—72 124, 1925—37 457, 1926—36 031, 1927—28 166, 1928—31 176, 1929—32 530, 1930—37 602, 1931—38 490, 1932—28 166 и 1933—59 085 динара. Архив РТБ Бор: Фонд француске архиве.
- 193) Архив РТБ Бор, ФФА.
- 194) Архив РТБ Бор, ФФА.
- 195) Министарство шума и руда одредило је 1934. комисију у саставу: Инж Стјепан Босак, инж Борислав Николић, инж Јован Таушановић, инж Павле Јовановић, Аранђел Стојиљковић, инж Виктор Нојгебауер и инж Милутин Бојовић (Архив РТБ Бор, ФФА).
- 196) Архив РТБ Бор, ФФА.
- 197) Архив РТБ Бор, ФФА. Штета је по селима 1934. г. овако била предвиђена: Кривељ 177 511 динара, Слатина и Брестовац 16 251, Оштрељ 14 901 и Бор 142 444 динара, а постоји и поименични списак.
- 198) Народни музеј Бор, Фонд архивске грађе (ФАГ).
- 199) Народни музеј Бор, (ФАГ)
- 200) Архив РТБ Бор, ФФА.
- 201) Напад је извршен 7. маја. У овом извештају стоји датум 8. мај. Реч је о поновном уласку побуњених сељака у погоне рудника, сутрадан (8. маја) после напада на топионицу.
- 202) Архив РТБ Бор, ФФА.
- 203) Забележено је да је сељак Драгутин Новаковић, који је и сам радио у Борском руднику, био иницијатор јуриша на топионицу. Он је први узвикнуо: „Шта ћемо ми овде — ура на фабрику!“ Жене су у наручјима носиле децу и постављале их на пруге индустријске железнице. Радници су солидарно напустили посао. (Народни музеј Бор, ФАГ, Сећања Николе Марића командира жандармеријске станице у Бору 1935. г. и Радета Трифуновић, ливца.)
- 204) Према „Политици“ од 9. V 1935. топионица је 8. маја била поново стављена у погон, те су разјарени побуњеници морали опет да је гасе, вероватно употребљавајући и силу („мотке и камење...“).
- 205) Реч је о процени из 1934. (586 065 дин) на чију исплату Французи нису пристајали све до ове мајске побуне, нудећи само око 50 одсто, одбијајући да о целој суми упознају и саму Испоставу у Бору. Сада је инспектор Гојковић морао да пред масом чита тачне цифре, оне најкарактеристичније, јо, како ћемо видети, узалуд.
- 206) Према извештају који је директор рудника инж. Емил Пијала 9. маја упутио у Париз генералном директору ФДБР Жоржу Фају (та преписка била је у поменуто време врло интензивна) види се да су побуњени људи 8. маја захтевали од присутног заменика среског начелника из Зајечара да „суспендује одмах председника и општинске већнике Бора“.
- 207) „Политика“, 19. мај 1935, Београд. (Уз исти чланак донето је и неколико фотоса из ове сељачке побуне.)

- 208) Судећи према овом извору, већ 7. маја је у побуну учествовало 4 000 људи, према у непосредној акцији гашења пећи у топионици није ни требало (а ни могло) да буде више од 400 људи.
- 209) Поменута тројица људи су, извесно, били непосредни руководиоци буне. Захтев Управи је саставио Илија Думитрашковић. Илија Думитрашковић, студент права из села Брестовца код Бора, био је члан КП у то време, повезан у Зајечару. И 1938. у штрајку радника Борских рудника, деловао је као комуниста. Убијен је од четника ДМ 1943. године. Живко Ратаревић, земљорадник из оближњег Кривеља, био је солунски ратник, после рата често у спору са властима, бунтован и храбар човек. Убијен је од четника ДМ 1944. године.
- О Станоју Миљковићу, који је играо најважнију улогу у овој народној буну (с обзиром на његов углед у масама и провереној револуционарној речени, речено је више у ранијем тексту. Према поменутиим сећањима Станоја Горњановића „Миљковић је, обилазећи сеоске набавно-продајне задруге у којима је пописивао инвентар, тесно био у вези са великим бројем сељака, писао им жалбе због димом оштећеног земљишта, припремао масе за побуну. Г. Јанкез у поменутој изјави овом аутору, истичући популарност Ст. Миљковића, каже да су га по селима још 1926—1928. дочекивали „на белом коњу“.
- 210) Архив РТБ Бор, ФФА.
- 211) Више функционера, управе Борских рудника напустили су тих дана своје дужности, тражећи заштиту власти, а неки су побегли у Зајечар и Књажевац, међу њима и председник Борске општине Марко Петровић („Политика“ 19. V 1935, Београд).
- 212) Народни музеј Бор, ФАГ: Сећања Анте Марковића; Архив РТБ Бор, ФФА.
- 213) Архив РТБ Бор, ФФА.
- 214) Према сећањима неких савременика, 12. маја се у Бору било скупило чак 8 — 10 хиљада људи из околних села, практично све одраслије становништво (Народни музеј Бор, ФАГ).
- 215) Архив РТБ Бор, ФФА.
- 216) Исто. Старешина среске испоставе у Бору „на захтев и по упутствима Комисије“, издао одмах 12. маја, општинским управама следеће наређење: „Наређује се општинској управи да у најкраћем времену изради списак оштећених површина на територији те општине од дима Борских рудника према поседованим листовима. Списак мора садржати редни број, име и презиме сопственика, потес и број поседовног листа, оштећена површина у хектарима и врста културе, тако да на левој унутрашњој страни буде изложена целокупна садржина списка по горе назначеним рубрикама, а десна страна да остане слободна за налаз комисије. Овај списак има се оверити од стране општинске управе и предати изасланицима Министарства који се налазе у Бору код Среске Испоставе. Сваком оштећеном лицу приликом уписа саопштити да ће комисија лично и преко стручњака и изабраних лица од општине отпочети рад одмах по пријему списка по општинама на лицу места, и сваког сопственика оштећену површину. После тога изасланици ће донети решење о висини оштећења и ово предати оштећеном који ће одмах на основу тога решења бити исплаћен на каси дирекције Борских рудника. Дирекција Борских рудника дада је изјаву изасланицима Министарства да неће настављати рад у топионици без сагласности изасланика, као и да ће одмах предузети мере да очисти воду од шкољавих примеса. Наређује се општинској управи која би имала још да накнадно састави допуне захтева у погледу овога тражења у циљу обештећења — нека то одмах учини и таква акта непосредно да достави изасланицима Министарства. Наређује се општинској управи да достави списак свију отпуштених радника зато што су поднели тужбе — као и по оним случајевима где је то отпуштање било неправилно природе. О овоме ће учинити општинска управа саопштење заинтересованима. Изасланици Министарства о целокупном данашњем раду и свима мерама које ће предузети, засебним актом известити Краљевску Владу и доставити у прилогу истог акта изјаву Дирекције Борских рудника, као данашњу резолуцију заинтересованих села и општина која је данас прочитана на скупу у Бору. Да би изасланици могли извршити у најкраћем

року поверени им рад, наређује се општинској управи и препоручује се заинтересованима да се одмах одазову испуњењу своје дужности у погледу тражења изасланика Министарства, као и њихових органа у оквиру овога посла“.

- 217) Текст француског саопштења претрпео је 4 верзије, у овим, за капиталисте критичним часовима у Бору. Отступали су корак по корак (сачуване су све ове верзије). Карактеристично је да је у овој, уочи 12. маја, написаној „Резолуцији“ остављена је напр. празнина за број присутних, као и имена још неких села и сл), што говори о претходној припреми. О овој организованости сведоче и бројни савременици. Народ је у походу на Бор наступао дисциплиновано, постојали су и десетари, групе села и др. (У листу „Борски колектив“ у бројевима 16—17, 18, 19. и 20. из 1965. г. Мома Станковић је убележио сећања више савременика ових збивања). Занимљиво је да се, за разлику од села — потписника захтева од 8. маја, на овом захтеву од 12. маја налазе и села Доња Бела река и Ротина (нешто даља села, другачијег састава становништва), а не налази удаљени заселак Топола.
- 218) „Јучерашњи дан је прошао без инцидената“ — стоји у француском извештају од 14. маја 1935. (Архив РТБ Бор, ФФА).
- 219) У вези са комбинацијом о довођењу у Бор војске која би штитила предузеће, у досијеу „Дим“ Француског архива РТБ Бор налази се „Извод из Збирке закона св. 117. и 11. у коме се описују услови слања војске у једну општину и последице, исхрана и др.
- 220) Према извештају директора рудника инж. Емила Пијале од 6. јула 1935. (Архив РТБ Бор, ФФА), радило се о следећим цифрама (остао је нерегулисан само 21 захтев):

Село	Број оштећеника	Исплаћена сума
Бор	197	667 530
Кривељ	475	848 982
Слагина	445	911 390
Оштрељ	173	203 494
Брестовац	345	590 264
	1 635	3 221 669 дин.

- 221) Архив РТБ Бор, ФФА. Текст гласи:

З А П И С Н И К

ПЛЕНАРНЕ СЕДНИЦЕ КОМИСИЈЕ, одређене решењем Господина Министра шума и Рудника под бр. _____ од _____ а по питању утврђивања и процене штете, коју причињавају усевима и растињу околних села сумпорни гасови и бакарна једињења у праху из топионице бакарне руде Друштва Борских Рудника у Бору. Присутни чланови комисије: Борбе Борбевић, генерални инспектор Министарства унутрашњих послова; инж. Босак Стјепан, начелник одељења рударства; Милан Дуњић, начелник Министарства пољопривреде; инж. Милутин Гојковић, виши саветник Одељења Рударства; инж. Драгољуб Миловановић, саветник Банске Управе Моравске Бановине, и инж. Милутин Боровић, пр. . . Министарства финансија, Одељења Катастра и државних добара. После измене мисли и реферисања појединих чланова комисије о стању које су до данас установили на лицу места приликом обиласка терена и после детаљног проучавања целокупног рада прошлогодишње комисије пленум комисије је једногласно закључио:

1. — Да се усвоје државни катастарски подаци по ствари површине и културе земљишта као једини званични и меродавни подаци за подлогу одређивања висине процентуалног оштећења просечног жетвеног бруто прихода који би се постигао уз уобичајени начин обрађивања земљишта кад

сумпорни гасови и бакарна једињења у праху не би причињавали никакву штету, а да се исти државни катастарски подаци усвоје и за подлогу обрачуна висине причињене штете изражене у новцу.

2. — Усваја се у целости без икакве измене проценат оштећеног просечног жетвеног бруто прихода који је установила прошлогодишња комисија.

3. — Усвајају се пресечни жетвени приноси за сваку поједину културу и класу земљишта они, који су званично установљени и који постоје у државном катастру земљишта, односно који су назначени у списку среских угледних земљишта среза Зајечарског.

4. — Усваја се исправак постојећег погрешног класирања земљишта на тај начин, да се на свим оштећеним земљиштима провери и исправи погрешна класа. Исправак погрешно класираних оштећених земљишта има да се изврши према „потесима“ (местима званом) али само у сврху правилне и праведне процене висине штете без икакве везе са државним порезом.

5. — Као база за рачунање висине причињене штете за сваку парцелу земљишту усваја се принцип наполице, тј. половина просечног жетвеног бруто приноса израженог у новцу који би се могао постићи уз уобичајени начин обрађивања земљишта кад не би било никакве штете. За одређивање просечног жетвеног бруто прихода имају да послуже следећи фактори:

а) површина, култура и исправљена класа земљишта на основу државних катастарских података;

б) просечни жетвени бруто принос назначен у среским угледним земљиштима среза Зајечарског;

в) просечне цене пољопривредних производа из 1933. и 1934. године према званичним подацима Општине Зајечарске, које је комисија прибавила концем месеца августа 1934. године;

г) проценат установљен од стране прошлогодишње комисије, који се код прорачунавања висине оштете има применити у висини у којој је установљен прошле године.

6. — Начин израчунавања просечног жетвеног бруто приноса и висине оштете за сваку поједину оштећену парцелу и сваког појединог власника оштећених парцела према напред изложеним принципима биће установљен приликом самог рачунског рада“.

- 222) До овог податка (23 дана) дошло се тек после отварања „Француске архиве“ РТБ Бор, те у неким ранијим радовима, укључивши и радове овог аутора, углавном се баратало са другачијим подацима о броју дана колико се није радило; махом се подбацивала та цифра, но било је и пребацивања у тврђама о дужини нерада топионице.

- 223) „Управа Француског друштва Борских рудника обавештена је да су се данас рано у јутру у Бору скупили у знатном броју — неколико стотина сељака. Они су протествовали због тога: како је Управа смела да отпочне рад у топионици и мимо њиховог ултиматума од 8. V 1935. г, и пре него се сви њихови захтеви у потпуности не испуне. Стога су тражили да Управа одмах обустави сав рад у предузећу док се сви њихови захтеви потпуно не испуне, с тим, да ће, ако се по њиховим захтевима одмах не поступи, напасти на предузеће и демолирати све његове инсталације. Г. Комесар полицијске испоставе у Бору, обавештен о предњем, усмено је саопштио нашем представнику у Бору да Друштво одмах обустави рад у топионици. Директор друштва одговорио је, да он не сме поступити по овом усменом наређењу, већ је о томе тражио писмено наређење. С обзиром на наведено Управа Борских Рудника има част доставити Господину Министру:

1) да не постоје никакви стварни разлози за поновну обуставу рада у предузећу у Бору. Ово по томе:

1) што сматра да сада не постоји никакав стваран повод за незадовољство сељака, пошто је Ингерминистеријална стручна комисија на лицу места извидела и проценила величину штете причињене димом из топионице Борских Рудника и оштећене у Борској општини већ потпуно ис-

платило. За оштећене из осталих општина само чека на обрачунае Интерминистеријалне комисије, па ће, како који обрачун прими, исплату извршити;

2) што је Управа, и ако сматра да је та штета превисоко процењена, пристала да је исплати само да би се васпоставио рад и да би Друштво у своме предузећу могло да настави несметани рад. Са тога разлога пристала је да оштету плати за три последње, као и у напред за текућу 1935. годину;

3) што је и међу оштећеним лицима око 95 одсто процењеном штетом потпуно задовољно, јер су то протоколарно приликом пријема изјавили и на каси Борских Рудника одређене им суме већ примили; и

4) што је Управа Борских Рудника отпочела рад на основу одобрења и наређења интерминистеријалне комисије, када су Борска општина и сва оштећена лица из ње примили оштету за 4 године и када је сматрала да је престао сваки повод за незадовољство противу Управе Борских Рудника.

II) Али, ако би се десило да се, и мимо свега наведеног, Управи писмено нареди да обустави рад, — Управи је част скренути пажњу Господину Министру на следеће:

1) за време од више од 3 недеље нерада у топионици — нагомилала се је огромна количина изваћене руде, која се мора прерадити — претопити. Друштво нема могућности да изваћену руду депонира, те би услед обуставе рада у топионици било принуђено да обустави рад и у руднику, услед чега би претрпело огромну материјалну штету;

2) ако би се ипак остало при наређењу за обуставу рада — Управа би била принуђена да обустави рад и у целом предузећу и да непотребном радништву и особљу откаже даљи рад, услед чега би преко 4000 особа остало на улици.

Од каквих би то тешких и непредвиђених последица било, није потребно ни указивати.

III) Ако се, према свему, процени фактично стање — Управа сматра да се мора доћи до уверења, да не постоји стварни разлог за обуставу рада у предузећу у Бору.

Сада се несумњиво може констатовати да је поход сељака дело подстрекивања екстремних елемената. Друштво је уверено да су се благовремено предузеле законске мере за њихово одстрањење, извесно не би дошло ни до обуставе рада 8. маја тек. год., ни до немилних догађаја, који су им следовали. Државна власт мора бити изнад свих и свакога, а са екстремним елементима треба одмах поступити најстрожије по закону.

Износити све ово, Управи је част умолити Господина Министра за потребно наређење, да се на лице места у Бор одашаће један од виших државних чиновника, који ће у границама закона, са потребним овлашћењима, моћи завести ред и омогућити Предузећу несметани рад. Ово у толико пре што Друштво свој рад обавља у свему по закону и што је вољно да оштећенима исплати у потпуности процењену штету за све четири године одједанпут, подразумевајући ту и текућу годину, те да на тај начин са своје стране учини све, да се оштећена лица стварно и обештете.

Напослетку и углед државне власти императивно захтева да се самовољно појединаца учини крај, а Друштву омогући несметан рад, јер је то интерес и народне привреде и фиска.

У нади да ће Господин Министар по овој ствари урадити хитно све што је потребно да Друштво може несметано наставити рад, и да неће дозволити да Друштво без икакве стварне потребе обуставља рад, Управа га моли да изволи примити уверење њеног особитог поштовања.

224) Архив РТБ Бор, ФФА. Овај извештај Француза изванредно илустрије снагу масовног покрета у Бору, као и резонување власника који признају победу сељака и радника, сугерирајући оштрији курс како би се спречиле нове победе народа.

225) Према изјавама неких савременика, вође побуне, нарочито Станоје Миљковић, били су против овог последњег похода од 4. јуна, знајући да је жандармерија имала одобрење да „пуца у месо“. Сем тога, главнина зах-

тева била је већ дотле на путу остварења: исплата оштеде, пријем на посао и др. У изјави коју је 9. VI 1972. дао овом аутору ондашњи писар општине Бор Тића Станисављевић „... преко 1000 сељака (никако не само 200) продали су до самог пијавца...“ Т. Станисављевић је све наводно гледао изблиза.

226) „Политика“, 6. јуни 1935, Београд

227) Интересантна је иначе, акција једног од организатора побуне, земљорадника Живка Ратаровића из Кривеља, који је 4. јула 1935. упутио допис министру Унутрашњих послова Југословенске владе у коме стоји: „... Када је народ наше околине потражио од Управе Борских рудника да му се исплати штета нанешена сумпорним димом због уништене вегетације, полицијски органи Вашег претходника господина Веље Поповића, са националне тачке гледишта окренуше бајонете националне и пролише нашу драгоцену крв ради заштите интереса француских капиталаста, огласивши нас, борце са Куманова, Брегалице, Цера и Кајмакчалана, за антидржавни елементат. Услед изложеног, апелујем на Вас, Госп. Министре да одредите анкету, не затопљену нашим сопственим златом из француских руку, да истражи овај жалосни удар, и донесе праведан Суд против полицијских органа“. (Музеј Бор, ФАГ). Овај апел остао је без одговора, никаква анкетна комисија није дошла.

228) У Фонду Коминтерне (АРПЈ, 1935:370) постоји писмо ЦК КПЈ — ПК у КПЈ за Србију у вези са овим догађајима у Бору, у коме се критикује неактивност Партије у борској побуни. Добриновић Радоасављевић у својим сећањима (Народни музеј Бор ФАГ) истиче: „У ширем смислу комунисти су имали активну улогу. Пре свега Пера Радовановић имао је утицај на читава низ људи у Злату, Брестовцу, Слатини, Кривељу... тако је утицај комуниста у „Сељачкој буну“ био врло јак...“

229) Супротно богатој архивској грађи о побуни из 1935. у Фонду француске архиве, Архива РТБ у Бору (који је добро уређен, иако углавном хронолошки) није нађен посебан досије „Штрајк 1938“, који би по свему судећи, морао да постоји. (Шеф овог Архива Милаан Борић, лично је истраживао 1938. године). Но и учињена истраживања знатно су кориговала и употпунила досад објављене материјале о овом штрајку из 1938. г.

230) Инж. Франц Дровеник и инж. Милаан Михајловић; чланци, „Бор 1903—1953“.

231) Свечаном отварању електролизе присуствовале су 2. јула 1938. бројне званичне, председник владе др Милаан Стојадиновић, генерални директор ФДБР из Париза инж. Жорж Фај, председник Управног одбора Ежен Мирабо и др.

232) др Сергије Димитријевић: „Страни капитал у привреди бивше Југославије“, 1958, Београд.

233) др Славољуб Цветковић: н. ч.

234) Због привилегованог положаја ФДБР буне се други капиталисти у земљи, те у гроброју 50—51—52. Рударског и топионичарског весника за 1937. (Београд, орган рударских и сродних индустрија) у чланку „Наше рударство у 1937. години“ (инж. Петар Бурковић) стоји, између осталог: „... Наш рудник бакра у Бору имао је ове године, као и увек досада, ванредно повољну конјуктуру, тако да је могао својим акционарима платити чак и предујам на дивиденду. Велики финансијски резултати овог рудника долазе делом и одатле што тај рудник не плаћа онолико пореских и социјалних доприноса као што то плаћају на пр. рудници у западним крајевима наше државе. Зато је у „Словенцу“ поведена велика кампања против овог рударског друштва и како се сазнаје ускоро ће Министарство имевати посебну комисију која ће испитати пореска оптерећења овог друштва у поређењу са осталим нашим рударским друштвима...“

235) Народни музеј Бор, ФАГ. Цео овај акт ФДБР од 4. I 1937. гласи: „Поступајући према тражењу те испоставе Пов. бр. 1613 од 27. децембра 1937. године, а у вези акта Кр. банске управе Моравске бановине Пов. бр. II — 6376 од 22. децембра 1937. године, Француско друштво даје следећа обавештења:

1. — Француско друштво Борских рудника је рударско-топионичарско предузеће и производи бакар.

2. — Француско друштво је акционарско, а капитал је стран, а има нешто и домаћег.

3. — При предузећу запослено је укупно 5591 радник, од којих је 5467 домаћих, а 124 странаца.

4. — При предузећу запослено је укупно 134 интелектуалних радника од којих је 91 домаћих, а 124 странаца (збир се не слаже — прим. С. Б.).

5. — На подручју овог предузећа постоји само једна радничка организација: Савез рударских радника Југославије, подружница Бор.

6. — Поменута радничка организација има у Бору 3174 уписаних чланова који су сви запослени код Француског друштва Борских рудника.

7. — Радничтво Француског друштва је стаало, с њим незначителног броја радника запослених око грабења за време грабевинске сезоне.

8. — У току 1937. године на подручју Француског друштва није било штрајкова, нерета и др. сукоба између предузећа и радника.

9. — Савез рударских радника Југославије је чисто професионална радничка организација и не делује у политичком правцу.

10. — По учињеном дугогодишњем искуству чланови управе именоване радничке организације су потпуно исправни и поуздани.

236) Народни музеј Бор: ФАГ.

237) Народни музеј Бор, ФАГ; Страхиња Поповић: н. д.

238) Страхиња Поповић: н. д.

239) У изјави ливца Радослава Трифуновића (Стр. Поповић: н. д.), стоји да је он у то време спавао на тавану са још једним другом и плаћао за стан 150 динара месечно, а добио је само једну сламарицу и стару ћебаду.

Храна га је месечно коштала 300 динара, а зарађивао је 500 до 600 динара месечно. Из исплатне листе радника Бранка Мићића од 1935. године види се да му је зарада за април 1935. износила, по одбицима, 436,15 динара.

240) Народни музеј Бор, ФАГ. (Извештај ФДБР за 1938. г.), С. Босиљчић: н. д.

241) Архив РТБ, ФФА — група 42.

242) Комисија коју су чинили по 1 председник Борске управе у Нишу, Рударског поглаварства из Београда, Удружење рудника и топионичара, Радничке коморе из Скопља и организације Југораса, урадила је следећи: „ЗАПИСНИК о раду комисије састављене на основу решења Господина Бана Моравске бановине I. бр. 3178 од 29. VII. 1938. године. ПРЕДМЕТ: Испитивања последица и могућности повећања минималних надница радника запослених код рударског предузећа Француског друштва Борских рудника. По обиласку предузећа и на основу података, добивених од Управе предузећа, који су и проверавани, нађене су следеће чињенице:

I. Однос радника према послодавцу

1) Укупан број радника према службеним подацима добивеним од предузећа, износио је у просеку у 1937. г. 4853, а у јулу месецу 1938. г. 6.700.

2) Минимална надница спољних радника у јулу 1938. г. износи 22 динара. Најнижа надница јамских радника је 27 динара.

3) Просечна зарада на надницу износила је у 1937. г. 28,12 дин. а у јулу месецу 1938. г. дин. 30,50.

4) Социјални доприноси предузећа у корист радника у 1937. г. износе:

а) уплата предузећа Братинској благајни 1.942.200,35 фр. франака; б) уплата Братинској благајни за централни фонд 603.790,62 фр. франака; в) одржавање колоније 497.542,41 фр. франака; д) санитарска служба 407.633,56 француских франака; е) лекарска служба 112.176,34 француских франака (поред горе наведене од стране Братинске благајне); ф) одржавање ограда, башта, путева и стаза у радничкој колонији 325.512,69 француских франака; г) осветљење и огрев за раднике у колонији 973.524,18 француских франака; х) одржавање чистоће и друго 307.090,23 француских франака.

Све ово у процентима изражено износи 5,43 одсто од производних трошкова а динара 5,51 на израђену надницу.

5) Од укупног броја запослених радника у предузећу отпада у процентима на сељаке, већином из околних села, 74,5 одсто.

II. Однос предузећа према држави

Предузеће (страни капитал) има дугорочну концепцију од државе за експлоатацију и прераду рудног блага. Руда се топи и продаје у иностранству у облику сировог бакара, по берзанској цени. У земљи се сада продаје мања количина — у 1937. години око 6.000 тона сировог бакара, али је у сврху националне потребе подигнута електролитична рафинерија за електролитични бакар и по уговору, одн. Уредби о њеном подизању, држава може купити сву количину израђеног електролитичног бакара. Иначе се сва количина како сировог тако и електролитичног продаје у иностранству по берзанској цени. На територији Моравске бановине до сада није продавано ништа.

III. Околности под којима живе радници рударске струке

У колонији станује укупно 3.106 радника, од којих су 633 ожењени (са породицом), а остали су самци.

Снабдевање храном и осталим потребама врши се у самом месту које је врло велико насеље и има особине већег града у економском смислу.

Самци се исхрањују у својим становима, који су сви снабдевени шпоретима, а огрев делимично добијају бесплатно, а делимично купују (угаљ добијају бесплатно као огревно средство, а дрва купују ради спремања хране) по цени од динара 55-м³, што им продаје предузеће. Хлеб из пекаре предузећа продаје се радницима по цени од дин. 2,5 за 1,20 кг.

Постељне ствари самци сами доносе са собом. Купатило је мало, недовољно за све раднике. Одржавање хигијенских услова није довољно заступљено, те су по становима нађени инсекти и запањена је примерна нечистоћа.

У околини колоније налази се већи број приватних кућа у којима станују радници, које не испуњавају, као станови, ниуколико хигијенске услове.

Економски услови су исти као и у осталим индустријским крајевима, тј. цене цералијама су нешто веће но у осталим местима, највише до 10 одсто.

ЗАКЉУЧАК

Просечна надница износи у 1938. години:	
у готову	дин. 30,50
у социјалним погодностима	дин. 5,51
Укупно динара	36,01
Минимална надница сада на руднику износи:	
у готову	дин. 22,—
у социјалним погодностима	дин. 5,51
Укупно динара	27,51

Минимална надница у готову сада је већа за 37,5 одсто од основне наднице по Уредби. За издатима на социјалне погодности минимална надница већа је од основне за 72 одсто. 14. августа 1938. у Бору“.

243) С. Босиљчић: н. д.

244) Према сећањима благајника Југораса у Бору Гојка Радића и борског радника Илије Анђелковића (Народни музеј Бор, ФАГ).

245) Др Бранко Буквић: н. ч. Према сећањима савременика и среско начелство из Зајечара толерисало је покретање овог притиска на Французе.

246) Из изјаве радника, функционера Југораса, Буре Давидовића (Народни музеј Бор, ФАГ) види се да је слата делегација у Београд у Главни одбор Југораса (код др Пешивића), но они су их упутили на инспектора Министарства рада Петронија Јокића. Овај им је рекао „да не попуштају Французима...“

247) Београдско „Време“ од 1. IX 1938. доноси чланак о преговорима између дирекције Борских рудника и радника, за које се каже да су „на добром путу“. Б. Давидовић се сећа да је инспектор Јокић дошао у Бор и рад-

- ницима, у присуству жандарма и Француза, на збору рекао: „Штрајк је окончан, ко неће да ради нека напусти Бор...”
- 248) Према изјави групе учесника овог штрајка (датој овом аутору 12. V 1972), Џемаила Краповића, Саве Нановића и Љубе Дуцића, паралелно су одржана два избора. На једном су (за штрајк) говорили Гогић и Дујић, на другом (против) Блашко Борбевећ. Б. Борбевећ касније постаје председник Југораса у Бору. Улога Б. Гогића и М. Дујића који су „нестали” из Бора, је довољно рашићена: по једнима они су само „одиграли улогу” за Стојадиновића — по другима — Гогић и Дујић су остали „уз раднике” после откривања игре између Стојадиновића и Француза. (Изјава самог Б. Борбевећа о штрајку из 1938, дата овом аутору 1951, конфузна је и субјективна.)
- Из разговора који је овај аутор водио 9. VI 1972. са Симом Дрљевићем, ондашњим повереником Радничке коморе у Зајечару за Тимочку крајину, доносимо следећи извод: „Дрљевић зна да је Милан Дујић у пролеће 1938. био председник подружнице Југораса у Бору (заменик, чини му се, Борбе Гогић). Југорас је створен у Бору априла 1938., дотле био ОРС. Он мисли да је штрајк 1938. почео наивно, због свађе са неким инжењером у топоници. С. Дрљевић покушао да спречи штрајк („јер није организован”). Ништа не зна о улози ЈРЗ и Стојадиновића, о притиску на ФДБР. Зна да је после 14 дана штрајка из Београда дошао инспектор рада Министарства социјалне политике Петроније Јокић, који је на збору радницима просто рекао: „Уговор је потписан (радило се о повећању наднице за 2 динара — пр. С. Б.), ко хоће да ради — на рад, ко неће кажу у шаке и кући...” На збору било око 3000 људи (био и С. Дрљевић), радници бурно протествовали: „Нећемо на посао”.
- Инспектор Јокић био главни заговорник да се рад настави. После збора неки покушали да раде, али их штрајкачка маса спречила. Шеф испоставе Аврамовић, инспектор Јокић и Дрљевић дошли до масе у Старој колонији (окољене жандармским народом), и „убедили” их да наставе рад. Отерано у зајечарски затвор 180—200 радника, и отпуштени с посла, протерани из Бора (махом Босанци, Врањанци и Македонци). Гогић и Дујић су онда „нестали” из Бора (наводно и они били „за рад”), а Југорас преузео Блашко Борбевећ, Југорас сасвим искомпромитован у Бору, осуо се. Сматра да су Дујић и Гогић били релативно поштени”.
- 249) Др Бранко Бужић: н. ч.
- 250) Делегацију је водио рударски радник Никола Негић, а делегат УРС-а који је затим дошао у Бор, ухапшен је још исте ноћи по доласку.
- 251) Истовремено је, према сећањима савременика, поменута изјава радника Џемаила Краповића, Саве Нановића и Љубе Дуцића, овом аутору) подигнута радна норма; на пример, у јами је бела црта на вагонетима, до које је ваљало напунити руду, подигнута мало навише (додат је лим у висини од 20 см.) и ови вагони су од радника названи „Југорасови вагони”. Са посла су отпуштени радници Владимир Солеша, Љуба Дуцић, Бора Станојевић и др. (око 50). Многи су отерани и у зајечарски затвор.
- 252) Према поменутом сећању Гојка Радића (Народни музеј Бор, ФАГ).
- 253) „Радничке новине” из Београда у броју 39. од 23. септембра 1938. донеле су чланак под насловом: „Око 7.000 рударских радника у Бору ШТРАЈКОВАЛО ЈЕ ТРИ НЕДЕЉЕ тражећи основна права на живот”, у коме стоји: „О положају рударских радника на Бору најубедљивију слику даје спонтани тронедељни штрајк о своме руку и круху. Радници су приступили овом очајничком кораку у овим приликама шибани суровом стварношћу. Јер док они морају да штрајкују за основна права, дирекција рудника објављује биланс из кога се види да је чисти добитак само у прошлој години износио равно 170,7 милиона француских франака! Упркос овоме факту, дирекција првобитно није хтела да разговара са радницима. Она је упорно стајала на становишту да је радницима добро и да они немају никакво право на постављање захтева. На Бору преговори нису вођени. Између дирекције рудника и вођства Југораса дошло је до састанка у Београду. Том састанку је присуствовао и вођа Југораса г. Драгиша Цветковић, министар социјалне политике. Између обе делегације је постигнуто записничко утаначење на основу кога се дирекција обавезује да ће, пре-

- ма указаној потреби, примити раднике на рад. Г. Цветковић је изјавио да ће Министарство социјалне политике и народнога здравља дати 2 милиона динара за подизање радничке колоније на Бору. Тај новац ће бити поверен задрузи која ће тек бити створена. Међутим, рударска предузећа законски су обавезана да за своје радно особље подигну станове”.
- 254) Карактеристичан је извештај од 17. IX 1938. Валтера (Јосип Броз Тито), генералног секретара ЦК КПЈ — Коминтерни, у којем, приказујући прилике у земљи објашњава и улогу „Југораса”, поводом чега каже: „...ми смо дужни деловати међу радницима тих Синдиката” (АРПЈ, ФКИ 138/32). Према сећањима Добривоја Радосављевића о штрајку у Бору 1938. пошто радници нису имали другу организацију „Југорас” се врло брзо омасовио... преко њега је вођена читава акција штрајка који је прерастао вођењем... те се штрајк морао гушити силом”. У сећањима Миленка Стојановића каже се да је Станоје Миљковић (вођа побуне сељака из 1935, побуне коју су радници подржавали) поводом овога штрајка 1938. истицао да је потребно „да само сељаци помогну радницима”.
- 255) Народни музеј Бор, ФАГ.
- 256) Упоредо са све већим приближавањем југословенске владајуће класе Хитлеровој Немачкој, а после немачке окупације Француске у лето 1940, долази, почетком 1941. до продаје 84 одсто деоница ФДБР — Немцима (ар Никола Живковић: „Бакар”, 7, 1971, Бор).
- 257) Др Бранко Бужић: н. ч. Представник Радничке коморе из Београда Милорад Белић, био је један од посредника у преговорима између радника и управе рудника.
- 258) Према сећањима Јанка Симоновића (Народни музеј Бор, ФАГ).
- 259) Раде Панајотовић: „Развитак”, 3, 1966, Зајечар.
- 260) Др Бранко Бужић н. ч.
- 261) Др Бранко Бужић н. ч.
- 262) Живан Васиљевић и Сретен Вучковић: „Увод” у књизи „Источна Србија у НОБ”, 1963, Београд.
- 263) Јанко Симеоновић: „Развитак”, 3—4, 1971, Зајечар.
- 264) Народни музеј Бор, ФАГ. Сећања Д. Радосављевића. У изјави, датој аутору (1. VI 1972.), Петар Стамболић каже да је у својству партизанског инструктора Обласног комитета послат у Зајечар да пренесе неки илегални материјал. Материјал је 28. јуна 1936. предао Миленку Стојановићу, одржао састанак са групом симпатизера и исте се вечери вратио у Београд. Крсто Попивоа у изјави овом аутору (6. VI 1972) наводи да је у мају 1937. као члан Обласног комитета Крагујевац послат као илегалца на терен Ниша и Зајечара. У Зајечару се нашао са Миленком Стојановићем, а у Брестовачкој Бањи са Илијом Думитрашковићем, с којим је продрожио у Злот, тражећи Перу Радовановића (на П. Р. га је упутио тадашњи члан ОК Крагујевац Грга Јанкез, сарадник П. Р. из периода 1926—1928). Перу нису нашли, био је „на планини”. (К. Попивоа су у Злоту жандарми легитимисали, рекао је да је излетник до Злотске пећине). К. Попивоа истиче да се тада (1937), у Бору налазио члан КП Брица, а 1936. је у Бор био послат, као млад лекар, комуниста Благоје Мешковић. К. Попивоа је овом приликом носио неки партијски материјал, радио је и „по линији Добровољца за Шпанију”, распитивао се о могућностима даљег покрета сељака за обештећење против борског дима. Према сећањима члана Партије у Зајечару из тог времена Миленка Стојановића (ИА Зајечар, МГ Зајечар) и изјаве дате овом аутору (од 12. V 1972), још после побуне сељака у Бору 1935. вођена је заједничка акција у Зајечару и Бору (М. Стојановић, И. Думитрашковић и С. Миљковић) да се подигне споменик погинулим сељацима у Бору. Почело се и са прикупљањем прилога, а преко секретара „Јежа” у Београду Симе Крстића, ступило се у везу са Борбем Андрејевићем — Куном, који је, наводно, обећао да би учествовао у раду на споменику. М. Стојановић се сећа да се у акцији за слање добровољаца у Шпанију у овом крају пријавило 6 бораца (1 радник из Бора). У разговору који је 20. X 1972. овај аутор обавио са Благојем Мешковићем, утврђено је да је Мешковић онда младог лекара, у Бор послао 1936. г. секретар ПККПЈ за Србију Радован Вучковић. Мешковић је делујући као

инструктор ПК (запослен као лекар, краће време у Бору), одржавао везе са чланством КП Илијом Димитрашковићем из с. Брестовац, са групом сим. патизера у Бору, као и са појединцима у Неготину.

- 265) Народни музеј Бор, ФАГ. Сећања Добривоја Радосављевића.
266) Тадија Савић: „Развитак”, 2, 1964, Зајечар.
267) Миодраг Марковић: „Развитак”, 6, 1963, Зајечар.
268) Страхинја Поповић и Момчило Станковић: „Развитак”, 3—4, 1971, Зајечар;
Милян Перић: „Развитак”, 2, 1967, Зајечар.
269) Милош Перић: „Развитак”, 6, 1970, Зајечар,
270) Миодраг Марковић: „Развитак”, 3, 1965, Зајечар.
271) Миодраг Марковић: „Развитак”, 4—5, 1964, Зајечар.
272) ИА Зајечар: Фонд „Вариа”.

273) Према сећањима Јована Радовановића и Јанка Симеонковића, чланови КП у Злоту и околном реону били су 1939—1940. још и Петар Грамић, Јован Пасешић, Павле Бркић, Јован Мускаловић и Новак Трујић. Према истим сећањима А. Ранковић је приликом доласка у Злот питао Петра Радовановића да ли би се, и поред оронулог здравља, могао кандидовати на предстојећим изборима. Овај је пристао (историјски архив Зајечар, МГ Бор). Према сећањима Станоја Ђорђановића (Народни музеј Бор, ФАГ) у Брестовцу, код Бора, чланови КП су тада били (пored њега) Станоје Миљковић, Павле Бркић, Сима Јовић, Влада Србуловић и Илија думитрашковић. Братаница Петра Радовановића, Љубица Драгијевић из Злота, у својој изјави — писму, овом аутору истиче да се сећа „Када је 1939. долазио Александар Ранковић, стриц Петар је послао једног комшију, Јанку Целића из Подгорца, да сачека на железничкој станици Сумраковац, ојасавши му да кад угледа човека са шеширом на глави и кофером у руци само да му климне главом, без речи, и онај ће поћи за њим. Иако је Александар био доведен до наше куће...”

Љуба Нашић (студент из Зајечара, рођен 1918. у радничкој породици, члан КПЈ од 1938 до...) је такође у овим годинама пред рат радио на јачању партијске организације у Бору и околним селима. Погинуо је 1941. као политички комесар Крајинског партизанског одреда (народни херој).

- 274) У сећањима Вукмановића (И.А. Зајечар, фонд „Вариа”) о свим доласку стоји, између осталог: „... Увече смо стигли у близини Боговине до рудара који је имао колибу у брду изнад села. У малој соби, са земљаним подом, већ нас је чекала седморца рудара. Видевши да смо промрзли, домаћин нас понуди качамаком. Јели смо сви заједно из округле дрвене баше, а маст смо умакали из једног тањира. Неко је ваљда нечим био показао да увиђа оскудност рударске вечере, јер нам домаћин рече: „Знаш ми ово због тебе, гост си. Иначе, маст је скупа, обично постимо!”. У су ноћ провели на састанку који је трајао готово до зоре (реч је о припреманом штрајку, пр. С.Б). Радници су знали да Вукмановић долази из Београда и са интересовањем су слушали о новостима које им он доноси. Растанли су се тек пред свитање, око 6 часова, када су рудничке сирене већ позивале на рад. Вукмановић и Љуба Нешић (који га је пратио још из Ниша), кренули су одмах према селу Злоту, по дубоком снегу, пешце. Крај је био пуст. На 1 километар пред Злотом неочекивано их је сусрела жандармеријска патрола. Наредник их је зауставио и питао: — Одакле ви?? Љуба Нешић је одговорио: — Из Подгорца. Наредник је одмах посумњао: — Како, па и ми смо одатле. Тада се умешао Светозар Вукмановић: — Ми сад идемо из Подгорца иначе смо Зајечарци. Наредник је даље запиткивао: — А куда идете? — У Брестовачку Бању, ми смо смучари”, — снашао се Вукмановић. Тада су их жандарми претресли и кад су у цеповима код Светозара Вукмановића нашли цртеже рудника, наредник је упитао — шта је ово? — Неке белешке, интересују ме богатства рудника — одговорно је Вукмановић, Жандарми, који су сада сасвим посумњали, везали су их и спровели у Подгорац, а затим у Бољевац, прво код шефа испоставе, а онда код среског начелника. Начелник, упулашен, кад их је видео, одмах се издарио: — Шта ћете ви у мом срезу? Одмах да се губите одавде! Очигледно му је пре свега било стао да код њега не буде никаквих неприлика са комунистима, а куда ће они даље, било му је сасвим свеједно. И Вук-

мановићу и Нешићу је ово решење итекако одговарало и места су, првим возом, отпутовали за Ниш.

Светозар Вукмановић у својим мемоарима („Револуција која тече”, 1971. Београд) о овом боравку наводи између осталог следеће: „Направили смо план обиласка рудника: одржали бисмо шире састанке са рударима из рудника Боговина; ноћили бисмо у селу Злоту; планирали смо да ту одржимо састанак са неким старим комунистима. Затим бисмо се пребацили у Бор и тамо се састали са рударима. После Бора намеравали смо да одемо у Зајечар, одакле бисмо обишли руднике Вршка Чука, Добра Срећа и Ртањ...”. После описаног случаја хапшења у Злоту, односно у Бољевцу, Вукмановић пише: „Са Нешићем сам се договорио да за извесно вријеме обуставимо одржавање састанака по рудницима. Обећао сам да ћу настојати да поново дођем”.

- 275) После конференције КП од 1927. г. на којој је изабран Басенски комитет КПЈ, ово је била следећа партијска конференција у овом крају, слична по „рангу”.
- 276) Добривоје Радосављевић по изласку са трогодишње робије на којој се налазио због револуционарног рада од 1937. године налазио на партијском раду у Београду, претежно на Универзитету, као члан ЦК СКОЈ-а Омладинске комисије при ЦК КПЈ за Србију.
- 285) Јанко Симеонковић: „Међу првима”, 1962, Зајечар. Изјаву о овој Конференцији аутор је узео од Јанка Симеонковића, 21. априла 1972. године. Међутим, према изјави власника стана где је конференција одржана, члана КП Светозара Лазића (датој овом аутору 8. V 1972), он, Лазић, није присуствовао Конференцији. По његовој изјави сигурно је присуство и Станислава Сремчевића — Црног (који је по директиви ПК тада партијски деловао у овом крају — прим. С.Б.), који је Лазићу једне суботе у октобру 1940. саопштио на В. Чуку да „вечерас не долази кући у Зајечар”. Лазићева жена Љубица је припремила храну, спустила ролетне на кући и њих двоје 24 сата нису долазили кући, за које време су ту обављени сви послови Окружне конференције. С. Лазић се такође сећа да је другарица Филипа Кљаића (Бука Динић) у то време била повремено партијски курир на релацији Београд—Зајечар, сећа се доласка Рагка Павловића (по партијским пословима), као и једночасовног боравка Александра Ранковића (са Љубом Нешићем) у његовом (Лазићевом) стану у Зајечару (реч је о помињаној посети А. Р. овом крају ујесен 1939. године).
- 278) Јован Добрић, рудар из Злота, био је делегат на V покрајинској конференцији КПЈ за Србију (1940. г).
- 279) На окружној партијској конференцији у ОК су изабрани Добривоје Радосављевић (секретар), Љуба Нешић (из Зајечара), Станислав Сремчевић, Димитрије Годоровић (из Књажевца), Јеремија Илић (из Рготине), један радник (Васа Дреџун из Бора, или Јован Добрић из Злота), као и један земљорадник, чије име није утврђено. При реконструкцији ОК КПЈ послужили смо се сећањима Добривоја Радосављевића, Јанка Симеонковића и Светозара Лазића (ИА Зајечар, МГ Зајечар), као и њиховим изјавама датим овом аутору (1972). Новоизабрани ОК располагао је са својом „техником” у Зајечару, Књажевцу, после и у Неготину.
- 280) Изјава дата овом аутору 2. VI 1972.
- 281) Добривоје Радосављевић се сећа, поред наведеног, да су њих двојица, због конспиративности, одвојено путовали до Загреба. О Васи Дреџуну, кога није стигао да ближе упозна (Дреџун је погинуо у рударској несрећи у Бору крајем 1940. убрзо по повратку из Загреба) Радосављевић између осталог наводи: „Био је доста начитан... Као јамски радник био је на већем културнијем нивоу... Није много говорио... Имао је групу радника с којима је радио...” (Народни музеј Бор, ФАГ).
- 282) Васа Дреџун, родом је из Црне Горе, а у Бору је радио од 1938. Овај аутор је 1951. г. у Бору добио од Дреџунове породице детаљне податке о животу и раду В. Д. Но приликом садашњих истраживања није те податке нашао у борским архивима. Према чланку Јанка Симеонковића, писаном 1952., на основу тих података („Бор, 1903. до 1953”, 1954. Београд), Васа

Дрецу се родио у селу Љубогнију, срез Цетиње у сиромашној породици. Радио је прво као млински радник (Ријека Црнојевића и друга места), а пошто је остао без посла, доласком у Бор, у другој половини 1938, постаје рударски радник. По поменутом напису тада још није био члан КП. Иако се „осећао комунистом“ (према подацима примљеним 1951. помиње се и могућност чланства од 1951, односно учешће у сукобу са жандармима код Белведера, у Црној Гори), примљен је у КП у Бору половином 1940. Био је омиљен код радника, учествовао је на V земаљској конференцији КПЈ у Загребу, октобра 1940. Убрзо по повратку, 13. новембра 1940. погинуо је скупа са још два рудара у рударској несрећи на VII хоризонту борске јаме. Поводом Дрецунове смрти „Глас радног народа“, бр. 1, 1941. (илегални орган ПК КПЈ за Србију) објавио је (пored слика на којој су добро видљиви његови блиски другови, окупљени око три ковчега жртава) следећи чланак: „СМРТ ДРУГА ВАСЕ ДРЕЦУНА РУДАРА БОРСКИХ РУДНИКА. 13. новембра 1940. године погинуо је затрпан блоковима бакарне руде са још двојицом рудара Васо Дрецу, борац радничке класе. Друг Васо пао је као жртва бездушне капиталистичке експлоатације као један од стотине оних рудара који оставише свој живот у рововима Борских рудника где се не зна за скеде, за осигурање. Жељ капиталиста Борских рудника за профитом је неограничена. Рудари раде без икаквог осигурања на најопаснијим пословима за 35—40 динара. Скупља је скеда него рударски живот. Једини преживели рудар ове несреће, Живојин Илић, изјавио је пред судом да он не зна опште за скеде. Среско начелство и Окружни суд пронашли су „једног кривца“ — случај. Државни тужилац неће подићи оптужницу јер је по среди „несрећни случај“. Стари отац друга Васе, жена и деца, остали су без икакве оштете. Друг Васо је дошао у Борски рудник из сиромашног црногорског села крај Цетиња, да би некоко исхранио себе и своје код куће. Био је свестан да је рударски хлеб горак, али је својим друговима радницима, говорио, бодрio их: учио их и они су га волели. Волели су га јер је Васо био добар друг, јер је његова реч била другарска, топла, истинита и њима тако блиска. У борби увек први, пожртвован и одан својој класи, освојио је симпатије свих рудара Борских рудника. И кад је пао као жртва бесумичне експлоатације, његова смрт је болно одјекнула у срцима рудара. Смрт Васе Дрецуна је велики губитак не само за борске рударе, већ и за радничку класу. Његова смрт, његов гроб нека нас још више збије у чврсте редове у борби за бољи живот. Слава другу Васи Дрецуну“. Загребачки „Раднички тједник“ је у броју 35. од 10. I 1941. донео следећи напис из Бора: „22. XII одржан је помен другу Васи Дрецуну који је недавно погинуо у Борском руднику са још двојицом радника. Била је то лијепа манифестација другова борских рудара. Поред лошег времена, великог снијега, и далеког пута, борски рудари су дошли и доказали своју солидарност и осјећање према покојнику. Посјетили су другов гроб, где је одржан кратак говор о животу и раду друга Васе“.

283) Није утврђено име овог обућарског радника који је дошао на партијски рад у Бор, али је познато да се успео запослити, одржао се 6—7 месеци, створио групу симпатизера КПЈ. Познато је, да је био врло активан у раду синдиката кожараца у Београду (Д. Радосављевић: поменута сећања). Према неким изворима Љуба Нешић је тек 1940. преко овог обућарског радника дошао у везу са Борским рудником, а претпоставља да је В. Дрецун могао доћи у Бор већ као члан КП, упозорава да је и он тада могао створити партијску организацију у Бору.

284) Види фусноту 290.

285) „Раднички тједник“, 37, 1941, Загреб.

286) Тако „Раднички тједник“ бр. 36. од 17. јануара 1941. под насловом „Још из Борског рудника“ извештава: „Писали смо о приликама под којима живе радници на Борском руднику. Има још једно важно питање, о којему треба рећи неколико ријечи. Рудари долазе на рад из разних околних мјеста, која су доста удаљена од рудника — Предузеће не води много брига под каквим се условима на стотине радника превози на рад. Постоји компанијски борски влак (воз) из Метовнице до рудника и об-

ратно. Ту има 2 класе, у којима се радници возе као спаковани, а уз то се за читаве зиме кола уопће не грију. Чак има и отворених вагона, па радници морају по један сат војње на рад и кући проборавити знојави, мокри и исцрпљени на зими и вјетру, гдје вије снијег. Постоји додуше још и једна трећа класа у којој се и ложи. Но та класа није за раднике, него за њихове претпостављене. С обзиром на то, није чудо што радници у толикој мјери оболевају од тешких прехлада (назеба) и других болести. Управа рудника би требала водити рачуна о томе, да се стотине радника мора смрзавати дневно по два сата на бури и вијавници. А и сами радници требају о том повести рачуна, те својим сложним и солидарним наступом остварити овај свој важан захтјев гледе прикладнијег и људскијег превоза на рад и са рада“.

287) Народни музеј Бор, ФАГ. Сећања Душана Глигоријевића.

288) ИА Зајечар, МГ Бор: Сећања Душана Глигоријевића и Михајла Туртића. (Познато је да је код рудара Цемаила Краповића склоњена већа количина динамита; у селима Брестовцу и Слатини одржавани су договори са напредним сељацима о устанку.)

289) Ј. Симеонович С. Босиљчић: н. д. Командант одреда Душан Тодоровић (па Светислав Маринковић), политички комесар Добривоје Радосављевић.

С А Д Р Ж А Ј

- 3 ПРЕДГОВОР
- 5 **СТОЈАН КЕСЕЋ: РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У БОРУ И ОКОЛИНИ ДО 1918. ГОДИНЕ**
- 8 — Оснивање рударских радничких организација и њихова делатност до доношења „Службеног реда на рудницима Србије“
- 16 — Активност рударских радничких организација до доношења „Службеног реда . . .“ до 1914. године
- 35 **СЛОБОДАН БОСИЉЧИЋ: БОР И РАДНИЧКИ ПОКРЕТ 1919 — 1941. ГОДИНЕ**
- 42 — Борба борских рудара 1919 — 1921. године
- 47 — Раднички покрет у периоду 1921 — 1929. године
- 59 — Личност Петра Радовановића
- 76 — Године после диктатуре
- 83 — Влашка буна
- 105 — Штрајк у Бору 1938.
- 109 — КПЈ и раднички покрет у Бору и околини у годинама уочи II светског рата
- 121 НАПОМЕНЕ (С. КЕСИЋ)
- 125 НАПОМЕНЕ (С. БОСИЉЧИЋ)

